

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА**

**АНАТОЛІЙ ЗАГНІТКО
ІННА БОГДАНОВА**

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

**Навчальний посібник
для студентів закладів вищої освіти**

Видання 4-те, перероблене і доповнене

**Вінниця
ТВОРИ
2024**

УДК 130.2:81(075.8)
ББК 81.001.2–923
3-14

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 10 від 30 червня 2023 року)*

Відповідальний редактор:

Загнітко А. П., член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Рецензенти:

Бацевич Ф. С., доктор філологічних наук, професор (Львівський національний університет імені Івана Франка);

Ковалевська Т. Ю., доктор філологічних наук, професор (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова);

Ситар Г. В., докторка філологічних наук, наукова працівниця відділу слов'янської лінгвістики та лексикографії (Слов'янський інститут, Академія наук Чеської Республіки).

Загнітко А. П.

3-14 Лінгвокультурологія: навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / А. Загнітко, І. Богданова; за ред. А. Загнітка. 4-те вид., перероб. і доп. Вінниця: ТВОРИ, 2024. 264 с.

ISBN 978-617-552-623-1

Лінгвокультурологія є відносно новою галуззю знань, що лежить на межі декількох гуманітарних дисциплін, таких як культурологія, мовознавство, психолінгвістика, лінгвокраїнознавство та ін. Актуальність лінгвокультурологічних студій сьогодні обумовлена декількома факторами, основним з яких є тотальність світових глобалізаційних процесів, що пронизують всі сфери людської життєдіяльності.

У посібнику зібрано головні теоретичні та практичні здобутки сучасних лінгвокультурологічних досліджень. Основна увага приділена аналізу мовної картини світу, характеристиці мовних особистостей і лінгвокультурних типажів, повному лінгвокультурному аналізу тексту, а також особливостям міжкультурного спілкування.

Розроблено комплекс лекційних і практичних занять з дисципліни. Запропоновано схему аналізу мовної картини світу та лінгвокультурного аналізу тексту. Представлено зразки завдань до модульної контрольної роботи. Наведено список рекомендованої літератури до курсу, список першоджерел для конспектування і зразки тестових завдань до них. Визначено тематику індивідуальних завдань, термінологічний мінімум, перелік питань до заліку з дисципліни.

Посібник адресовано студентам філологічних спеціальностей, аспірантам, викладачам вищих навчальних закладів та всім, хто цікавиться аспектами взаємодії мови та культури.

УДК 130.2:81(075.8)
ББК 81.001.2-923

ISBN 978-617-552-623-1

© Загнітко А., 2014
© Богданова І., 2014
© ДонНУ імені Василя Стуса, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА	7
ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАННЯ	9
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ	13

Змістовий модуль 1. Лінгвокультурологія в системі наук:

поняття, категорії, одиниці, рівні	17
Лекція 1. Історія виникнення лінгвокультурології	17
Лекція 2. Теоретичне підґрунтя лінгвокультурології	23
Лекція 3. Базові поняття лінгвокультурології	32
Лекція 4. Взаємозв'язок мови та культури	41
Лекція 5. Поняття картини світу в лінгвокультурологічному вимірі	49
Лекція 6. Людина Мовна в етнокультурному вимірі	57
Лекція 7. Мовна особистість і лінгвокультурний типаж	63

Змістовий модуль 2. Лінгвокультурологічний аналіз

мовних сутностей.....	71
Лекція 8. Фразеологія та мовні фігури в системі лінгвокультурних засобів	71
Лекція 9. Лінгвокультуреми, символи та архетипи в національній культурі	78
Лекція 10. Ментефакти, концепти та константи в аспекті лінгвокультурології	87
Лекція 11. Стереотипи та прецедентні феномени як лінгвокультурні явища в контексті сучасних досліджень	97
Лекція 12. Теорія міжкультурної комунікації як наука	105
Лекція 13. Національно-культурна специфіка комунікації	113
Лекція 14. Особливості міжкультурної комунікації	122
Лекція 15. Принципи та механізми взаємодії з чужою культурою	133

Теми і плани практичних занять ..... **142** |

<i>Практичне заняття № 1. Історія та теоретичне підґрунтя лінгвокультурології .....</i>	<i>142</i>
<i>Практичне заняття № 2. Мова та культура .....</i>	<i>145</i>
<i>Практичне заняття № 3. Людина. Мова. Культура.....</i>	<i>149</i>
<i>Практичне заняття № 4. Фразеологія та мовні фігури в системі лінгвокультурних засобів .....</i>	<i>154</i>
<i>Практичне заняття № 5. Лінгвокультуреми, символи та архетипи в національній культурі .....</i>	<i>158</i>
<i>Практичне заняття № 6. Ментефакти, концепти та константи в аспекті лінгвокультурології.....</i>	<i>161</i>

<i>Практичне заняття № 7. Стереотипи та прецедентні феномени як лінгвокультурні явища в контексті сучасних досліджень</i>	167
<i>Практичне заняття № 8. Теорія міжкультурної комунікації як наука. Національно-культурна специфіка комунікації</i>	171
<i>Практичне заняття № 9. Особливості міжкультурної комунікації та взаємодії з чужою культурою</i>	174
<i>Практичне заняття № 10. Національні особливості українського мовленнєвого етикету</i>	178
<i>Практичне заняття № 11. Відбиття у мові українських вірувань, звичаїв, обрядів</i>	179
<i>Практичне заняття № 12–13. Мовні символи</i>	180
<i>Практичне заняття № 14. Образи. Оцінки. Асоціації: лінгвокультурологічний аспект</i>	181
<i>Практичне заняття № 15–16. Мова і релігія</i>	182
СХЕМА ЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО АНАЛІЗУ ТЕКСТУ	183
СПИСОК ПЕРШОДЖЕРЕЛ ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ	201
ЗРАЗКИ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ	202
ЗРАЗКИ ЗАВДАНЬ ДО МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ	204
ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ	212
ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ	217
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ МІНІМУМ	219
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	221
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	223
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	225
ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТОВИХ І ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ	227
ДОДАТКИ	231
Додаток 1	232
Додаток 2	233
Додаток 3	234
Додаток 4	238
Додаток 5	239

ВСТУП

Найактуальніша тенденція розвитку науки другої половини XX–початку XXI століття – це інтеграція¹. Навіть полярно протилежні галузі знань знаходять свої «точки перетину», з яких постають принципово нові наукові напрямки. Подібний шлях пройшла і лінгвокультурологія, яка не просто виникла на межі двох фундаментальних гуманітарних дисциплін, культурології та мовознавства, вона виворилася із результатів взаємодії та взаємопроникнення мови і культури.

Одними з перших лінгвокультурологічних студій були праці В. фон Гумбольдта та О. Потебні, які ще в середині XIX століття заклали теоретичні основи та дали напрямок розвитку сучасній лінгвокультурології. У XX столітті ідеї вчених розвивали Л. Вітгенштейн, Л. Вайсгербер, А. Вежбицька, Ж. Дерріда, Ш. Баллі, Ж. Вандрієс, Ф. Боас, М. Гайдеггер та інші. На сучасному етапі проблемами лінгвокультурології займаються вітчизняні та закордонні дослідники, найвизначнішими з яких є В. Жайворонок, Ж. Женетт, В. Кононенко, Ф. Бацевич, О. Селіванова, В. Манакін, Л. Савченко та інші.

Переважна більшість лінгвокультурологічних розвідок здійснюється в межах антропоцентричної парадигми, де визначальним постає суб'єкт пізнаваного, продуцент, який живе в мові, продукує її та якого можна пізнати через продуковані ним тексти. У цьому сенсі лінгвокультурологія вивчає мову як феномен культури, як «спосіб входу» людини до певної культури.

Основним предметом дослідження лінгвокультурології є специфічні мовні одиниці, які містять обов'язковий культурний компонент значення. У нашому розумінні такими одиницями є лінгвокультурні концепти, лінгвокультуреми, символи, стереотипи, міфологеми, фразеологізми тощо. Усі вони є національно- і культурно-специфічними, тому дослідження їх дасть, на наш погляд, найбільш чітке і адекватне уявлення про мовну картину світу етносу, етнічну ментальність і національний тип культури.

Значна увага авторів посібника приділена також міжкультурній комунікації, її принципам і складникам, що мотивується тим фактом, що саме під час взаємодії декількох культур найяскравіше виявляється національно-культурна специфіка кожної з них. Крім того, необхідний мінімум знань з теорії міжкультурної комунікації уможливило долучення до світового глобалізаційного процесу і значно спростило процедуру встановлення міжнародних контактів і зв'язків.

Основним матеріалом дослідження в цьому посібнику виступає українська мова та культура, у компаративному аспекті ми зосереджували увагу головню на зіставленні української, англійської та інших мов і культур, що дає змогу проаналізувати відмінності світобачення в носіїв близькосторідних і неспоріднених мов.

---

¹ Автори висловлюють щирю подяку завідувачеві навчально-наукової лабораторії «Лінгвоперсоналогія та ономастика» Вікторії Чернезі за допрацювання низки фрагментів видання відповідно до сучасних актуальних вимог.

Метою цього навчального посібника є дати найбільш загальне уявлення про лінгвокультурологію як інтегративну гуманітарну дисципліну та її базові одиниці та категорії, а також ознайомити студентів з основами теорії міжкультурної комунікації, принципами й механізмами взаємодії з чужою культурою, національно-культурною специфікою комунікації.

Структура навчального посібника охоплює комплекс лекційних занять, що поділені за відповідними змістовими модулями, та комплекс практичних занять, які містять питання для самоперевірки репродуктивного та продуктивного рівнів, тестові завдання, а також перелік завдань для закріплення набутих практичних навичок.

Пояснювальна записка

Навчальна дисципліна «Лінгвокультурологія» викладається для здобувачів СО Бакалавр галузі знань 03 «Гуманітарні науки», спеціальності 035 «Філологія», спеціалізації 035.10 «Прикладна лінгвістика», освітньої програми «Прикладна лінгвістика». Вона формує інтегральну, загальні й фахові компетентності та формує результати навчання відповідно до змісту та фокусу освітньої програми, стандарту спеціальності.

Мета: сформувати достатнє розуміння основних понять та інструментів лінгвокультурології, її взаємозв'язків з іншими теоретичними та прикладними науками, уміння оцінювати досвід лінгвокультурологічного аналізу мовних сутностей.

Компетентності, які формуються у здобувача в результаті вивчення навчальної дисципліни:

Загальні компетентності (ЗК):

ЗК-2. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

ЗК-4. Здатність бути критичним і самокритичним.

ЗК-5. Здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК-9. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності (СК):

СК-1. Усвідомлення структури філологічної науки (лінгвістики) та її теоретичних основ.

СК-2. Здатність використовувати у професійній діяльності знання про мову як особливу знакову систему, її природу, функції, рівні.

СК-3. Здатність використовувати в професійній діяльності знання з теорії та історії мов, що вивчаються.

СК-4. Здатність вільно, гнучко й ефективно використовувати мови, що вивчаються, в усній та письмовій формі, у різних жанрово-стильових різновидах і реєстрах спілкування (офіційному, неофіційному, нейтральному), для розв'язання комунікативних завдань у різних сферах життя.

СК-5. Здатність до збирання й аналізу, систематизації та інтерпретації мовних фактів, інтерпретації та перекладу тексту.

СК-6. Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією для розв'язання професійних завдань.

СК-7. Усвідомлення засад і технологій створення текстів різних жанрів і стилів державною та іноземними мовами.

СК-10. Здатність здійснювати зіставний аналіз мовних явищ у мовах, що вивчаються.

Результати навчання, які формує навчальна дисципліна за освітньою програмою.

Програмні результати навчання (ПРН):

ПРН-1. Вільно спілкуватися з професійних питань із фахівцями та нефахівцями державною та іноземною мовами усно й письмово, використовувати їх для організації ефективної міжкультурної комунікації.

ПРН-2. Ефективно працювати з інформацією: добирати необхідну інформацію з різних джерел, критично аналізувати й інтерпретувати її, впорядковувати, класифікувати й систематизувати.

ПРН-3. Організувати процес свого навчання й самоосвіти.

ПРН-4. Розуміти фундаментальні принципи буття людини, природи, суспільства.

ПРН-5. Використовувати інформаційні й комунікаційні технології для вирішення складних спеціалізованих задач і проблем професійної діяльності.

ПРН-6. Розуміти основні проблеми філології та підходи до їх розв'язання із застосуванням доцільних методів та інноваційних підходів.

ПРН-7. Знати й розуміти систему мов, що вивчаються, вміти застосовувати ці знання у професійній діяльності.

ПРН-9. Аналізувати мовні одиниці, визначати їхню взаємодію та характеризувати мовні явища і процеси, що їх зумовлюють.

ПРН-13. Збирати, аналізувати, систематизувати й інтерпретувати факти мови й мовлення й використовувати їх для розв'язання складних задач і проблем у спеціалізованих сферах професійної діяльності та/або навчання.

ПРН-14. Мати навички участі в наукових та прикладних дослідженнях у галузі філології (лінгвістики та інформаційних технологій).

ПРН-17. Застосовувати методи теоретичної та прикладної лінгвістики для розв'язання складних професійних завдань.

Форми й методи роботи зі студентами:

- проведення лекційних і практичних занять;
- контроль за читанням наукової літератури, опрацюванням статей з певних проблем лінгвокультурології;
- організація підготовки студентів до практичних занять, бесід;
- організація та проведення тестування, проблемних ситуацій;
- організація та контроль за самостійною роботою студентів;
- консультування студентів;
- проведення міні-контрольних робіт, опитування;
- організація та проведення заліку.

Мова: українська.

Організація та оцінювання навчання

Тиждень/ дата/ години	Тема	Термін виконання (дата і час)	Мах кількість балів
Змістовий модуль 1. Лінгвокультурологія в системі наук: поняття, категорії, одиниці, рівні.			мах 50 балів
21-й тиждень, 4 години	ЛЕКЦІЯ 1. Історія виникнення лінгвокультурології. Поняття лінгвокультурології. Етапи розвитку лінгвокультурології. Сучасний стан лінгвокультурології. Місце лінгвокультурології серед інших гуманітарних дисциплін.	21-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1. Історія та теоретичне підґрунтя Лінгвокультурології.		2 бали
22-й тиждень, 2 години	ЛЕКЦІЯ 2. Теоретичне підґрунтя лінгвокультурології. Об'єкт і предмет лінгвокультурології. Мета і завдання лінгвокультурології. Принципи лінгвокультурології. Методи лінгвокультурології.	22-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2. Мова та культура.		2 бали
23-й тиждень, 4 години	ЛЕКЦІЯ 3. Базові поняття лінгвокультурології. Поняття концепту в лінгвокультурології. Поняття мовної особистості в лінгвокультурології. Поняття стереотипу та символу в лінгвокультурології. Поняття картини світу в лінгвокультурології.	23-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3. Людина. Мова. Культура.		2 бали
24-й тиждень, 2 години	ЛЕКЦІЯ 4. Взаємозв'язок мови та культури. Поняття культури. Взаємодія мови та культури. Культурна конотація мовних одиниць. Способи презентації культурної інформації в мовних одиницях.	24-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4. Фразеологія та мовні фігури в системі лінгвокультурних засобів.		2 бали

25-й тиждень, 4 години	ЛЕКЦІЯ 5. Поняття картини світу в лінгвокультурологічному вимірі. Поняття національно-мовної картини світу. Способи експлікації мовної картини світу. Когнітивна картина світу, її основні властивості. Співвідношення мовної та концептуальної картини світу. Поняття образу і моделі світу.	25-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5. Лінгвокультуреми, символи та архетипи в національній культурі.		2 бали
26-й тиждень, 2 години	ЛЕКЦІЯ 6. Людина Мовна в етнокультурному вимірі. Культура і людина. Співвідношення понять культури і цивілізації. Поняття і структурна модель Homo Lingualis. Онтогенетичний та філогенетичний підходи до теорії лінгвістичної відносності.	26-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 6. Ментефакти, концепти та константи в аспекті лінгвокультурології.		2 бали
27-й тиждень 4 години	ЛЕКЦІЯ 7. Мовна особистість і лінгвокультурний типаж. Поняття та рівнева модель мовної особистості. Типологія мовних особистостей. Лінгвоперсонологія як наука. Характерні властивості та базові ознаки лінгвокультурного типажу. Структурна модель лінгвокультурного типажу.	27-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 7. Стереотипи та прецедентні феномени як лінгвокультурні явища в контексті сучасних досліджень.		2 бали
Змістовий модуль 2. Лінгвокультурологічний аналіз мовних сутностей.			max 50 балів
28-й тиждень, 2 години	ЛЕКЦІЯ 8. Фразеологія та мовні фігури в системі лінгвокультурних засобів. Фразеологія в лінгвокультурологічному вимірі. Внутрішня форма фразеологізму. Двоплановість семантики фразеологізму. Мовні фігури як особливий шар системи лінгвокультурних засобів: метафори, порівняння, епітети як лінгвокультурні явища.	28-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 8. Теорія міжкультурної комунікації як		2 бали

	наука. Національно-культурна специфіка комунікації.		
29-й тиждень, 4 години	ЛЕКЦІЯ 9. Лінгвокультуреми, символи та архетипи в національній культурі. Поняття лінгвокультуреми, її диференційні ознаки та класифікаційні параметри. Поняття символу в лінгвокультурології. Типологія символів. Архетип у національній культурі. Співвідношення символів та архетипів.	29-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 9. Особливості міжкультурної комунікації та взаємодії з чужою культурою.		2 бали
30-й тиждень, 2 години	ЛЕКЦІЯ 10. Ментефакти, концепти та константи в аспекті лінгвокультурології. Поняття і класифікація ментефактів. Поняття та диференційні ознаки концептів. Типологія концептів. Структурна модель концепту. Поняття константи в лінгвокультурології. Константи української лінгвокультури.	30-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 10. Національні особливості українського мовленнєвого етикету.		2 бали
31-й тиждень, 4 години	ЛЕКЦІЯ 11. Стереотипи та прецедентні феномени як лінгвокультурні явища в контексті сучасних досліджень. Поняття стереотипу, його основні ознаки. Класифікація стереотипів. Поняття прецедентного феномена, його основні ознаки та функції. Типологія прецедентних одиниць. Основні джерела прецедентності.	31-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 11. Відбиття у мові українських вірувань, звичаїв, обрядів		2 бали
32-й тиждень, 2 години	ЛЕКЦІЯ 12. Теорія міжкультурної комунікації як наука. Теоретичне підґрунтя міжкультурної комунікації. Аспекти міжкультурної комунікації. Поняття макро- і мікрокультури. Основні теорії та форми міжкультурної комунікації. Поняття і складники етнокультурної компетенції.	32-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 12–13. Мовні символи.		2 бали

33-й тиждень, 4 години	ЛЕКЦІЯ 13. Національно-культурна специфіка комунікації. Базові типи культур за категоріями «культурної граматики» Е. Холла та ментальними програмами Г. Хофстеде. Поняття комунікативного стилю. Стили міжкультурної комунікації.	33-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 12–13. Мовні символи.		2 бали
34-й тиждень, 2 години	ЛЕКЦІЯ 14. Особливості міжкультурної комунікації. Поняття мовленнєвого етикету. Основні принципи та максими спілкування. Конвенції спілкування. Поняття і види комунікативних табу. Невербальні особливості міжкультурної комунікації. Явище соціального символізму.	34-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 14. Образи. Оцінки. Асоціації: лінгвокультурологічний аспект		2 бали
35-й тиждень, 4 години	ЛЕКЦІЯ 15. Принципи та механізми взаємодії з чужою культурою. Принципи етноцентризму та культурного релятивізму в теорії міжкультурної комунікації. Поняття та рівні інкультурації. Способи передачі культурної інформації. Поняття, основні форми та етапи акультурації. Поняття, основні форми та етапи культурного шоку. Модель акультурації М. Беннета. Поняття міжкультурного тренінгу.	35-й тиждень	
	ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 15–16. Мова і релігія.		2 бали
36-й тиждень, 2 години	Модульний контроль	36-й тиждень	10

Критерії оцінювання

ЗМ 1. Лінгвокультурологія: кваліфікаційні основи

Оцінювання презентації «Лінгвокультурологія в системі наук: поняття, категорії, одиниці, рівні»:

Критерії оцінювання презентації	3-5 балів	6-9 балів	10 балів
Відповідність матеріалу тематиці проєкту	Містить близький за тематикою матеріал але не подає істотної інформативної функції	Загалом відповідає тематиці проєкту і є досить інформативним	Точно відповідає тематиці, містить надзвичайно важливу інформацію
Структурованість інформації	Важко вловити структуру подання інформації	Прослідковується певна структура в розміщенні інформації	Має чітку, логічно вибудовану структуру
Використання графіків, таблиць, діаграм	Графіки, таблиці й діаграми відсутні	Графіки, таблиці й діаграми подані в роботі, але істотно не доповнюють змісту	Графіки, таблиці й діаграми відповідають змісту та розкривають його сутність
Наявність посилань на використані інформаційні джерела	Немає покликань на використані джерела	Не повністю подані інформаційні джерела або не всі правильно оформлені	Оформлення покликань на інформаційні джерела цілком правильні, вичерпні
«Читаність» тексту, наочність.	Естетичний вигляд незадовільний (відсутня чітка структура розміщення інформації, недоречна графіка оформлення)	Естетична форма дещо шкодить недостатньо чітку структуру розташування інформації, не зовсім доречна графіка оформлення	Чітка побудова сторінок. Розмір тексту легко сприймається
Відповідність дизайну змісту роботи, єдність стилю в оформленні різних частин презентації	Дизайн зовсім не відповідає тематиці проєкту, а інколи навіть суперечить загальному змісту	Дизайн не суперечить загальному змісту проєкту	Гармонійне поєднання дизайнерських знахідок з ідеєю проєкту
Уміння і навички використовувати комп'ютерні технології (Використання спецефектів, анімацій, звуків, графіки)	Низький (початковий) рівень використання різноманітних можливостей комп'ютерних технологій	Робота свідчить про середній рівень умінь і навичок використання комп'ютерних технологій учнями	Робота є прикладом високого рівня володіння комп'ютерними технологіями.

Оцінювання укладання глосарію. Ієрархія отримання балів передбачає чотири рівні.

Високий (4,5-5 б.): 9-10 термінопонять (0,5 б. за 1 термінопоняття), коректно укладених (у змістовому плані), коректно перекладених англійською мовою (за бажанням здобувача) словникових статей, в оформленні яких відсутні орфографічні, пунктуаційні, технічні помилки.

Середній (4 б.): 7-8 термінопонять (0,5 б. за 1 термінопоняття), коректно укладених (у змістовому плані), коректно перекладених англійською мовою (за бажанням здобувача) словникових статей, в оформленні яких відсутні орфографічні, пунктуаційні, технічні помилки.

Достатній (3 б.): 6-8 термінопонять (0,5 б. за 1 термінопоняття), не зовсім коректно укладених (у змістовому плані) словникових статей, в оформленні яких наявні орфографічні, пунктуаційні, технічні помилки.

Низький (до 3 б.): до 5 або 6 термінопонять (0,5 б. за 1 термінопоняття) не зовсім коректно укладених (у змістовому плані) словникових статей, в оформленні яких наявні орфографічні, пунктуаційні, технічні помилки.

Оцінювання модульного контролю у вигляді тестів (має 10 б.):

- від 0 до 50 % виконаної роботи – 3 бали;
- від 51% до 75% виконаної роботи – 5 балів;
- від 76% до 89% виконаної роботи – 7 балів;
- від 90% до 100% виконаної роботи – 10 балів.

ЗМ 2. Досвід застосування квантитативних методів у лінгвістиці

Оцінювання проєктів (має 30 б.) відбувається через визначення балів за кожний елемент структури критеріїв:

✓ актуальність проєкту – важливість проєкту для українського та вітчизняного дискурсу (відповідність проєкту потребам на місцевому, регіональному, національному або міжнародному рівнях) і реалістичність завдань і мети проєкту – 1 б.;

✓ інноваційність проєкту та креативність змісту – 1 б.;

✓ визначення цільової аудиторії проєкту (групи мішені, кінцеві групи) й аналіз ресурсів – 1 б.;

✓ доведеність рішень, що ухвалюються, уміння аргументувати свої висновки і коректність використаних методів дослідження і методів обробки отримуваних результатів – 4 б.;

✓ уміння застосовувати набуті знання із опертям на певний метод лінгвокультурології – 7 б.

✓ оформлення результатів виконаного проєкту (звіт, презентація) – 2 б.;

✓ підготовка роздаткового матеріалу – 1 б.;

✓ підготовка практичного завдання для учасників захисту проєкту (завдання, алгоритм виконання, перевірка) – 10 б.;

✓ уміння відповідати на питання опонентів на захисті проєктів, лаконічність та аргументованість відповідей – 1 б. (за відповідь).

На підставі визначеної загальної кількості балів, отриманих здобувачем викладач визначає високий, середній, достатній і низький бал оцінки проєкту через сумування загальної кількості балів з кожного критерію.

Високий (25-30 балів): проєкт виконано відповідно до інструкцій із використанням програмного забезпечення, містить пояснення перебігу виконання роботи та висновки, дотримано терміни виконання, під час захисту проєкту здобувач демонструє обізнаність перебігу виконання проєкту, вільно презентує результати роботи.

Середній (20-24 бали): проєкт виконано відповідно до інструкцій із використанням програмного забезпечення, містить пояснення перебігу виконання проєкту, частково висновки та розрахунки, дотримано терміни виконання, під час захисту проєкту здобувач демонструє часткову обізнаність перебігу виконання проєкту, робить помилки, не досить вільно презентує результати роботи.

Достатній (15-19 бали): проєкт виконано відповідно до інструкцій із використанням програмного забезпечення, містить часткове пояснення перебігу виконання проєкту, висновки неаргументовані, порушено терміни виконання, під час захисту роботи здобувач демонструє часткову обізнаність перебігу виконання проєкту, робить помилки, не досить вільно презентує результати проєкту.

Низький (від 0 до 14 балів): проєкт виконано частково правильно, не всі інструкції дотримано, відсутні пояснення перебігу виконання проєкту, висновки несамостійні, порушено терміни виконання, під час захисту роботи здобувач демонструє необізнаність перебігу виконання проєкту.

Під час захисту проєктів колеґ здобувач може ставити запитання та уточнювати інформацію, виконувати практичне завдання із застосування певного методу лінгвокультурології й отримати *10 балів*:

- здобувач, який своїми запитаннями та заувагами до доповідача суттєво і конструктивно доповнює перебіг обговорення теми – 1 б.;
- здобувач, який у своєму запитанні до доповідача вимагає додаткової інформації з ключових проблем теми, що розглядається – 1 б.;
- здобувач виконує практичне завдання із застосування певного методу квантитативної лінгвістики – 1,5 б. (за завдання);
- здобувач бере участь у науковій дискусії з теми – 0,5 б.

Оцінювання модульного контролю у формі *тестів* (має 10 б.):

- від 0 до 50 % виконаної роботи – 3 бали;
- від 51% до 75% виконаної роботи – 5 балів;
- від 76% до 89% виконаної роботи – 7 балів;
- від 90% до 100% виконаної роботи – 10 балів.

Схема оцінювання результатів навчальних досягнень

Поточний контроль (max 60 балів)						Підсумковий контроль (max 40 балів)	Загальна кількість балів
Змістовий модуль 1			Змістовий модуль 2				
Організаційно-навчальна робота здобувача вищої освіти на практичних заняттях	Самостійна робота	МКР 1	Організаційно-навчальна робота здобувача вищої освіти на практичних заняттях	Самостійна робота	МКР 2	Наукова творча робота/Індивідуальне завдання або залік	
20	5	5	20	5	5	40	100

Змістовий модуль 1

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ В СИСТЕМІ НАУК: ПОНЯТТЯ, КАТЕГОРІЇ, ОДИНИЦІ, РІВНІ

Лекція 1. Історія виникнення лінгвокультурології

План

1. Поняття лінгвокультурології
2. Етапи розвитку лінгвокультурології
3. Сучасний стан лінгвокультурології
4. Місце лінгвокультурології серед інших гуманітарних дисциплін

Література

а) основна:

1. Бондаренко А. Лінгвокультурологія: навчально-методичний посібник. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 197 с.
2. Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія. Київ: Вища школа, 2008. 7–41 с.
3. Левченко О. Лінгвокультурологія та її термінна система. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2003. № 490. С. 105–113.

б) додаткова:

1. Бондаренко А. І. Основні аспекти вітчизняних лінгвокультурологічних досліджень. *Література та культура Полісся: збірник наукових праць. Філологічні науки* / за ред. Г. В. Самойленка. Вип. 96. №13. Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2019. С. 143–154.
2. Дорда С. В. Лінгвокультурологія як самостійний напрям лінгвістичних досліджень. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Філологічні науки». Мовознавство*. 2017. №3 (352). 2017. С. 411–417
3. Потапенко О. І. Історія становлення лінгвокультурології як нової лінгвістичної науки. *Теоретична і дидактична філологія*. 2015. № 19. С. 251–265.

Вступ

Починаючи з 19 століття, вчені починають розглядати мову не лише як засіб спілкування та пізнання навколишнього світу, але й як певний культурний код нації. Такий підхід до вивчення мови вперше з'явився у працях В. фон Гумбольдта та О. Потебні. Саме за теорією німецького філолога межі світобачення окремої

людини та всієї нації визначає мова. У працях нашого співвітчизника особлива увага приділена зв'язку мови з історією народу та культурномовному аспекту національного життя загалом.

Мова посідала одне з центральних місць у філософських системах Людвіга Вітгенштейна, Жака Дерріди, Ганса Георга Гадамера та ін. Мартін Гайдеггер вважав мову першоосновою, яка не лише віддзеркалює, але й створює навколишню реальність, де існує людина. З цього витікає теза про те, що і культуру потрібно вивчати лише в контексті певної мови, оскільки мова становить одночасно продукт культури, її важливу складову частину і навіть умову її існування (за Клодом Леві-Стросом).

Сьогодні різноманітні аспекти взаємодії мови, культури та духовності становлять поле дослідження для вчених-лінгвокультурологів. Слід відзначити, що у працях українських, європейських та американських дослідників проблематика лінгвокультурології розуміється в різний спосіб, але існування та постійний розвиток цієї науки як такої є незаперечним.

Мова, перебуваючи в активній співдії, синергії з культурою, закріплює в собі духовні та матеріальні надбання етносу, усталюючи у власних оригінальних одиницях культурні коди та цінності. У процесі дослідження засобів і способів реалізації культурологічної функції мови в дискурсивній практиці й виникла нова наука лінгвокультурологія [Бондаренко 2021: 7].

Лінгвокультурологія вивчає спеціально відібрану та організовану сукупність культурних цінностей людини, досліджує живі комунікативні процеси породження та сприйняття мовлення, досвід лінгвоперсони та національний менталітет, подає системний опис мовної картини світу та забезпечує виконання освітніх, виховних та інтелектуальних завдань навчання [Венжинович 2021: 13].

1. Поняття лінгвокультурології. На сьогодні в науковому світі поширені декілька дефініцій поняття «лінгвокультурологія». Привабливим та водночас аргументованим постає покваліфікування лінгвокультурології як сфери дослідження усіх можливих виявів людської культури в дискурсах та мові. Лінгвокультурологія безпосередньо пов'язана з вивченням національної картини світу, мовної свідомості, особливостей ментально-лінгвального комплексу. Синонімом поняття лінгвокультурологія є термін «культурологічна лінгвістика».

Визначити та дослідити основні проблеми взаємодії мови та культури вчені намагалися ще з початку 19 століття (роботи Якоба Гримма, Йогана Гердера, Вільгельма фон Гумбольдта). Наприклад, Й. Гердер стверджував конструктивну здатність мови впливати на формування народної культури, психології та творчості. Але найбільшого поширення здобули погляди В. фон Гумбольдта (перша половина 19 століття), якого вважають батьком етнолінгвістики. Німецький мовознавець висловлював думку, що культура виявляє себе, передусім, у мові, і саме мова здатна «ввести» людину в певну культуру. Мова також має індивідуальну форму, яка безпосередньо впливає на характер свідомості її носіїв. Сам дослідник визначає мову як світ, що перебуває між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини.

Концепція В. фон Гумбольдта пізніше також знайшла своє відбиття в роботах європейських вчених Антуана Мейє («попередник» соціолінгвістики), Жозефа Вандрієса (розвинув соціолінгвістичні ідеї Ф. де Соссюра та А. Мейє, розробив поняття соціолекта та ідіолекта), Емілія Бенвеніста (дослідження мови в контексті духовної культури та культурних концептів) та інших.

Ідею В. фон Гумбольдта про мову як діяльність духу розвинув О. Потебня, який обстоював право національних мов і культур на самодостатній розвиток та підкреслював їхній зв'язок з історією народу та еволюцією людської думки загалом [Кононенко 2008: 4]. На думку Олександра Опанасовича, мова становить історичну форму народного духу, засіб кодування у структурах створеного нею обширу національного світогляду.

Пізніше теза про нерозривність та синергію мови та культури стала основою концепції неогумбольдтіанства² та відомої американської лінгвістичної школи Сепіра–Уорфа, для яких мова була невіддільна також від когнітивних процесів. Саме мова (точніше, її структура), на думку прихильників гіпотези Сепіра–Уорфа³, визначала мислення і спосіб пізнання реальності людиною. Один із представників течії неогумбольдтіанства Лео Вайсгербер навіть стверджував, що мова є проміжним світом між мисленням та дійсністю.

2. Етапи розвитку лінгвокультурології. Оскільки лінгвокультурологія як наука виокремилася не так уже й давно (близько 30 років тому), то дослідники вважають, що на сьогодні доцільно виділяти два етапи її формування:

- етап передумов постання лінгвокультурології (XIX – кінець XX ст.), коли побачили світ фундаментальні праці В. Фон Гумбольдта, О. Потебні та Е. Сепіра;
- етап оформлення лінгвокультурології в самостійну галузь студіювань (початок 90-х рр. XX ст. – дотепер).

У майбутньому науковці прогнозують появу ще одного, третього, періоду розвитку лінгвокультурології, а саме – виділення її в окремий міждисциплінарний напрям досліджень.

3. Сучасний стан лінгвокультурології. На початку XXI століття в наявній науково-лінгвістичній парадигмі відбулися істотні зміни, що призвели до виникнення низки нових ідей та підходів до вивчення мови, з-поміж яких потрібно виділити три основні принципи, що були зреалізовані в подальших наукових розвідках:

- антропоцентризм, що передбачає системне вивчення мови, її одиниць, тексту та дискурсу через призму людського чинника та студіювання ситуації перебування людини в мові та мови в людині;
- когнітивізм, який надає перевагу розгляду мови як результату когнітивної діяльності індивідуума, способу організації та зберігання людських знань про світ;

---

² Мовна національна картина світу залежить від особливостей будови мови, що визначає характер когнітивної діяльності людини. Європейський напрямок – Л. Вайсгербер, американський – Едвард Сепір та Бенджамін Лі Уорф.

³ Гіпотеза припускає, що люди, які говорять різними мовами, по-різному сприймають світ і по-різному мислять.

- лінгвокультурологізм, що закріплює тісний зв'язок мови та культури народу й характеризує мову як результат творчої, одухотвореної діяльності людини.

Безумовно, лінгвокультурологія спирається на три названі принципи і розглядається як один із «продуктів» становлення антропоцентричної парадигми⁴, яка сформувалася у 20 столітті та на сьогодні є основною в лінгвістиці. Провідна ідея антропоцентричної парадигми – вивчення суб'єкта пізнання (замість об'єкта), тобто дослідження людини в мові та мови в людині. Мова в контексті антропоцентричної парадигми розуміється як багатовимірне явище, що виникає лише в людському суспільстві та може бути схарактеризоване як продукт культури, її важливий складник та умова існування. У центрі антропоцентричної парадигми в лінгвістиці є не людина як така, а – мовна особистість.

А, отже, лінгвокультурологія, як один із основних напрямків сучасної лінгвістики та один із продуктів антропоцентричної парадигми в мовознавстві, орієнтована на вивчення культурного чинника в мові та мовного чинника в людині. Лінгвокультурологія вивчає мову як феномен культури, як виразник особливої національної ментальності, національної самоідентифікації [Загнітко 2017: 18].

Сьогодні фундаментальні дослідження в галузі лінгвокультурології пов'язані з іменами Анни Вежбицької, Жоріса Женетта, Роджера Кісінга (Roger Keesing), Джорджа Лакоффа, Роналда Ленекера, Ендрю Стратерна та ін. Серед українських мовознавців взаємозв'язки мови з національною культурою вивчали Василь Ващенко, Іван Чередниченко, Михайло Кочерган, Віталій Кононенко, Олена Левченко та інші.

На сучасному етапі умовно можна виокремити такі напрямки дослідження в лінгвокультурологічних студіях:

- ✓ лінгвокультурологія окремої соціальної групи або етносу⁵ у відповідній лінгвокультурній ситуації (пор. лінгвокраїнознавство);
- ✓ діахронічна лінгвокультурологія, тобто студіювання змін лінгвокультурологічного стану етносу за певний проміжок часу (пор. етнолінгвістика);
- ✓ порівняльна лінгвокультурологія, що вивчає лінгвокультурні процеси в різних, але взаємопов'язаних етносах;
- ✓ зіставна лінгвокультурологія, яка розглядає лінгвокультуру певного етносу з позиції представників іншого етносу;
- ✓ лінгвокультурна лексикографія, основним завданням якої є укладання лінгвокраїнознавчих словників [див. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.].

⁴ Парадигма – модель постановки проблеми та сукупність прийомів її вирішення. Традиційно виділяють такі парадигми: порівняльно-історичну, системно-структурну та антропоцентричну.

⁵ Поняття «етнос» та «нація» часто сплутуються та використовуються як синоніми. Але нація є не просто етносом, але найвищою його формою: якщо етносу притаманна надіндивідуальність, стійкість і повторюваність культурних зразків (мова, культура, побут), то для нації головним є процес самоусвідомлення на основі синтезу традиційних і нових елементів – синтезу етнічних, міжетнічних та іноетнічних компонентів (політика, релігія тощо).

Актуальність сучасних лінгвокультурологічних досліджень зумовлена:

- стрімкою та невпинною глобалізацією світових проблем, потребою врахування універсальних та етноспецифічних характеристик поведінки й комунікації різних народів;
- необхідністю точного окреслення тих культурних цінностей, що слугують основою комунікативної діяльності;
- об'єктивною інтегративною тенденцією розвитку гуманітарних дисциплін, необхідністю освоєння лінгвістами наукових надбань представників суміжних галузей знань;
- розумінням і сприйняттям мови як засобу концентрованого осмислення колективного досвіду народу, що закодований у всьому багатстві значень слів, фразеологічних одиниць, загальновідомих текстів (як наслідок, цей досвід репрезентований у практиці рекламного та політичного впливу, пронизує комунікативний простір масової інформації та ін.).

4. Місце лінгвокультурології серед інших гуманітарних дисциплін. Очевидно, що лінгвокультурологія більш за все пов'язана з лінгвоісторичними дисциплінами, такими як культурологія, етнолінгвістика, етнопсихолінгвістика, лінгвокраїнознавство, перекладознавство, а також лінгвістикою (лексикологією, фразеологією, семантикою тощо). Найтісніші зв'язки лінгвокультурологія виявляє з культурологією та лінгвістикою. **Культурологія** вивчає самосвідомість людини щодо природи, суспільства, історії, мистецтва та інших сфер її соціального та культурного буття і об'єктом її є культура; одним із завдань **мовознавства** є дослідження світогляду, який відбивається та фіксується в мові у вигляді мовної картини світу й об'єктом лінгвістики є мова. Лінгвокультурологія досліджує процес та результат постійної діалектичної взаємодії мови та культури, а об'єктом її є синергетична єдність цих двох сутностей.

Досить часто сплутують сьогодні поняття лінгвокультурології та етнолінгвістики, хоча ці дві дисципліни мають між собою принципові відмінності, які потрібно враховувати. **Етнолінгвістика** – це напрям мовознавства, який вивчає мову відносно культури, досліджує взаємодію між етнокультурними й етнопсихологічними чинниками в еволюції та у процесі мовленнєвої діяльності [Савицька, Співак 2011: 103]. Для етнолінгвістики істотним є простеження особливостей національного менталітету, структурування картини світу, в силу чого розмежовують **антропологічну лінгвістику**, основним завданням якої постає студіювання особливостей культури через, визначення специфіки відображення культурних феноменів у мові, та **лінгвістичну антропологію**, що зосереджує увагу на визначенні культурологічного «обростання» мовних повідомлень, з'ясуванні специфікації мовленнєвих повідомлень належністю до генераційних, територіальних, соціальних та інших груп.

Водночас **лінгвокультурологія** вивчає процес осмислення й відображення в національній мові елементів матеріальної та духовної культур народу, зокрема предметів і явищ об'єктивної реальності, змістовних і

динамічних аспектів людської діяльності, артефактів тощо. Головним для лінгвокультурології є насамперед закріпленість культури в мові та її репрезентація в дискурсі [Шарманова 2015: 22].

Відмінність між лінгвокультурологією та **лінгвокраїнознавством** визначається тим, що останнє досліджує зв'язки й відношення між мовою, етнічним менталітетом і культурою. Лінгвокраїнознавство вивчає власне національні реалії, що відбиваються в мові, – безеквівалентні мовні одиниці – та здебільшого характеризується вибіркоким, ілюстративним підходом до опису культурних реалій [Матузкова 2022: 9]. Лінгвокультурологія ж ніколи не обмежується дослідженням зв'язків та відношень між мовою і культурою, а розкриває культурну інформацію на глибинному рівні.

Дуже тісно пов'язуються між собою лінгвокультурологія та **етнопсихолінгвістика**. Предметом дослідження останньої є вивчення механізмів формування людської свідомості, трактування етнічних відмінностей у процесах зародження та розуміння мови. Головно етнопсихолінгвістика зорієнтована на вивчення й вирішення проблем, пов'язаних із процесами становлення психіки етнічних спільнот, виявленням культури у мові та поведінці людини [Савицька, Співак 2011: 102–103]. Класичним зразком фундаментальних праць з етнопсихолінгвістики можуть слугувати студіювання Вільгельма Вундта.

Лінгвокультурологія як наука й навчальна дисципліна пройшла досить довгий і складний шлях розвитку, але сьогодні вже не існує сумнівів у тому, що вона становить окрему галузь знань із власними об'єктом, предметом дослідження й методологією.

Використана література:

1. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
2. Бондаренко А. *Лінгвокультурологія: навчально-методичний посібник*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 197 с.
3. Бондаренко А. І. Основні аспекти вітчизняних лінгвокультурологічних досліджень. *Література та культура Полісся. Серія «Філологічні науки»*. 2019. Т. 13, № 96. С. 115–125.
4. Венжинович Н. *Лінгвокультурологічний аспект мовознавчих досліджень* : навч.-метод. посіб. до спецкурсу для студентів філолог. ф-ту. 2-ге вид., допов. і перероб. Ужгород : ФОП Сабов А. М., 2021. 292 с.
5. Жайворонок В. В. *Українська етнолінгвістика*. Нариси: монографія. Київ: Довіра, 2006. 262 с.
6. Загнітко А. *Теорія лінгвоперсоналогії*. Вінниця: Нілан–ЛТД, 2017. 136 с.
7. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
8. Кононенко В. І. *Мова у контексті культури*: монографія. Київ-Івано-Франківськ, 2008. 390 с.

9. Кравець Л. Лінгвокультурологія. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Видавництво енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. Т. 17. С. 389.

10. Левченко О. Лінгвокультурологія та її термінна система. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2003. № 490. С. 105–113.

11. Лінтвар, О. (2022). Лінгвокраїнознавство як необхідна освітня компонента підготовки майбутніх перекладачів. *Актуальні питання іноземної філології*, 16, 122–127, doi: <https://doi.org/10.32782/2410-0927-2022-16-18>

12. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація: навчальний посібник*. Київ: Академія, 2012. 285 с.

13. Матузкова О. П. *Лінгвокультура та переклад* : монографія. Одеса : Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2022. 226 с.

14. Савицька О. В., Співак Л. М. *Етнопсихологія* : навчальний посібник. Київ: Каравела, 2011. 264 с.

15. Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*: підручник. Полтава: Довкілля, 2008. 712 с.

16. Шарманова, Н. М. (2015). *Етнолінгвістика* : навчальний посібник для студентів факультету української філології. Кривий Ріг : НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.

Лекція 2. Теоретичне підґрунтя лінгвокультурології

План

1. Об'єкт і предмет лінгвокультурології
2. Мета і завдання лінгвокультурології
3. Принципи лінгвокультурології
4. Методи лінгвокультурології

Література

а) основна:

1. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. С. 7–41.

2. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація: навчальний посібник*. Київ: Академія, 2012. 285 с.

3. Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*: підручник. Полтава: Довкілля, 2008. 712 с.

б) додаткова:

1. Бондаренко А. І. Основні принципи сучасних досліджень із лінгвокультурології та міжкультурної комунікації. *International scientific and practical conference «Problems and prospects of development of modern philological science in Ukraine and european countries»*. July, 17–18, 2020. Nort university centre of Baia Mare Faculty of philology. Baia Mare, Romania 2020.

2. Мізін К. І. Нові напрями в українському мовознавстві: зіставна лінгвокультурологія. *Мовознавство*. 2012. № 6. С. 38–52.

Вступ

Вивчення будь-якої мови супроводжуване опануванням її культурної специфіки. Мова, історія та культура є невід’ємними одна від одної, а тому мають вивчатися комплексно. Спираючися на свої специфічні знакові системи, мова й культура відображають світогляд народу та зазнають трансформації в ході історичного розвитку. Перебуваючи в постійній взаємодії, вони структурують когнітивну діяльність людини, формують її систему цінностей та поведінкові механізми. Учені, які працюють у площині лінгвокультурологічних студій, розглядають специфічні, притаманні певній спільноті цінності, співвідносність цінностей, наявність стереотипів і їхню системність. Мова відображає матеріальні та духовні надбання етносів, націй, певних соціальних груп (відповідно до вікових, фахових, релігійних, гендерних ознак та ін.) [Бондаренко 2021: 7, 12].

1. Об’єкт і предмет лінгвокультурології. Сучасній науці відомо декілька підходів до визначення поняття лінгвокультурології (В. Кононенко, В. Манакін та ін.). На сьогодні більше прихильників розглядати лінгвокультурологію як комплексну наукову дисципліну, спрямовану на аналіз взаємозв’язків, взаємодії та взаємовпливу культури й мови в їхньому функціонуванні, злитості їхнього мовного й позамовного (культурологічного) змісту з орієнтуванням на сучасні пріоритети й культурні цінності.

З цього випливає, що основним завданням лінгвокультурології є встановлення взаємних зумовленостей культури й мови залежно від культурологічної і мовної компетенції людини – носія цієї мови та цієї культури. Тобто лінгвокультурологія як наука досліджує взаємодію мови як транслятора культурної інформації та людини, яка створює цю культуру за допомогою мови. Отже, об’єкт лінгвокультурології знаходиться одночасно на межі кількох фундаментальних наук – лінгвістики й культурології, етнографії та психолінгвістики. Згідно з поглядом А. Бондаренко, *об’єктом* лінгвокультурології є мовні системи та їхні дискурсивні площини, які продукують і реалізують культурно значущі відомості, а *предметом* – способи вербалізації таких даних у мовній системі та мовленні [Бондаренко 2021: 4].

Предметом лінгвокультурологічних студій постають мовні одиниці, що набули символічного, еталонного, образно-метафоричного значення в культурі та які узагальнюють результати власне-людської свідомості у міфах, легендах, ритуалах, обрядах та ін. Це такі одиниці мови та дискурсу, за допомогою яких можна розпізнати в культурно-історичному прошарку ментально-лінгвальний комплекс.

Пріоритетним є виокремлення декількох вимірів предмета лінгвокультурології, що існують у межах одного об'єкта дослідження:

- безеквівалентна лексика й лакуни – позначення специфічних для певної культури явищ, що постають продуктами кумулятивної функції мови та можуть розглядатися як вмістилище фонових знань носіїв певної мови;
- міфологізовані мовні одиниці, до складу яких належать: архетипи й міфологеми, обряди та повір'я, ритуали та звичаї, що закріплені в мові;
- пареміологічно-національний фонд мови (прислів'я як стереотипи народної свідомості);
- фразеологічний фонд мови (у фразеологізмах наче законсервовані уявлення народу про міфи, звичаї, обряди, ритуали, мораль, поведінку та ін.);
- еталони, стереотипи, символи;
- метафори й образи мови;
- стилістичні ресурси та заосби мови;
- мовленнєва поведінка (у кожній культурі поведінка людей регульована уявленнями про те, як людині необхідно поводитися в типових ситуаціях згідно з її соціальними ролями);
- сфера мовленнєвого етикету (соціально встановлені й культурно-специфічні правила мовленнєвої поведінки людей у ситуаціях спілкування відповідно до їхніх соціальних та психологічних статусів, рольових та особистісних відношень в офіційних та неофіційних умовах спілкування).

Заявлені компоненти не формують цілісної системи, а радше становлять гетерогенну сукупність як найбільш «культуромісткі» одиниці. Впадає в око, що увесь наведений перелік не є та й не може бути вичерпним, оскільки в ньому констатовані лише основні сфери, де активно взаємодіють мова та культура.

На думку В. Кононенка, лінгвокультурологічною одиницею є текст у його різновидах та виявах з урахуванням духовно-концептуальних, символічних та образно-метафоричних знань як результату дії людської свідомості, світовідчуття з опертям на національно орієнтовані форми вираження [Кононенко 2008: 26]. Дослідник наголошує, що предметом лінгвокультурології мають бути насамперед такі мовні знаки, що формуються з мовного і культурного кодів одночасно.

2. Мета і завдання лінгвокультурології. Метою лінгвокультурології є аналіз взаємозв'язків і взаємодії мовних і лінгвокультурологічних фактів дійсності; виокремлення й дослідження так званої культурно-мовної компетенції (природне володіння мовною особистістю процесами породження та сприйняття мовлення й опанування загальноприйнятими установками культури) членів певної лінгвокультурної спільноти.

Мета лінгвокультурології є встановлення та відповідне діагностування пособів, якими мова втілює у своїх одиницях, зберігає та передає культуру в її історичній та просторовій розмаїтості. Саме тому у процесі активних взаємодії та взаємовпливу мови й культури перша виконує не лише кумулятивну (накопичувальну) функцію, але й функцію передавання інформації. Зберігаючи та усталюючи у своїх одиницях концепти культури, мова ресурсно забезпечує відтворення цих концептів у менталітеті народу або в окремих його соціальних групах з тяглістю з покоління в покоління. Через функцію трансляції культури мова спроможна впливати на спосіб світобачення, притаманний тій чи тій лінгвокультурній спільноті.

А. Бондаренко ключовими завданнями сучасної лінгвокультурології вважає:

- адаптацію традиційних лінгвістичних методів, використовуваних у суміжних дисциплінах (етимологічний, компонентний, дистрибутивний, контекстуально-інтерпретаційний аналіз тощо) у процесі пояснення лінгвокультурних явищ;
- вироблення критеріїв віднайдення лінгвокультурно маркованих явищ;
- конкретизацію вироблених принципів дослідження, обґрунтування нових;
- напрацювання специфічних методик лінгвокультурологічних досліджень, зокрема пов'язаних із виявленням імпліцитної (фонові, підтекстові) інформації;
- окреслення системи лінгвокультурологічної компетентності;
- оновлення, розширення термінологічного апарату лінгвокультурологічних студіювань;
- пошук механізмів взаємодії мови й культури;
- уточнення функційних термінопонять (лінгвокультурний код, лінгвокультурний стереотип, лінгвокультурний концепт, лінгвокультурна картина світу (її фрагмент) та ін.) [Бондаренко 2021: 10–11].

3. Принципи лінгвокультурології. Лінгвокультурологія як наука та навчальна дисципліна перебуває у стадії становлення, але на сьогодні можна виділити кілька основних принципів та базових положень, що визначають напрямок наукових розвідок у цій галузі знань:

1. Мова є найціннішим джерелом формування та вияву народної ментальності, саме через посередництво мови культура зберігається і передається в поколіннях.

2. Оскільки мова є суспільним надбанням, вона «присвоюється» кожним представником суспільства і дає можливість кожному носію мови формувати себе і своє уявлення про світ. Мовна особистість у всьому розмаїтті соціально-психологічних ролей, стратегій і тактик спілкування знаходиться в центрі уваги вчених-лінгвокультурологів, а аналіз мовної компетентності носія мови є одним із найважливіших параметрів опису культури.

3. Мовні факти інтерпретуються з позицій ментальної лінгвістики; фразеологізми, символи, метафори та под. аналізуються в якості носіїв культурних уявлень народу.

4. Особлива увага приділяється когнітивній семантиці, «культурним» змінам мовних знаків, формуванню концептосфери культури.

5. Дискурси культури вивчають із акцентом на національно-культурній специфіці мовної свідомості, виявленої в комунікації. Моделі мовленнєвої поведінки (стереотипи, етикетні формули тощо) аналізуються як «культурозначущі» факти.

До оприявлених принципів цілком логічним постає коментування тих постулатів, на яких ґрунтована сучасна лінгвокультурологія.

– Гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа, суть якої полягає в тому, що люди, які говорять різними мовами та належать до різних культур, у різний спосіб сприймають світ, тобто мова зумовлює тип мислення її носіїв, а спосіб пізнання світу залежить від мови, якою здійснюється мислення.

– Свідомість особистості є завжди етнічно зумовленою, оскільки в основі світобачення та світорозуміння кожного народу перебуває власна система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем тощо. Особистісна свідомість формується в суспільстві в процесі соціалізації, отже, свідомість несе в собі риси відмінності того суспільства, в якому відбувалося становлення особистості. Водночас культура є надбанням суспільним, що створюється, зберігається, передається та модифікується суспільством. Отже, становлення людської свідомості опосередковано відбувається і через культуру також. Таким чином, утворюється специфічне коло взаємозалежностей між мовою, культурою та свідомістю: мова → свідомість → культура → мова.

Інколи лінгвокультурологію визначають як філософію мови та культури, де об'єктом постає відповідно мова та культура в їх взаємоперетині, а предметом – фундаментальні проблеми зміни мови та її одиниць, зумовлені динамікою культури, а також перетворення у структурі та зміни у функціонуванні культури, визначені мовною реалізацією культурних смислів, обростанням останніх відповідними функціями. Оскільки це дещо ширше за сучасне дефінування лінгвокультурології, тому цілком логічне запровадження в науковий обіг терміну *лінгвокультурознавство*, яке цілком й повністю орієнтоване на вияв характеру зв'язків та відносин між мовою, етнічним менталітетом, стереотипами окремих соціальних і територіальних, генераційних груп та культурою. Тоді лінгвокультурознавство розглядатиме питання співвідносності мови й культури загалом, не обмежуючись конкретною національною мовою та конкретною культурою певного етносу для встановлення механізмів взаємодії мовних та культурних чинників на прикладі різних мов та культур, простеження їх універсальності. За такого розуміння лінгвокультурологія посідає ядрове місце в системі наук, що сукупно становлять лінгвокультурознавство.

Лінгвокультурологія займається і дослідженням конкретних прикладів взаємодії окремих явищ культури з тими чи тими мовними явищами, і вивчає механізми взаємодії та взаємовпливу мови й культури, що зумовлюють феномен людини, а також виявляє й описує найзагальніші закономірності

взаємодії та взаємозумовленості мовної та культурної практики людини та суспільства, подаючи їх узагальнені моделі.

4. Методи лінгвокультурології. Метод – це певний підхід до досліджуваного явища, певний комплекс прийомів, використовуваних для дослідження цього явища. Специфіка методу завжди визначається об'єктом та метою дослідження.

Методологія – це тип раціонально-рефлексивної свідомості і діяльності, спрямованих на вивчення, удосконалення і конструювання дослідницьких методів. Поняття «методологія» має два основні значення:

- по-перше, це система певних правил, принципів і операцій, застосовуваних у тій чи тій сфері діяльності;
- по-друге, це вчення про цю систему, загальна теорія методу як такого.

Методологія будь-якої науки має тривірневу структуру: філософський рівень, загальнонауковий рівень та частковий рівень.

Філософська методологія – це не жорстко фіксовані регулятиви, а система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що носять всезагальний, універсальний характер, тобто перебувають на вищих «поверхнях» абстрагування. Вони задають лише найбільш загальні шляхи дослідження, його генеральну стратегію, але не замінюють спеціальні методи і не визначають остаточний результат пізнання прямо і безпосередньо.

Загальнонаукова методологія – це узагальнення принципів та методів вивчення явищ різними науками: спостереження, експеримент, моделювання, інтерпретація. Разом із розвитком науки загальнонаукова методологія може дещо модифікуватися та розширюватися.

Часткова методологія застосовувана в кожній окремій галузі знання, у кожній науковій дисципліні. Для лінгвокультурології методологія становить сукупність аналітичних прийомів, операцій та процедур, використовуваних під час аналізу взаємодії мови та культури [Основи методології та організації наукових досліджень 2010: 25–27, 34].

Інтегративна суть лінгвокультурології обумовлює спеціальну методологію, застосовувану в наукових розвідках цієї дисципліни. Дослідники у своїх роботах використовують методологічний апарат лінгвістики, філософії, психолінгвістики, когнітивістики, фольклористики та ін. гуманітарних галузей, що спричиняє досить широкий і неоднорідний методологічний арсенал власне лінгвокультурології.

Варто зазначити, що всі методи лінгвокультурології перебувають у відношеннях взаємодоповнюваності, особливої сполученості з різноманітними пізнавальними принципами та прийомами аналізу, що дає змогу дослідникам вивчити складний об'єкт – взаємодію мови та культури.

Доречним в лінгвокультурологічному аналізі є використання **процедури аналізу метафори**, що була запропонована Дж. Лакоффом. Когнітивна теорія метафори дає змогу з'ясувати, чому одні іншомовні ідіоми з легкістю розуміються і навіть можуть запозичатися, а інші – не можуть. Цей метод дозволяє встановити

когнітивно зумовлені розбіжності між порівнюваними мовами. Такі розбіжності не є випадковими та свідчать про специфіку осмислення фрагментів світу тим чи іншим народом.

Важливість дослідження текстів зумовлена тим, що вони є істинними сховищами культури, оскільки долучення людини до певної культури відбувається саме через «присвоєння» та «засвоєння» нею «чужих» текстів. Прийнятним у цьому разі постає аналіз текстів у межах герменевтичної парадигми, де знаходять адекватне застосування різноманітні прийоми та методи дослідження – від інтерпретаційних до психолінгвістичних.

З-поміж методів аналізу мовних знаків у лінгвокультурології вирізняється **процедура співвіднесення груп або масивів мовних знаків зі знаками (категоріями, таксонами) культури**. Такі масиви номінативних одиниць (лексичних та фразеологічних), що функціонують у тій чи тій мові, експлікують значущість певних культурно значущих концептів для тієї чи тієї лінгвокультурної спільноти. Що більше одиниць слугують для вербалізації певного концепту, то значущішим цей концепт є для культури. Пор., наприклад, *лелека* (*бусол, бусел, черногуз, бузько, гайстер*) для української лінгвокультури.

Всі використовувані методи спрямовані на формалізацію процедури експлікації культурної інформації, наявної в номінативних одиницях мови (лексичних та фразеологічних). Не менш застосовними є також методи концептуального аналізу, дискурсного аналізу, квантитативної лінгвістики та корпусної лінгвістики – корпусноорієнтований і корпуснобазований.

Методика **концептуального аналізу** була запропонована Е. Бенвеністом у роботі «Загальна лінгвістика». Суть методу полягає в семантичній реконструкції, яка базується на тезі про те, що «значення» лінгвістичної форми визначається сукупністю її вживань, її дистрибуцією та відповідно типами зв'язків. Реконструкція ґрунтується на детальному вивченні сукупності контекстів, де може вживатися досліджувана форма.

Процедура концептуального аналізу становить собою зіставлення сукупності слововживань лексем, що реалізують той чи інший концепт, з подальшою інтерпретацією смислових розрізень у слововживанні. Ефективність використовуваної методики може знижуватися через певну «атомарність» у підході до слова як автономній сутності, тому варто досліджувати концепти з урахуванням відношень і зв'язків, що існують між ними.

Дискурсний аналіз⁶ (за концепцією М. Фуко) спрямований на видобування з тексту тих значень, які припускаються (маються на увазі), але залишаються невисловленими, невираженими формально, імпліцитними. За влучним висловленням самого М. Фуко, сутність дискурсного аналізу полягає в тому, щоб відшукати німі, приховані слова, що шепочуть і «озвучуються» лише нашим

⁶ Дискурс – у широкому сенсі становить єдність мовної практики та екстралінгвістичних факторів, необхідних для розуміння тексту, тобто таких, що дають уявлення про учасників комунікації, їх настанов, цілях, умовах творення та сприйняття повідомлення. Це мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, мовлення «занурене у життя».

внутрішнім голосом. Головне питання дискурсного аналізу: *що говорить в тому, що сказано?* [Фуко 1996: 29] Під час такого аналізу досліджують не лише лексико-синтаксичну структуру тексту, але й те, коли, де, ким текст був написаний, до кого звернений, з якого приводу, з якою метою, якими були оцінні та ідеологічні настанови автора. Значний інтерес становить також паралінгвістичний супровід комунікації.

Проведення дискурсного аналізу передбачає використання цілого комплексу різноманітних методик, які майже не експліковані та використовуються дослідниками доволі часто фрагментарно та на інтуїтивному рівні.

Методи **квантитативної лінгвістики** (теорії ймовірності та математичної статистики) використовуються передусім для дослідження сутнісних характеристик мови та встановлення статистичних властивостей мовлення, оскільки мовна структура має ймовірнісну природу, а мовні явища характеризуються властивостями регулярності та впорядкованості.

Найчастіше кількісні методи використовуються для опису лексичного рівнямовної системи, який є найбільш впорядкованим, на думку вчених. Одиницями та рівнями квантитативного аналізу є словоформи, лексеми та слововживання.

Методи квантитативної лінгвістики використовуються також для здійснення домінантного аналізу, що передбачає наявність частотних словників (що презентують текст або корпус текстів) та ґрунтується на припущенні, що серед найбільш частотних лексем є слова, що позначають доміанти мовної картини етносу, соціальної групи та індивіда. Вияв, вивчення та опис найбільш частотних повнозначних слів в аспекті мовної картини світу становить собою процедуру домінантного аналізу.

Домінантний аналіз може успішно поєднуватися з використанням зіставного методу, коли порівнюються найчастотніші лексеми двох або більше мов для вияву тих слів-домінант, що є значущими для певної лінгвокультури.

Ефективність використання кількісних методів у лінгвістиці суттєво зросла з початком використання обчислювальної техніки. За допомогою формально-кількісних методів вивчається авторський ідіостиль, який розуміється як взаємозв'язок між мовними засобами та особливостями творчої позиції письменника, його світобачення. Подібна процедура часто використовується сьогодні для встановлення авторства художніх творів.

Лексикографічний і квантитативний підходи зійшлися в **корпусній лінгвістиці**, що ґрунтована на вивченні корпусів – значних обсягів мовного матеріалу, видобутого з різноманітних джерел і зведеного у комп'ютеризовану систему. Дослідження на ґрунті такого корпусу дає змогу уникнути неправомірних узагальнень про стан мови, що можливі під час роботи з обмеженим і досить розрізненим емпіричним матеріалом. Корпус текстів підтверджує тезу про те, що семантичні та функційні особливості слів знаходять своє відображення в частотності їх уживання.

Лінгвокультурологи після проведення корпусних досліджень зазначають, що більшість мовленнєвих настанов продуцента іїчи реципієнта визначаються

певною культурою та залежать від обсягу знання й розуміння світу. Звідси витікає ідіоматичний принцип мови – унікальні й специфічні риси мовного вживання, що похідні від звичок, традицій, навичок, норм і стандартів, приймаються мовцями як інституційні.

Окрім названих методів, у лінгвокультурологічних студіях досить часто використовується **зіставний метод**, що полягає у зіставленні одиниць (про основні одиниці лінгвокультурології див. нижче), що належать до різних лінгвокультур. Такий метод дає можливість найточніше визначити особливості та специфіку досліджуваних об'єктів, оскільки в порівнянні риси відмінності виявляються найчіткіше та найвиразніше.

На сьогодні базовий набір методів лінгвокультурології лише формується, але загальним принципом проведення лінгвокультурологічного аналізу є використання для вивчення лінгвокультурних сутностей як лінгвістичних, так і позалінгвістичних методів.

Використана література:

1. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.

2. Бондаренко А. І. Основні принципи сучасних досліджень із лінгвокультурології та міжкультурної комунікації. *International scientific and practical conference «Problems and prospects of development of modern philological science in Ukraine and european countries»*. July, 17–18, 2020. Nort university centre of Baia Mare Faculty of philology. Baia Mare, Romania 2020.

3. Венжинович Н. *Лінгвокультурологічний аспект мовознавчих досліджень* : навч.-метод. посіб. до спецкурсу для студентів філолог. ф-ту. 2-ге вид., допов. і перероб. Ужгород : ФОП Сабов А. М., 2021. 292 с.

4. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006 р. 703 с.

5. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.

6. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*: навчальний посібник. Київ: Академія, 2012. 285 с.

7. *Основи методології та організації наукових досліджень*: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

8. Селіванова О.О. *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

Лекція 3. Базові поняття лінгвокультурології

План

1. Поняття концепту в лінгвокультурології
2. Поняття мовної особистості в лінгвокультурології
3. Поняття стереотипу та символу в лінгвокультурології
4. Поняття картини світу в лінгвокультурології

Література

а) основна:

1. Венжинович Н. *Лінгвокультурологічний аспект мовознавчих досліджень* : навч.-метод. посіб. до спецкурсу для студентів філолог. ф-ту. 2-ге вид., допов. і перероб. Ужгород : ФОП Сабов А. М., 2021. 292 с.
2. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. С. 7–41.
3. Федорюк Л. *Специфіка української концептосфери лінгвокультурологічного виміру (на прикладі концепту смерть)*. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2018. 195 с.

б) додаткова:

1. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006 р. 703 с.
2. Кононенко В. *Концепти українського дискурсу*: монографія. Київ–Івано-Франківськ: Плай, 2004. 248 с.
3. Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика*: термінологічна енциклопедія. Полтава. 2006. 716 с.

Вступ

Становлення поняттєвого та категорійного апарату лінгвокультурології супроводжується певною довільністю використання переважно більшості термінів, нечіткістю меж категорій, сплутуванням близьких за формою або значенням понять. Наприклад, досить часто сплутуються терміни *лінгвокультурема*, *логоеністема*, *лінгвокультурний концепт*, *національний стереотип* тощо. Це відбувається через те, що різні дослідники використовують різні підходи до визначення основної одиниці лінгвокультурології та виокремлення базових категорій цієї науки.

Більшість наукових розвідок спрямована на виділення такої інтегральної лінгвокультурологічно значущої одиниці, що одночасно відбиває й особливості мови, і національну специфіку даної культури. Через розбіжність поглядів дослідників на цю проблему в науковому обігу сьогодні вживається не одне

конкретне поняття, а ціла низка термінів, що позначають лінгвокультурологію значущі одиниці.

1. Поняття концепту. Мабуть, найуживанішим і найбагатозначнішим терміном у сучасних студіях із когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології є **концепт**. На сьогодні відомо не менше семи підходів до трактування поняття концепту (див.: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Сучасна концептологія: концепт життя в українській фраземіці. Донецьк, 2009.), кожен з яких є поширеним у наукових розвідках різних напрямів.

Концепт – це дискретна змістова одиниця колективної свідомості, яка відбиває предмет реального чи ідеального світу та зберігається в національній пам'яті у вербально визначеному вигляді. Концепт становить основне осереддя культури в ментальному світі людини, основний елемент культури певного етносу. Одночасно він є і глобальною мисленнєвою одиницею, що становить квант знання. Концепти є ідеальними, вони кодуються у свідомості одиницями універсального предметного коду, в основі яких лежать індивідуальні чуттєві образи, що формуються на базі особистого чуттєвого досвіду людини.

Концепт співвідноситься і з когнітивними процесами і зі світом культури та знаходить своє відбиття в мові. Ж. Краснобаєва-Чорна визначає концепт як «багатовимірне утворення, що характеризується такими диференційними ознаками: зв'язок з мовою, мисленням, пам'яттю та психікою, абстрагування, етнокультурне забарвлення, момент переживання, специфікація, узагальнення, автореферентність, безтілесність, відкритість, вічність, динамічний характер, гнучкість, множинність складників, потенційна суб'єктивність, тривалість і складність формування, стереотипність і константність, кодованість у чуттєво-образних уявленнях, відображення ментальної дійсності, і виконує пізнавальну функцію, функції збереження знань про світ, структурування знання, орієнтування у світі» [Краснобаєва-Чорна 2009: 41].

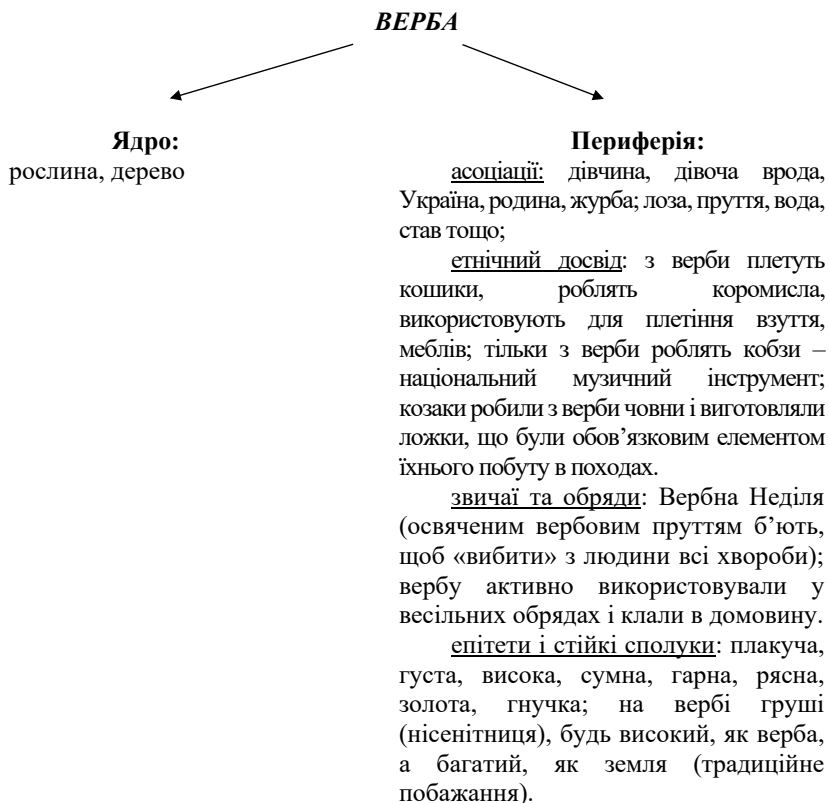
Концепт вербалізований словом (словом-концептом). Воно своїм значенням у мові виявляє лише частину концепту, звідси й необхідність синонімії слова, потреба в текстах, що сукупно розкривають його зміст. Концепт завжди групований довкола певної «сильної», тобто ціннісно акцентованої, точки свідомості, від якої спрямовані відповідні асоціативні вектори. Найактуальніші для носіїв мови асоціації становлять ядро концепту (пор. дослідження С. Бук), менш значущі – периферію. Якихось чітко окреслених меж концепт не має, за мірою віддаленості від ядра поступово відбувається згасання асоціацій.

У плані змісту відображення (лінгвокультурний аспект) концепт репрезентує себе у двох площинах [Івашенко 2006: 59]:

– горизонтальній – як складний конгломерат певним чином організованих елементарних смислів, що їх породжує психічна організація ідіо- та соціолектної мовної особистості, соціальна реальність, життєвий досвід, а також природно-кліматичні умови, у яких живе людина, на тому чи тому синхронному зрізі;

– вертикальний – як ментальний простір, діапазон якого варіюваний від чистої ментальності («чистого поняття», «поняття а ргіогі»), або концептив-етимонів (зародкових ментальних смислів як елементарних, що є ідеально організованою вихідною, первинною інформацією про світ, початком відліку, смисловою самоорганізацією буття), до сфокусованої на якомусь одному з фрагментів дійсності гіперсемантики менталітету, або концептів етнокультури та епохи.

Концепт вербалізується словом (словом-концептом). Мовна / мовленнєва одиниця, за допомогою якої актуалізується центральна точка концепту, використовується як ім'я концепту. Воно своїм значенням у мові презентує лише частину концепту, звідси й необхідність синонімії слова, потреба в текстах, що сукупно розкривають його зміст. Крім того, від слова-концепту (як певної «сильної», тобто ціннісноакцентованої, точки свідомості) розходяться асоціативні вектори, найактуальніші серед яких утворюють ядро концепту, менш значущі – його периферію. Як приклад розглянемо схематичну структуру концепту ВЕРБА.

Сукупність концептів у колективній свідомості етносу (оскільки концепти мають національну специфіку) називають концептосферою. Національна концептосфера – це сукупність категоризованих, оброблених, стандартизованих концептів у свідомості народу.

Концепти, які формують концептуальний простір, – найсуттєвіші для структурування усієї концептуальної системи та є предметом розвідки у когнітивній лінгвістиці. Сполучення мовних та немовних засобів демонструють, висвітлюють та розвивають зміст вираження концепту. За засобом мовної репрезентації концепту виокремлюються категорії свідомості, які у фразеологічній та лексичній системах мови набувають мовного вираження [Венжинович 2015: 13].

У сучасних наукових розвідках поширеним постає термін **лінгвокультурний концепт**, який вчені вважають основною одиницею дослідження в лінгвокультурології.

Лінгвокультурний концепт постає умовною ментальною одиницею, спрямованою на комплексне вивчення мови, свідомості та культури. Він співвідноситься з трьома зазначеними сферами в такий спосіб:

- свідомість – концепт перебуває у свідомості людини;
- культура – концепт є ментальною проекцією елементів культури;
- мова / мовлення – концепт «оживає» саме в мові.

Прикладами українських лінгвокультурних концептів є *балабушка*, *первоцвіт*, *марчук*, *борц*, *материзна* тощо.

Від інших когнітивних одиниць лінгвокультурний концепт відрізняється акцентуацією ціннісного елемента, оскільки саме цінність завжди знаходиться в центрі концепту, а ціннісний принцип лежить в основі будь-якої культури.

У концепті міститься можливість вибору мовцем певних ознак при сприйманні й розумінні змісту слова. У цьому – суб'єктивний елемент мови окремої лінгвоперсони. Найбільш стисло й концентровано концепт виражається ключовим словом, значення якого є спільним для мовного колективу. Відносно повний зміст концепту відбивається в мовній картині не тільки ключовим словом, а цілим семантичним полем, що співвідноситься з ним. Елементи такого поля почасти можуть мати різний компонентний склад у різних носіїв мови і надають суб'єктивних ознак значенню слова [Лисиченко 2009: 11–12].

Диференціювання ж окремими науковцями (А. Вежицька, Л. Федорюк та ін.) поняття культурного концепту видається дещо умовним, тому його цілком природно ототожнювати із поняттям концепту лінгвокультурного. Оскільки культурний концепт (як і будь-який інший) може бути вербалізований (у різний спосіб), тому він є лінгвокультурним.

Константа – стійкий, базовий концепт культури, певний постійний принцип культури (наприклад, *кохання*, *радість*, *віра*, *рідна земля* тощо) (О. Селіванова).

Константа – перманентний принцип та концепт культури, спостережуваний в усіх випадках її прояву (наприклад, добро, істина, надія, час тощо) [Загнітко 2012: 85–86].

Близьким за деякими параметрами до поняття концепту є поняття **лінгвокультуреми**. Це комплексне поняття, застосовуване у випадках аналізу міжрівневих лінгвокультурних особливостей одиниць і категорій певної ідіоетнічної мови. Лінгвокультурема акумулює в собі як власне мовні уявлення, так і тісно з ними пов'язане позамовне культурне середовище. Лінгвокультурема може бути виражена словом, словосполученням, текстом. Лінгвокультурема – носій конотативного смислу, який повною мірою реалізований лише у випадках повного володіння мовою та культурою певного етносу [Венжинович 2021: 183].

Лінгвокультуреми в плані змісту репрезентують відомості, які виражають особливості культурного кодування. Виражають як усталене (стереотипне), так і архетипне, міфологічне світосприйняття та мислення, відображають не тільки знання, когнітивні моделі світорозуміння (інтелектуальна сфера), а й почування, переживання (емоційно-психічна сфера), містять сліди колективної родової пам'яті (сфера позасвідомого) [Бондаренко 2021: 46].

У цьому курсі ми розглядатимемо лінгвокультуреми як поняття вужче порівняно до лінгвокультурного концепту. Лінгвокультурема позначає виключно культурні реалії, отже до лінгвокультурем зараховуємо безеквівалентну лексику, міфологеми, фразеологізми, національні символи.

Лінгвокультурема = мовний знак + культурний смисл

Прикладами лінгвокультурем є *кутя, обжинки, ружа, хрест, кобза, ряс, причастя, Івана-Купала, калина, тополя*⁷.

Логоепістема – це мовне вираження закріпленого суспільною культурною пам'яттю відображення дійсності у свідомості носіїв мови внаслідок усвідомлення ними духовних цінностей вітчизняної та світової культур [Драбовська 2011: 112]. Мовознавці називають її різнорівневою одиницею і вважають, що акумульована логоепістемою культурна інформація може бути репрезентована не лише словом, а й будь-яким іншим знаком, відтворюваним у пам'яті, зокрема фразеологізмом, крилатим висловом, афоризмом, прислів'ям, приказкою, промовистим ім'ям, назвою, рядком із пісні, твору, штампом певної епохи, метафорою, кліше тощо, створюючи невідповідність між номінацією терміна та його дефініцією [Медвідь, Цінько 2021: 150].

Від лінгвокультуреми поняття логоепістемати відрізняється своєю когнітивною природою. Остання подібна до концепту (вона також є одиницею

⁷ Але одиниці типу *тополя* і *калина* можуть бути і концептами. Тоді лінгвокультурема *тополя* (*калина*) як носій власне культурних конотацій буде входити до складу концепту *ТОПОЛЯ* (*КАЛИНА*).

колективної свідомості і співвідноситься із когнітивними процесами), але вона реалізує лише той його бік, що стосується осягнення духовних цінностей. На відміну від концепту, логоепістема не має складної розгалуженої структури і вербалізується однозначно.

2. Поняття мовної особистості. Мовна особистість – індивід, який володіє сукупністю здатностей і характеристик, які зумовлюють створення й сприйняття ним текстів, що вирізняються різним рівнем структурно-мовної складності та глибиною й точністю відображення дійсності [Бацевич 2009: 212].

Мовна компетенція – знання учасниками комунікації мови (мовного коду), передусім правил, за якими породжуються правильні мовні конструкції та повідомлення, здійснюється їх трансформація [Бацевич 2004: 328].

Культурна компетенція – розуміння і орієнтація мовця в базових елементах культури, крізь які усвідомлюється предметний (феноменальний) світ носіями певної ідіоетнічної мови [Бацевич 2004: 328]. *Наприклад*, українці тричі цілують своїх близьких родичів і друзів на знак привітання.

Ще одним важливим поняттям лінгвокультурології, що було запозичене із когнітивістики, є поняття **ментальності**. Ментальність становить собою світоспоглядання в категоріях і формах рідної мови, які поєднують у собі інтелектуальні, духовні та вольові якості національного характеру в типових його виявах. Ментальність – це не філософські, наукові або естетичні системи, а той рівень суспільної свідомості, на якому думка не відокремлюється від емоцій, латентних звичок та прийомів свідомості. Це спосіб бачення світу, де думка невіддільна від емоцій. Одиницею ментальності вважається концепт даної культури.

Категорією, що відбиває внутрішню організацію та диференціацію ментальності, є **менталітет**. Менталітет виражає особливості національного характеру, специфіку колективної свідомості через призму глибинного ознайомлення з культурою, опановуючи її історичні, економічні та географічні чинники, проникаючи в культуру мови та образ мислення народу. Національний менталітет має значний вплив на генерування мовної картини світу, становлення традицій і звичок певної етнічної спільноти [Рогач 2016: 124].

Ментальність постійно виявляється представниками лінгвокультурної спільноти, а менталітет цю ментальність спричиняє та організовує, отже, ментальність є виявом менталітету. *Наприклад*, для української ментальності, як і для інших європейських, є неприйнятними кровноспоріднені шлюби або багатоженство. Виявом японської ментальності є те, що маленьким дітям (віком до 5 років) там дозволяють абсолютно все, для них не існує заборон, табу і покарань за непокору. У більшості інших народів така система виховання дітей не є популярною.

3. Поняття стереотипу та символу. **Стереотип** – схематизований і однобічний образ явища, людини, речі тощо, який ґрунтується на невеликій (часто одній) кількості рис оцінного характеру, що вважаються типовими (взірцевими) для всього класу явищ, речей тощо [Бацевич 2004: 339]. *Приклади:*

1) у Латинській Америці не спрацьовує реклама цигарок «Мальборо», оскільки ковбоя на коні там вважають представником найбіднішої верстви населення, який може палити найдешевші і тому погані цигарки; 2) іспанська фірма домовилася з Мексикою щодо продажу великої партії пробок для шампанського, але мала необережність пофарбувати їх у бордовий колір, який в мексиканській культурі є кольором трауру, – і бізнесову оборудку було зірвано (прикладі запозичені із засобів масової інформації).

Етноейдема – наскрізний словесно-образний лейтмотив дискурсу (тексту); закріплені культурою в словах (зворотах) мовного коду емоційні стани і ситуації, притаманні певному етносу; специфічні національно-образні емоційні компоненти [Бацевич 2004: 324]. *Наприклад*, сумний, ліричний, урочистий настрій більшості українських народних дум (*Через темні луги — ясним соколоньком перелети, А в моїм дворі — сивим голубоньком сядь-пади, Жалібненько загуди, — Тугу мою, брате, розділи* («Сестра і брат»)).

Міфологема – це образ, породжений міфологічним мисленням, основа міфу (відьма, русалка). При цьому міф розуміється як своєрідна форма пізнання дійсності, поетичне уявлення про предмети і явища мовної картини світу. Міф додає власне бачення, власну інтерпретацію певних фактів, розширює межі нашого пізнання [Кононенко 2008: 62]. Міфи не потребують доведення чи спростування. *Наприклад*, міф про чорну кішку, яка в росіян позначає нещастя і невдачу і прямо протилежне значення має в англійській культурі (на листівках «Good Luck!» часто малюють чорну кішку).

Символ – це усталена концептуальна структура понятійної сфери, що є значущою в культурній площині та має певні відмінності від фундаментальної квінтесенції реалії чи знака [Селіванова 2006: 536–537]. *Наприклад*, червона калина – символ кохання, тополя – символ молодості дівчини, беркут – символ лютої, жорстокості.

Символ = образ + смисл

Архетипи – первісні вроджені психічні структури, що є виявом родової пам'яті, історичного минулого етносу, людства, їхнього колективного позасвідомого й забезпечують цілісність та єдність людського сприйняття. Це загальнолюдські символи, що лежать в основі міфів, фольклору і самої культури загалом та переходять із покоління в покоління, це найдавніші універсальні міфологеми. *Наприклад*, вогонь є носієм ідеї життя; це символ оновлення, свободи, перемоги; поняття вогонь відповідає загально філософській концепції оптимістичного сприйняття дійсності, закодованій в українському менталітеті [Кононенко 2008: 165–166].

Варто пам'ятати, що будь-який архетип є символом, але не всякий символ є архетипом. Основна риса відмінності міфологеми від символу та архетипу полягає в тому, що в основі будь-якої міфологеми завжди обов'язково лежить міф.

Ритуал – стереотипова модель поведінки, обмін прийнятими в суспільстві повідомленнями і паралінгвістичними засобами, доречними у даній ситуації, яка виконує функцію стабілізації стосунків, соціального контролю, передавання досвіду [Бацевич 2004: 336]. *Наприклад*, одна з форм привітання в англійській мові – *How do you do?* – означає в перекладі «Як ваші справи?»; отже, хорошим тоном вважається запитати співбесідника про перебіг його справ у привітанні.

4. Поняття картини світу. Досить важливою у лінгвокультурології категорією є **картина світу**, що визначається як упорядкована сукупність знань про дійсність, що сформувалася в суспільній (а також індивідуальній чи груповій) свідомості. Актуальним є розрізнення когнітивної (концептуальної) та мовної картин світу.

Мовна картина світу – представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних жанрах, категоріях, явищах мовлення, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етносвідомості [Селіванова 2006: 365].

Когнітивна (концептуальна) картина світу – це ментальний образ дійсності, сформований когнітивною свідомістю людини або народу в цілому, що є результатом як прямого емпіричного відображення дійсності органами чуття, так і свідомого рефлексивного відображення дійсності у процесі мислення.

Мовна картина світу, що складалася впродовж усього періоду формування кожної національної мови, передує картині концептуальній (науковій) у нинішньому її стані. Отже, концептуальна картина не є паралельною до мовної, вона уточнює первинні уявлення, водночас зберігаючи у своїх засадах елементи етнокультурного світобачення. При цьому зміни в концептуальній картині світу можуть спричинити зміни в мовній картині світу, і саме в такий спосіб відбувається «приспособлення» двох моделей світу одна до одної [Кононенко 2008: 28].

Отже, основні поняття і категорії лінгвокультурології формуються на базі осмислення етносоціокультурних особливостей мовної свідомості та мовленнєвої поведінки носіїв тієї чи іншої лінгвокультури під час її зіставлення з іншими лінгвокультурами. Базовим поняттям лінгвокультурології є лінгвокультурний концепт.

Використана література:

1. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
2. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики* : підруч. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 376 с.
3. Венжинович Н. Лінгвокультурологічний аспект мовознавчих досліджень: навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету. – Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2015. 268 с.
4. Драбовська В. А. Теоретичні засади побудови навчального тлумачного словника нового типу. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2011. Вип. 58. С. 112–115.
5. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006 р. 703 с.
6. Загнітко А. *Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни*: В 4-х т. Донецьк : ДонНУ, 2012.
7. Іващенко В. Л. *Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології)*: монографія. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. 328 с.
8. Кононенко В. *Концепти українського дискурсу*: монографія. Київ–Івано-Франківськ: Плай, 2004. 248 с.
9. Краснобаєва-Чорна Ж. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці). *Українська мова*. 2009. №1. С. 41–52.
10. Медвідь Н., Цінько С. Терміносистема сучасних лінгвокультурологічних досліджень. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2021. Вип. 37. Том 2. С. 147–152.
11. Рогач О. Теоретичне обґрунтування термінів ментальність і менталітет через призму лінгвокультурології. *Актуальні питання іноземної філології*. 2016. № 5. С. 122–128.
12. Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.

Лекція 4. Взаємозв'язок мови та культури

План

1. Поняття культури
2. Взаємодія мови та культури
3. Культурна конотація мовних одиниць

Література

а) основна:

1. Бондаренко А. *Лінгвокультурологія*: навчально-методичний посібник. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 25–26, 61–71.
2. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. С. 7–41.
3. Приходько Г. І. Лінгвокультурологічні параметри феномену конотації. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*. № 11, 2022. С. 182–188.

б) додаткова:

1. Кочерган М. П. *Загальне мовознавство* : підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. Київ: Видавничий центр «Академія», 2006. С. 321–325.
2. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*: навчальний посібник. Київ: Академія, 2012. 285 с.
3. Штерн І. Б. *Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики*. Київ: «АртЕк», 1998. С. 156–159.

Вступ

Мова дуже тісно пов'язана з культурою: вона є не лише способом її вираження, а й передумовою для її існування і розвитку. Мова є визначальною формою репрезентації та існування культури нації. Саме тому мова – одна з ключових ознак нації та соціуму, який її представляє; той засіб, що дозволяє долучитися до тієї чи тієї народної культури.

Досить цікаву думку щодо специфіки взаємодії мови та культури висловив Е. Сепір: «Культуру можна визначити як те, що певне суспільство робить і думає. А мова є те, як воно думає» [Сепір].

Саме в мові яскраво виявляються розбіжності у світобаченні та світорозумінні різних народів. Наприклад, давайте розглянемо та порівняємо ставлення українців, росіян та англійців до грошей. На Заході гроші є важливою частиною людського життя. Заробляти та розумно їх витратити вчать ще з дитинства, матеріальний статок часто стає еквівалентом щастя та індикатором

успішності людини. Це яскраво відбито в англійських приказках типу *Money has no smell, Money makes money, Take care of the pence and the pounds will take care of themselves, A penny saved is a penny gained* тощо. Прямо протилежне ставлення до грошей виявляють росіяни. Зберігання та економія грошей часто засуджується, жадібність є мало не найбільшим гріхом, а за часів СРСР бути заможним було навіть соромно, хоча багато громадян своїм чи не святим обов'язком вважали накопичувати грошові вкладки в єдиному на той час «Ощадбанку». У сучасному суспільстві намагаються не говорити про гроші, рівень заробітку і т. ін., проте скаржитися на власну бідність і брак грошей вважається абсолютно нормальним. Загалом росіяни до грошей виявляють зневажливе та байдуже ставлення (*Не в деньгах счастье, Деньги не грибы – можно и зимой найти, Денег нет, зато сами золото, Больше денег – больше хлопот* та ін.). Українцям властиве більш розважливе використання матеріальних благ і повага до людей заможних; із грошей не робиться культу, але і ставлення до них не можна назвати легковажним (*Той п'є, у кого гроші є, Людина без грошей, як птах без крил, З грошима і в грязі чистий, Де треба – свисни, та золотом блисни, Гроші хороші лічені, а діти виховані* тощо).

1. Поняття культури. Поняття «культура», як і інші соціально-гуманітарні категорії, формувалося поступово, разом зі становленням і розвитком людського суспільства. У широкому розумінні культура – це все те, що твориться людиною, на відміну від того, що твориться природою. Власне, поняття культури має близько трьох сотень визначень. Аналіз різноманітних словників, довідників, енциклопедичних видань, а також монографій, навчальних посібників свідчить про наявність орієнтовно 15 підходів до визначення природи культури, з-поміж яких значущими постають описовий, діяльнісний, ціннісний, духовний, прагматизований та ін.

Ми користуватимемося дефініцією О. Селіванової, яка визначає культуру як складний феномен життя певної групи, етносу чи цивілізації, що являє собою збережені в їхній колективній пам'яті символічні способи матеріального й духовного усвідомлення світу, моделі його пізнання й інтерпретації, а також способи колективного існування представників різних народів, одного етносу або певної його групи [Селіванова 2011: 277].

Також культуру можна визначити як:

- «Другу природу», створену людиною, тому вона не може виступати щодо людства як щось зовнішнє. Там, де є суспільство, що виникло й існує на ґрунті загальнокорисної діяльності, там є й культура.
- Осмислену діяльність людини, що визначає міру людського в самій людині та суспільстві. Адже людина – це також витвір природи і може бути об'єктом культури.
- Людські якості, що є наслідком засвоєння соціокультурних цінностей від попередніх поколінь, і лише в процесі оволодіння цими цінностями людина перетворюється із психічно-біологічної на соціокультурну істоту.
- Систему матеріальних і духовних, або ідеальних, цінностей.

• Прояв певного рівня розвитку людини (а сама людина – суб'єкт і носій культури – формується у процесі культурно-творчої діяльності) [Культурологія: теорія та історія культури 2010: 13].

Культуру можна розглядати як узагальнення «правил гри» колективного існування, функціонування, інвентар способів соціальної практики, що зберігаються в соціальній пам'яті колективу, та напрацьовані людьми для соціально значущих практичних та інтелектуальних дій.

Однією з найважливіших властивостей культури, що значно ускладнює розуміння її природи, постає антиномійність у поєднанні з одночасною багатовимірністю та складністю. Антиномія становить єдність двох протилежних, але достатньо обґрунтованих суджень про культуру. *Наприклад*, залучення до культури сприяє соціалізації особистості, але водночас і створює передумови для її індивідуалізації, тобто сприяє розкриттю особистістю власної унікальності. Певною мірою культура не залежить від суспільства, хоча й не існує поза суспільством, оскільки створювана й продукована ним. Культура функціонує як процес збереження традицій, їхньої тяглості, хоча вона й порушує усталені норми й традиції, набуваючм актуалізації в інноваціях.

Відповідно до двох основних сфер людської діяльності існують поняття матеріальної та духовної культур. Матеріальна культура – це засоби виробництва, житло, предмети домашнього побуту, одяг, засоби транспорту і зв'язку – все те, що є результатом виробничої, матеріальної діяльності людини. Духовна культура – це пізнання, моральність, виховання та просвіта, включаючи право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію – тобто сфера свідомості, сфера духовного виробництва.

Однак поділ культури на матеріальну і духовну якоюсь мірою умовний. Ці сфери культури тісно зв'язані між собою: творіння матеріальної культури не можуть виникнути без участі людської свідомості. Вони є предметним втіленням творчої діяльності людини, її знань, інтелекту, тобто містять духовний компонент. Продукти духовної ж культури, як правило, зазвичай мають матеріальне втілення (книги, картини, кінофотоманітні плівки).

Культура є продуктом людської творчості. Якраз через культуру людина відкриває та змінює світ і саму себе. Саме культура відрізняє людину від усіх інших створінь [Кордон 2010: 6].

2. Взаємодія мови та культури. На сучасному етапі розвитку лінгвокультурології існують три підходи до визначення взаємодії мови та культури:

✓ мова є елементарною репрезентацією культури: оскільки мова відбиває дійсність, а культура є невід'ємним компонентом цієї дійсності, з якою постійно стикається людина; змінюється дійсність → змінюються культурно-національні стереотипи → змінюється і сама мова;

✓ гіпотеза Сепіра – Уорфа (лінгвістичної відносності) – мова встановлює спосіб мислення та є проміжним світом між об'єктивною дійсністю та свідомістю особистості;

✓ мова є фактом культури, оскільки вона є складовою частиною культури, наслідуваної нами від предків та основним інструментом, за допомогою якого людство пізнає культуру. За допомогою мови відбувається концептуальне осмислення культури.

Прийнятним є розуміння мови як «оболонки», в якій живе та розвивається культура. Мова є наймасовішим і найдоступнішим з усіх мистецтв. Вона обслуговує, але не визначає культуру, постає її соціалізованою частиною.

Мова й культура разом становлять особливу єдність, складну багатомірну систему, окремі сегменти якої постійно взаємодіють між собою. Безпосереднє переплетення мовнокультурних явищ і процесів простежується в багатьох реалізаціях: «у тенденціях та особливостях розвитку, у взаємопроникненні різновидів культури, у зв'язках мови й мистецької творчості» [Кононенко 2008: 7]. Важливо перерахувати лише основні вияви «безпосередньої співдотичності» мови й культури, за В. Кононенком:

- мова й культура розвиваються в одному просторі й часі паралельно, в безпосередньому зв'язку з подальшим становленням народу – носія національної мови та культури; спільні закономірності поступу визначаються історичними, психологічними, естетичними, соціальними та іншими чинниками;

- мова, як і культура, є виявом спільних креативних зусиль, наслідком діяльності народу та його окремих представників – обдарованих особистостей; у цьому розумінні народ – творець і мови, і культури;

- усна народна творчість і художня література як провідні різновиди мистецької діяльності реалізуються в мові, в слові, які є не лише формою втілення творчого задуму митця, а й змістовим культурним компонентом;

- мова є одним із виявів культури; у смислових наповненнях слова, висловлення й тексту закладено історично-культурну складову, потенції подальшого руху національно-культурного процесу;

- різні види мистецтва як складники культур, зокрема образотворчість, музика, можуть бути витлумачені й пізнані за допомогою засобів і знаків у вигляді текстів;

- кіномистецтво виявляє себе в поєднанні словесного, музичного й зорового рядів сприймання, в наборах яких мова є визначальною [Кононенко 2008: 8–9]. Аналогічно взаємодія мови та культури виявляється в театральному мистецтві, де провідну роль відіграє саме мова.

Ознаки спільного мовної і культурної площини виражаються в тому, що обидві фіксують світоглядну специфіку; вони мають як індивідуальні, так і колективні (наприклад, фольклор) форми існування; мова та культура взаємозумовлені; обидві пройшли еволюційний шлях розвитку та ін.

Культура виникає під впливом географічних, господарських, релігійних та інших чинників. Її фіксує мова, за допомогою якої відбувається зберігання й транслювання матеріальних і духовних надбань [Бондаренко 2021: 25–26].

Виявляється діалогічний взаємозв'язок мови та культури і в існуванні специфічних мовно-культурних компонентів – елементів етнічної свідомості

носіїв мови. *Наприклад, поріг* з давніх-давен був образом родинного помешкання, з ним пов'язано чимало стародавніх повір'їв та обрядів. Одним із таких звичаїв є перенесення нареченої через поріг нової оселі. Поріг був тією перешкодою, яка ставала на шляху сторонніх осіб, тому він оточений всілякими заборонами: на нього не можна ставати, через нього не можна вітатися і передавати будь-які речі. До речі, саме під порогом живе дух-покровитель житла – Домовик [Кононенко 2008: 50–51]. Порівняйте також культурно-мовні компоненти: *хліб, сіль, рушник, соловейко, верба, явір, дуб* тощо. Слова з «культурними смислами» функціонують як згорнуті тексти та визначають лінгвокультурологічний аспект мовлення.

Мовні та культурні явища є специфічними, відмінними одне від одного (різні засоби для створення картини світу – мовні, когнітивні та власне зображальні, мистецькі; первинність системи природної мови щодо всіх інших культурних систем; ширший діапазон функціонування мови порівняно з культурою; мова є масовою, універсальною, культура ж – елітарною, винятковою; здатність природної мови – на відміну від культури – самоорганізовуватися), однак водночас є нерозривно пов'язаними, перебуваючими у постійній взаємодії: зв'язок між мовою та культурою не може бути одностороннім, він є обов'язково двостороннім, адже мова формує уявлення суспільства про культуру, зберігає інформацію про культурні явища та спадок. Культура у свою чергу визначає характер розвитку мови [Поляренко 2015: 8].

На думку українського лінгвокультуролога В. Кононенка, одна з особливостей української культури полягає в багатогранності її регіональних різновидів у межах єдиного мовно-культурного простору. Діалекти, просторіччя, арго⁸, сленг є своєрідним мовленнєвим віддзеркаленням певного типу культури: селянської, виробничої, молодіжної тощо. Об'єднує ці культурологічні підсистеми, з одного боку, одна мова в її різновидах, з іншого, – одне ментальноорієнтоване світобачення у вигляді мовної картини світу [Кононенко 2008: 19].

Повноцінно розвиватися культура може тільки в межах одного етносу й обов'язково за умови національної єдності. Але «етнічність» культури не передбачає її замкненості, навпаки – під час взаємодії різних національних культур відбувається їхнє взаємне збагачення і витворюється культура світова, що може вважатися надбанням усього людства.

3. Культурна конотація мовних одиниць. Наявність культурної інформації в мовних одиницях передбачає наявність категорії, що співвідносить дві різні семіотичні системи (мову та культуру) та дозволяє описати їхню взаємодію. Одним із базових понять у лінгвокультурології є поняття культурної конотації як фактору, що репрезентує лінгвокультурну специфіку того чи того співтовариства, виникає як результат інтерпретації асоціативно-образного складника за допомогою співвіднесення його з культурнонаціональними еталонами та стереотипами. Природу культурної конотації можна пояснити так:

⁸ **Арго** – це мова певної закритої соціальної групи осіб, що характеризується специфічністю використовуваної лексики та своєрідним її вживанням. Арго не має власної фонетичної і граматичної системи.

культурологічні значення, що супроводжують слово, є приналежністю лише певної мови, тому слово, як історико-культурна сутність, може бути цілком зрозумілим, а його значення осмислене у повному обсязі лише у контексті національної культури.

У кожній мові, у кожній культурі виникають свої специфічні конотації. Механізм їх виникнення пов'язаний із інтенсифікацією окремих аспектів значення. Вирішальним фактором є яскравість внутрішньої форми слова, з урахуванням якої з'являються найстабільніші асоціації, які формують основу конотацій. Культурна конотація є мовною функцією пам'яті, вона обумовлює розпізнавання (загальний культурний код сьогодення) та пригадування (загальний культурний код минулого) слів, словосполучень у їхніх стосунках до типу дискурсу [Приходько 2022: 185].

Показовою часто постає культурна конотація у мовних одиницях. Так, наприклад, якщо взяти ту саму лексему й простежити її «обростання» культурними смислами, то виявиться, що сенсово в лінгвокультурологічних практиках поставатимуть саме конотативні нарощення. **Наприклад**, у російській мові слово *свиня* є символом бруду, неохайності, невдячності; в англійців *свиня* постає символом ненажерливості, ненаситності; для мусульман *свиня* має різко негативну конотацію, що пов'язано з релігійними настановами; а у в'єтнамців *свиня* – символ безглуздя, тупоти, дурості, що сукупно підтверджує особливості національного сприйняття тих самих реалій та їх умонтування в життєво оцінний простір.

Культурна інформація може бути презентована в номінативних одиницях мови в чотири різні способи: через культурні семи, культурний фон, культурні концепти та конотації.

Культурні семи – елементи значень номінативних одиниць, що позначають культурні реалії (*шаровари, пісня, вареники, бандура*) [Мацько 2011: 62], вони становлять додаткові смислові поля, що є складними для перекладача.

Культурний фон – це характеристика номінативних одиниць (слів і фразеологізмів), які позначають явища соціального життя й історичні події та для декодування потребують фонових знань (*козаччина, помаранчеві, серп і молот, Голодомор*).

До **культурних концептів** зараховують базові одиниці картини світу, які мають екзистенційну вагомість як для окремої мовної особистості, так і для лінгвокультурної спільноти в цілому (*Україна, степ, колядка, воля, піст* тощо) [Калита, Поворознюк 2016: 282].

Термін «культурна конотація» в цій класифікації типів культурної інформації та способів її втілення закріплений за тим її різновидом, який характеризує образні мовні знаки. Культурна конотація може забезпечувати стійкість словосполучень. Не випадково ми говоримо про особливу роль фразеологізмів та метафор у репрезентації культурної конотації. Лише завдяки культурній конотації встановлюється зв'язок із народнопоетичним дискурсом, який є скарбницею та сховищем досвіду етносу [Приходько 2022: 185].

Наприклад, *змій, північ (пора дня), чорна вишиванка, дати гарбуза, калина, орел, брати рушники, замилювати очі*.

Отже, поняттю культурної конотації властиві такі основні характеристики:

- знакова природа – культурна конотація постає ланкою зв'язку між різними предметними сферами та їхніми семіотичними системами – мовою та культурою; через конотації культура зберігається в мові і за допомогою неї, що трансльовано з покоління в покоління, забезпечуючи міжгенераційну тяглість;
- власний «локус»⁹ втілення у системі мови – лексичні та фразеологічні одиниці; локалізується конотація в образному аспекті значень цих одиниць;
- операційний характер, оскільки знання культурної конотації (уміння інтерпретувати образно мотивовані одиниці мови через співвіднесення їх із категоріями культури), їх усвідомлення формує особливий тип компетенції – мовно-культурну компетенцію індивіда.

Механізм виникнення конотацій пов'язаний із посиленням окремих аспектів значення. Асоціації витворюють основу для виникнення конотацій, а пряме значення слова виступає як внутрішня форма щодо переносного.

Зазвичай із денотата виокремлюються такі ознаки, образ яких постає у внутрішній формі конотативного слова. Таким чином, якщо про людину говорять «заєць», маючи на оці її лякливості, то говорять саме про цю її рису, але не про те, що ця людина має довгі вуха та короткий хвіст. Тобто зі значення слова заєць виокремлюється саме сема полохливості. З цієї причини у різних народів символом лякливості можуть бути інші істоти (наприклад, на Сході заєць є символом жіночності; у хакасів заєць – істота, в яку переселяються душі старих дів).

Іноколи конотації усвідомлювані як ціннісний ореол, вони становлять форму аксіологічного маркування об'єктивного світу, є особливим чинником внутрішньої детермінації поведінки, коли також яскраво виявляється національна специфіка мови. Наприклад, блакитні очі для тюркських народів (киргизів) є символом некрасивих, майже потворних очей, проте «коров'ячі очі» (про людські) є дуже красивими, а для англійців – зелений колір очей є найпривабливішим.

У межах антропологічної парадигми мова і культура мають вивчатися у своїй нерозривній єдності, оскільки вони постійно взаємодіють між собою, результатом чого є поява культурних конотацій у мовних одиницях передусім лексичного і фразеологічного рівнів національної мови.

Використана література:

1. Бондаренко А. *Лінгвокультурологія: навчально-методичний посібник*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 197 с.
2. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ: Довіра, 2006. 703 с.

⁹ Локус – це місцезнаходження певного елемента у системі.

3. Калита О. М., Поворознюк С. І. Перспективи використання лінгвокультурології у навчанні студентів-іноземців української мови. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2016. Випуск 60. С. 281–283. Електронний ресурс: <https://lingvj.oa.edu.ua/articles/2016/n60/106.pdf>
4. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
5. Кордон М. В. *Українська та зарубіжна культура: підручник*. 3-тє видання. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 584 с.
6. *Культурологія: теорія та історія культури*: навч. посіб. Видання 3-тє, перероб. та доп. / За ред. І. І. Тюрменко. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 370 с.
7. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*: навчальний посібник. Київ: Академія, 2012. 285 с.
8. Мацько Л. Лінгвокультурологічний аналіз художнього тексту. *Культура слова*. 2011. Вип. 75. С. 56-66.
9. Поляренко В. С. Мова і культура: взаємодія та співіснування. Риси характеру українського народу як складова національної культури. *Молодий вчений*. 2015. №5 (20). Ч. 3. С. 8–10.
10. Приходько Г. І. Лінгвокультурологічні параметри феномену конотації. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*. № 11, 2022. С. 182–188.
11. Селіванова О. С. *Основи теорії мовної комунікації*. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.
12. Сепир Э. Язык, раса и культура [В:] Сепир Э. *Язык. Введение в изучение речи: избранные труды по языкознанию и культурологии*. Електронний ресурс: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/sepir/10.php (дата доступу: 12.11.2023)
13. Скаб Марія, Скаб Мар'ян. Українська лінгвоконцептологія: здобутки і перспективи. Мова у дзеркалі особистості. *Філологічні дослідження, присвячені 80-річчю професора, академіка НАПН України Кононенка Віталія Івановича / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 298–312.
14. Ужченко В. Д. Нові лінгвістичні парадигми „концепт – фразеологізм – мовна картина світу”. *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку*: збірник наукових праць. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. С. 146–151.
15. Штерн І. Б. *Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики*. Київ: «АртЕк», 1998. 336 с.
16. Bonvillain Nancy. *Language, culture, and communication: the meaning of messages*. 3rd edition. NJ : Prentice#Hall, Inc., 2000. 266 p.

Лекція 5. Поняття картини світу в лінгвокультурологічному вимірі

План

1. Мовна картина світу
2. Когнітивна картина світу
3. Поняття моделі та образу світу

Література

а) основна:

1. Заремська І. М. Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень. *Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2011. Вип. 7. С. 396–401.
2. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. С. 7–41.
3. Лисиченко Л. А. *Лексико-семантичний вимір мовної картини світу* : [монографія]. Харків : Основа, 2009. С. 10–60.
4. Федорюк Л. *Специфіка української концептосфери лінгвокультурологічний вимір (на прикладі концепту **смерть**)*. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2018. 195 с.

б) додаткова:

1. Ужченко В. Д. Нові лінгвістичні парадигми «концепт – фразеологізм – мовна картина світу». *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку*: збірник наукових праць. Запоріжжя, 2006. С. 146–151.
2. Штерн І. Б. *Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики*. Київ: «АртЕк», 1998. С. 156–159.

Вступ

Поняття «картина світу» використовується досить широко спеціалістами різних галузей гуманітарного знання, однак незважаючи на це ще досі не існує його чіткого загальноприйнятого визначення. Услід за Н. Венжинович ми кваліфікуватимемо картину світу як сукупність знань, думок, уявлень тощо учасників комунікації щодо реальної або уявної дійсності. Картина світу формується за допомогою мови конкретної національної лінгвокультурної спільноти [Венжинович 2021: 163].

На сьогодні дослідниками виділяються різні групи картин світу: наукова мовна картина світу, мовна картина світу національної мови та мовна картина світу окремої людини (Л. Федорюк); безпосередня картина світу й опосередкована картина світу (В. Манакін); міфологічна, релігійна, художня та наукова картини

світу (М. Кочерган) та ін. Детального розгляду потребують лише два основні різновиди картин світу: когнітивний і мовний.

1. Мовна картина світу. Мова є основним засобом формування та вербальної експлікації знань людини про навколишнє середовище. Результати когнітивної діяльності відображаються в національній мові, а сукупність здобутих знань становить собою мовну картину світу.

Власне сам термін «мовна картина світу» вживається метафорично, оскільки відбиті у мові знання представників етнічної спільноти про світ не утворюють іншої окремої картини світу, що відрізнялася б від об'єктивно наявної. Мовна картина світу є лише специфічним кутом зору, забарвленням об'єктивного світу, що зумовлюється національною специфікою життя і діяльності певного народу. Відображення об'єктивної дійсності засобами мовних одиниць становить не лише дзеркальне відбиття дійсності, але обов'язково її чуттєве сприйняття і логічне переосмислення.

Проблему «мовного» світосприймання було сформульовано ще на початку XIX століття В. Гумбольдтом. У XX столітті вивчення мовної картини світу було пов'язано з гіпотезою лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа та здобутками етнолінгвістики. У сучасному лінгвістичному контексті картина світу розглядається як багатогранний ментальний феномен, що зв'язує мову з мисленням, з навколишнім світом, з культурно-етнічними реаліями та змістом найскладніших абстрактних понять і категорій, які функціонують у мові [Штерн 1998: 157].

Сукупність уявлень про світ, зафіксованих у значенні різноманітних слів і висловів, формується в певну систему поглядів, що потребують свого подальшого осмислення. Кожна мова, як відомо, відображає спосіб сприйняття і концептуалізацію світу тим чи тим етносом, що вирізняється своєю історією, культурою, своїми цінностями. Це, власне, і складає «національну модель світу», яка є цілісним образом активності людини. Сукупність цих знань, збережених у мовній формі, називається «мовною картиною світу» [Живіцька 2010: 20].

В. Ужченко констатує, що картина світу є власне світобаченням як кожної окремої людини, так і етносу загалом, вона є результатом сприйняття та осмислення навколишнього світу, зафіксованого в мові. Унаслідок процесів взаємодії людини з реальним світом виникає неперервний зв'язок між людиною, весвітом та її мовою, де всі елементи взаємопов'язані вербалізує ці знання, досвід народу через систему мовних знаків [див.: Живіцька 2010: 24].

Мовна картина світу – це спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу, інтерпретація навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами [Штерн 1998: 156]. Яскравим прикладом відмінностей у сприйнятті світу різними етносами і відповідно відмінностей у мовних національних картинах світу є те, що в мові ескімосів існує більше десяти назв різних типів снігу, у той час як у бірманській мові сніг та бавовняний пух позначаються одним і тим самим словом.

До основних властивостей мовної картини світу належать: цілісність, комплексність, багатоаспектність, історичність, розмаїття, системність, поліінтерпретованість, здатність до експлікації, еволюційність та ін.

Дослідження мовних картин світу в лінгвістиці розвивається сьогодні в декількох напрямках, основними серед яких є такі:

- систематизація та аналіз «світоглядних» або філософськи значущих, культурних, ментальних, міфологічних концептів (наприклад, ЗНАННЯ, ВІРИТИ, ІСТИНА, ДОЛЯ тощо) у повсякденному вжитку та у мовній свідомості звичайних носіїв мови, у художній літературі тощо;

- етноцентричні дослідження А. Вежбицької, що розвивають ідеї В. Гумбольдта, Е. Сепіра, Б. Уорфа, О. Єсперсена; в основу етноцентричних досліджень покладено тезу про те, що мова є національно специфічним феноменом, у цьому разі в ній відображено не тільки особливості природно-культурних умов «буття», але й своєрідність національного характеру, яка зумовлює структуру мовних моделей концептуалізації світу; мета етноцентричних досліджень полягає у вивченні властивостей національного характеру через особливості національної мови;

- дослідження національно-специфічних, «наївних» знань про певні реалії, що є однойменними з науковими галузями знань про ті ж самі реалії, йдеться, наприклад, про наївну геометрію, наївну фізику простору та часу, наївну анатомію тощо; лінгвістичні реконструкції наївних моделей світу дають змогу відкривати національно специфічні універсалиї в семантиці природних мов, встановлювати внутрішні закони формування мовних значень;

- дослідження прямо протилежного спрямування щодо трьох заявлених напрямів, а саме, спостереження процесів зближення наївної та наукової картин світу аж до утворення спільної «наївно-наукової» ментальності [Штерн 1998: 157–158].

До функцій мовної картини світу відносимо (пор. погляд Г. Алімжанової):

- 1) найменування різноманітних суб'єктів та об'єктів природного й артефактного світу, якостей і властивостей таких суб'єктів та об'єктів, процесів, станів, ситуацій, відносин і т. ін.;

- 2) експлікованість результатів категоризації позамовної дійсності;

- 3) орієнтованість у позамовній дійсності;

- 4) ідентифікованість суб'єктів і/чи об'єктів певної культури;

- 5) диференціювання просторових і часових компонентів та ін.

Унікальність національно-мовної картини світу виявляється на всіх рівнях мови, однак найбільш яскраво її особливості відбито в лексиці. Національна специфіка світобачення відображена передусім у словах, що позначають історичні, культурні та етнологічні поняття. Наприклад, *булава*, *пампушки*, *Святки* та ін. Деякі з подібних лексем навіть набули статусу національних символів: *писанка*, *гайдамака*, *галушки* тощо.

На сьогодні в лінгвокультурології поширеною є думка про те, що кожна культура має свої ключові слова. Безумовно, повний список таких слів скласти

досить складно, але одна з таких спроб втілилася у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» (Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.). Ключовим словом культури лексема може вважатися лише в тому випадку, якщо вона є загальноновживаною, частотною, входить до складу фразеологізмів та прислів'їв. Наприклад, для української культури такими словами є *бусол, земля, голуб, рід, сонце, око, мак* та ін.

Мовна картина світу витворюється народом протягом усієї його історії й образно втілюється у фразеосистемі мови. Закономірним явищем вважаємо виділення в структурі мовної картини світу фундаментального її фрагменту – фразеологічної картини світу, вербальними засобами репрезентації якої постають фразеологічні одиниці (ФО), що всебічно відображають дійсність. У кожній мові фразеологічна картина світу самобутня, визначувана національною специфікою, відображеною у мовній фразеосистемі. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки посилюється увага до системного вивчення фразеологічного фонду мови та його ідеографічного опису. Національно-культурна специфіка ФО зумовлена як екстралінгвальними, так і мовними чинниками. Система образів, закріплених у мові, нерозривно пов'язана з матеріальною, соціальною та духовною культурами мовної спільноти, а це свідчить про її унікальний, багатий культурно-національний досвід і традиції.

Фрагментом картини світу вважаємо частину світобачення народу, що зберігає важливий компонент етнічно та культурно мотивованого інформативного змісту [Савченко 2014: 37].

Наприклад, *стати на рушники* – вийти заміж, одружитися (молоді з давніх-давен і до сьогодні під час весільного обряду стають на вишитий рушник), *передати куті меду* – переборщити, зробити забагато (кутя з медом є традиційною українською стравою у Різдвяний вечір), *різати пупа* – приймати пологи тощо.

Мовна картина світу характеризується такими ознаками:

- наявність імен концептів;
- специфічна кваліфікація певних предметних галузей;
- специфічна комбінаторика асоціативних ознак концептів;
- нерівномірна концептуалізація фрагментів дійсності, залежно від їх значущості для певного етносу;
- специфічна орієнтація предметних галузей на певну сферу спілкування.

Мовна картина світу є частиною загальнонаукової, підсистемою концептуальної картини світу, вмщуючи ті її компоненти, які співвідносяться із мовними знаками. Вона виступає попередником і формувальним чинником спеціальних картин світу. Це пов'язано з тією особливістю, що людина здатна сприймати і розуміти світ, а відтак і саму себе, завдяки мові, у якій закріплюється загальнолюдський і національний досвід. Саме останній визначає призму, через яку людина сприймає світ і, відповідно, формує мовну картину світу [Заремська 2011: 399–400].

2. Когнітивна картина світу. У лінгвістичних розвідках мовна картина світу протиставляється картині когнітивній (концептуальній, науковій¹⁰). Остання зумовлена таким сприйняттям світу, що опосередковується науковим знанням, а мовна («наївна») картина світу витворюється під час безпосереднього пізнання реальності в категоріях культурного і національно-мовного досвіду.

Під науковою картиною світу зазвичай розуміють найбільш загальне зображення реальності, у якому зведені в системну єдність усі наукові теорії, що допускають взаємне узгодження. Відтак, картина світу – це цілісна система уявлень про загальні принципи і закони будови дійсності. Наукова картина світу дає людині усвідомлення того, як влаштований світ, якими законами він керований, що лежить у його основі і яке місце займає сама людина у Всесвіті. Відповідно, під час певних глобальних змін ці уявлення змінюються докорінним чином [Опанасюк 2004: 34].

Основними властивостями наукової картини світу є:

- перманентні зміни, що постійно відбуваються в цій картині світу, які зумовлені безперервним розвитком науки і постійною появою нових знань;
- нетотожність наукової картини світу об'єктивній реальності (наукова картина світу завжди є «меншою» щодо реального світу, оскільки остаточне пізнання всього сущого є неможливим узагалі);
- універсальність наукової картини світу для всіх мовних спільнот, оскільки наукові знання є об'єктивними; наукова картина світу не має стосунку до жодної з мов;
- оформлення наукової картини світу засобами різних національних мов, водночас це оформлення стосується лише форми, а не змісту (наприклад, терміни «флексія» і «закінчення» позначають те саме явище);
- національна наукова картина світу існує лише в тих мовах, де є національна наукова традиція; якщо ж її немає, то наукова картина світу оформлюється засобами мови-медіатора.

На відміну від когнітивної, мовна картина світу є завжди індивідуалізованою, суб'єктивно модальною, вона відображає сприйняття, осмислення й розуміння світу конкретним етносом не на синхронному рівні, а в процесі формування мови, тобто в період первинного, наївного, донаукового пізнання світу, його інтерпретування та життя в ньому. Мовна картина світу є динамічною, хоча зміни в ній відбуваються досить повільно, що пов'язано з її орієнтуванням на видозміну довкілля, відображенням нових і новітніх реалій, процесів і станів. Останнє аж ніяк не мотивоване орієнтуванням на об'єктивний чи науковий характер мовної картини світу. Наприклад, для більшості людей *вода* – це джерело життя, засіб магічного очищення, у віруваннях та обрядах омилювана також як шлях у потойбічний світ, місце проживання нечистої сили, але кожному хімікові відомо, що *вода* – це прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку

¹⁰ У роботах деяких вчених (В. Кононенко) наукову картину світу розуміють як вужчу щодо концептуальної, як один із різновидів картин світу (поряд з художньою, міфологічною, релігійною картинами світу). Але оскільки тут ми не деталізуємо структуру і підвиди картини світу, то терміни «концептуальна КС», «наукова КС» та «когнітивна КС» ми використовуватимемо синонімічно.

водню з киснем. Наукові знання не увійшли цілісно до мовної картини світу.

Важливо окреслити основні вияви співвіднесення мовної та концептуальної (наукової) картин світу:

✓ мовна картина світу, що складалася впродовж усього періоду формування кожної національної мови, передує картині концептуальній, тобто концептуальна картина світу не є паралельною до мовної, вона уточнює первинні;

✓ уявлення, водночас зберігаючи у своїх засадах елементи етнокультурного світобачення;

✓ мовна картина світу не є застиглою, вона змінюється під впливом суспільно-історичних та національно-культурних процесів;

✓ помітну роль у трансформаціях, що відбуваються у мовній картині, відіграють зміни в концептуальній картині, тобто в такий спосіб відбувається пристосування обох картин одна до одної, хоч кожна з них має суттєві відмінності [Кононенко 2008: 28].

3. Поняття моделі та образу світу. Поряд з поняттям картини світу сьогодні досить активно використовується термін *модель світу*, яку розуміють як «систему координат», за допомогою якої люди сприймають дійсність і втворюють образ світу у своїй свідомості. З цього витікає, що така «система координат» може бути однаковою у різних людей, але картина світу, що створюється ними в цій сітці, буде різною, оскільки на її формування впливають різні екстралінгвістичні чинники (комунікативні, соціокультурні, прагматичні, когнітивні).

Відповідно мовна модель світу вказує на те, як світ влаштований. Вона акцентує функційний аспект певного зразка уявлення, презентує розуміння устрою світу, виражене за допомогою мовних засобів. Модель світу є первинною щодо картини світу. У широкому розумінні перша має пояснювальну силу, а друга – описову, констатувальну. Але в обох випадках основною одиницею виступає концепт.

У науковій літературі функціують три терміни – мовна модель, мовна картина і мовний образ світу, які часто використовують як синонімічні. Однак із погляду структури МКС вони відмінні: мовна модель – логічний конструкт; мовна картина – її лінгвальний еквівалент, збагачений за рахунок різноманітних зв'язків явищ у світі; мовний образ – індивідуальна естетична сутність, репрезентована в індивідуальній картині світу, не завжди і не обов'язково художній (бо залежить від різних здібностей до художньої мовної творчості) [Лисиченко 2009: 13].

Співвідносність аналізованих понять «модель світу», «картина світу» та «образ світу» послідовно відбиває схематичне зображення (див. Малюнок 1), на якому модель світу постає певною схемою, властивою носіям мови, котра заповнювана відображеними через світосприйняття реаліями довкілля, таким чином зреалізоване змістове наповнення картини світу. Водночас поява нових знань, переживань, відчуттів призводить до зміни образу світу, а відповідно й розширюється картина світу, що є чинником динаміки й моделі світу.

Малюнок 1. Модель світу, картина світу й образ світу: співвідносність

Модель світу:

Картина світу:

∞	∞	■	◀	◆
☉	☺	♣	♂	▼
☀	▲	♪	♠	∩
☼	▒	♠	⚡	■
♪	○	▶	◇	♥

Образ світу:

<i>відчуття, уявлення, переживання</i>						
знання, моделі	∞	∞	■	◀	◆	знання, моделі
	▒	♠	⚡	■	☼	
	♀	☺	♣	♂	▼	
	☀	▲	♪	♠	∩	
	♪	○	▶	◇	♥	
<i>відчуття, уявлення, переживання</i>						

Мовна картина світу відбиває найбільш значущі елементи загальної картини світу – притаманні певному етносу стійкі уявлення про світ, що мають вербальну експлікацію. Вона завжди є суто національною і суб'єктивною. Когнітивна картина світу спрямована на відбиття результатів *свідомої* пізнавальної діяльності людини. Наукова та мовна картини світу є паралельними одна до одної, їм притаманна взаємозалежність та взаємовплив.

Картина світу співвідноситься із поняттями «модель світу» та «образ світу», що в сукупності формують найбільш повне уявлення кожної окремої людини про оточуючий світ.

Використана література:

1. Алимжанова Г. М. *Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека*. Алматы: ЛЕМ, 2010. 321 с.
2. Венжинович Н. *Лінгвокультурологічний аспект мовознавчих досліджень* : навч.-метод. посіб. до спецкурсу для студентів філолог. ф-ту. 2-ге вид., допов. і перероб. Ужгород : ФОП Сабов А. М., 2021. 292 с.
3. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
4. Живіцька І. А. Мовна картина світу як відображення реальності. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2010. Вип. 4. С. 20–25.
5. Заремська І. М. Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2011. Вип. 7. С. 396–401.
6. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
7. Лисиченко Л. А. *Лексико-семантичний вимір мовної картини світу* : [монографія]. Харків : Основа, 2009. 191 с.
8. Опанасюк, А. С. Наукова картина світу: на порозі зміни парадигми. *Сучасна картина світу: інтеграція наукового та поза наукового знання*: збірник наукових праць. Випуск 3. Суми: ВВП Мрія-1 ЛТД, УАБС, 2004. С. 34–46.
9. Савченко Л. В. Етномакрокод духовної культури як репрезентант фразеологічної картини світу. *Лінгвістичні дослідження*. 2014. Вип. 38. С. 36–42.
10. Селіванова О. С. *Основи теорії мовної комунікації*. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.
11. Сепир Э. *Язык, раса и культура* [В:] Сепир Э. *Язык. Введение в изучение речи: избранные труды по языкознанию и культурологии*. Електронний ресурс: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/sepir/10.php (дата доступу: 12.10.2023).
12. Штерн І. Б. *Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики*. Київ: «АртЕк», 1998. 336 с.

Лекція 6. Людина Мовна в етнокультурному вимірі

План

1. Людина у культурі
2. Homo Lingualis – Людина Мовна
3. Теорія лінгвістичної відносності. Онтогенетичний та філогенетичний підходи

Література

а) основна:

1. Дениско П. Філософська інтерпретація гіпотези Сепіра-Ворфа. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2019. Випуск 23. С. 38–47.
2. Жайворонок В. *Українська етнолінгвістика. Нариси*. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
3. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
4. Онуфрійчук Г. Символьні характеристики української етнофразеології: біполярна пара «ЛЮДИНА – ТВАРИНА». *Studia Ucrainica Varsoviensia*. 2016. Vol. 4. S. 207–216.

б) додаткова:

1. *Класифікація української демонології*. Електронний ресурс: <https://svarga.com.ua/ukraiinska-demonologiya.html> (дата доступу: 20.05.2023).
2. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія* / упоряд. А.П. Пономарьов, Т.В. Косміна, О.О. Боряк. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. 637 с.

Вступ

Мова становить не лише основний засіб комунікації між людьми, а також засіб передачі та збереження інформації. Сучасні науковці вивчають мову ще й у якості інструмента категоризації та концептуалізації навколишнього світу, а також формування національної мовної картини світу. За таких умов розгляду мови суб'єктом категоризації виступає людина, яка власне і є носієм національної мови та відповідно культури. У працях зарубіжних та вітчизняних учених можна знайти трактування мови як одного із засобів ідентифікації особистості. Також дослідники зазначають, що раптова зміна мовного середовища може порушити внутрішній комфорт мовної особистості та негативно вплинути на способи її самоактуалізації та самопізнання.

1. Людина у культурі. Як було зазначено раніше, на сьогодні існує декілька сотень різних визначень культури, які умовно можна розділити на 15 груп, що акцентують той чи інший компонент значення поняття «культура», а саме:

описовий, ціннісний, діяльнісний, інформаційний, функціоністський, герменевтичний, нормативний, ситуативно-типологічний, ієрархічно-територіальний, генераційно-детермінований, духовний, діалогічний, інформаційний, символічний та типологічний. Цілком мотивованим і перспективнішим є діяльнісний підхід до визначення культури, у межах якого культура витлумачується як особливий рід діяльності людини, властивий їй спосіб задоволення потреб, світ смислів і домислів, котрі людина вкладає у продукти своєї діяльності та саму діяльність, а створення нових смислів постає сенсом діяльності в духовній культурі – у мистецтві, науці, релігії.

Безперечно, вагоми і значущим є диференціювання понять «культура» й «цивілізація», оскільки культуру умовно можна поділити на духовну (задовольняє духовні потреби людини) й артефактну (матеріальну, слугує матеріальним запитам). Розвиваючись у цих двох виявах одночасно культура «розділилася» на дві істотні сутності – власне-культуру й цивілізацію. Протиставлення цих термінів актуалізувалося в кінці XIX століття в німецькій науковій літературі. На той час цивілізацію розглядали як певну множину тих чи тих матеріальних і соціальних благ, сформованих спільнотою завдяки розвитку суспільного виробництва, а культура – витлумачувалася як духовний сенс цивілізації.

На сьогодні відмінності між культурою і цивілізацією виявляються у такий спосіб:

Культура	Цивілізація
<ul style="list-style-type: none"> • формує багатоманіття, передбачаючи нерівність та індивідуальну неповторність особистості; 	<ul style="list-style-type: none"> • прагне до рівності, уніфікації та стандарту;
<ul style="list-style-type: none"> • культура елітарна і аристократична; 	<ul style="list-style-type: none"> • цивілізація демократична і демократизована;
<ul style="list-style-type: none"> • культура вивиснувана над практичними потребами людей, оскільки спрямована на духовні ідеали; 	<ul style="list-style-type: none"> • цивілізація утилітарна;
<ul style="list-style-type: none"> • культура національна; 	<ul style="list-style-type: none"> • цивілізація інтернаціональна;
<ul style="list-style-type: none"> • культура усталена величина; 	<ul style="list-style-type: none"> • цивілізація містить ознаки глобалізації;
<ul style="list-style-type: none"> • культура пов'язана з культом, міфом, релігією. 	<ul style="list-style-type: none"> • цивілізація атеїстична з вкрапленнями релігійності.

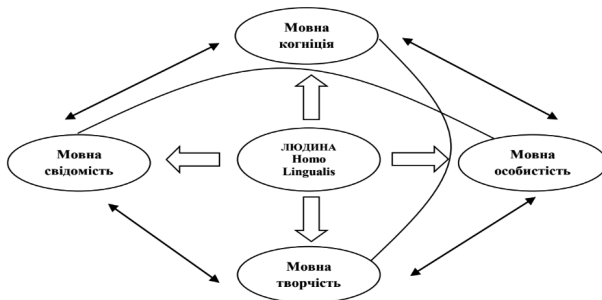
Отже, культура становить собою спосіб і засіб розвитку духовності людини, у той час як цивілізація покликана задовольнити її щоденні практичні потреби. Культура «призначена» для душі, а цивілізація – для тіла.

Безумовно, для лінгвокультурології більшу зацікавленість складає саме культура, а не цивілізація, оскільки культура є символічною. Лінгвокультурологи досліджують міфи, ритуали, символи, архетипи, що закріплені у традиційній поведінці та в мові представників конкретної етнокультурної спільноти.

2. Homo Lingualis – Людина Мовна. Мова невіддільна від людини, тому лінгвістика органічно входить до комплексу гуманітарних наук, що вивчають людину у всіх її виявах. Мовознавство сьогодні має чітку антропологічну орієнтацію, що зумовлена загальним панівним положенням антропологічної парадигми сучасної науки. До вивчення відношень між мовою і людиною залучається не лише традиційно лінгвістика, а й психологія, нейрологія, соціологія, етнографія, культурологія, семіотика тощо. Таким чином, «класичне» мовознавство поділяється на два доволі відмінних відгалуження: лінгвістику іманентну й антропологічну.

Іманентна, або структурна, семіологічна лінгвістика вивчає «мову-в-собі», тобто мова розглядається як система з чіткою структурою і її дослідження найповніше здійснюється в межах структуралістського підходу. Антропологічна ж лінгвістика вивчає мову в контексті духовного світу людини; до цього напрямку мовознавства належить соціолінгвістика, лінгвокультурологія, етнолінгвістика, психолінгвістика, комунікативна лінгвістика тощо. Другий підхід до вивчення мови є панівним на сучасному етапі, що зумовлюється також вивченням мови як «репрезентативної форми людської свідомості, пізнання, інтелектуального конструювання світу» [Андрейчук 2011: 11].

Для антропологічної лінгвістики головним об'єктом дослідження є **Homo Lingualis** (Людина Мовна) та її діяльність. За Н. Андрейчук, основними параметрами цього об'єкта є мовна когніція, мовна творчість, мовна особистість та мовна свідомість. Їхній зв'язок можна подати у вигляді такої схеми:

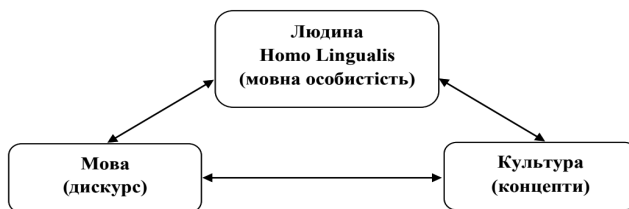
Згідно з Н. Андрейчук **мовна свідомість** людини представлена творчою активністю інтуїції, продуктивною уявою, символічними формами, здатністю мовного моделювання. Дослідження мовної свідомості охоплює вивчення сукупності психічних механізмів породження та розуміння мовлення і зберігання мови у свідомості, тобто тих механізмів, які забезпечують процес мовленнєвої діяльності людини. У мовній свідомості образи, що в ній зберігаються, зовнішньо виражаються у мовних засобах – окремих лексемах, словосполучах, фразеологізмах тощо.

Мовну когніцію дослідниця визначає як взаємодію систем сприйняття, репрезентації та продукування інформації, що відбувається за участі мови, під час інтелектуальної діяльності людини. Дослідження мовної когніції пов'язані зі встановленням ролі мови у конституванні людського буття в певному ціннісному аспекті, тобто з'ясування того, як людина пізнає світ через мову, яку роль відіграє мова у пізнавальних процесах і яка її природа як пізнавального інструмента. У цьому аспекті основна увага дослідників зосереджена на вивченні мовної картини світу як продукту діяльності людини або етносу.

В. Сухенко зазначає, що **мовна особистість** – це іманентна ознака людини як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенції та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні та інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії різних типів дискурсу [Сухенко 2020: 282]. Н. Андрейчук зауважує, що дослідження мовної особистості спрямовані на вивчення того, як людина ідентифікує себе через мову, тобто до вивчення тих сутнісних ознак людини (фізичних, психічних, соціальних), які відображаються в її мовленні та ідентифікують її як особистість. У межах цього напрямку також досліджують ті комунікативні механізми, завдяки яким реальність конструюється у такій мовній формі, що дає змогу мовцю оповісти іншому про своє розуміння реальності.

Мовна творчість виявляється в «омовненні» дискурсів, тобто у творчому формуванні смислів подій. Дослідження мовної творчості полягає у вивченні багатоманітності форм утілення мовної свідомості, тобто у вивченні основних категорій комунікації та вивченні мови як засобу спілкування. Одна з головних тез антропоцентричної парадигми – неможливість існування людини поза комунікацією та вияв сутності людини лише у спілкуванні з подібними до неї [Андрейчук 2011: 8–17, 27–31].

Отже, мова, культура і людина нерозривно пов'язані між собою, взаємозумовлюють та витворюють одна одну. Разом вони становлять синергетичну єдність, що знаходиться в центрі антропологічної парадигми сучасної мовознавчої науки. Взаємозв'язок цих трьох сутностей можна подати у формі певної моделі:

Людина Мовна (Homo Lingualis) зазвичай вивчається як комплексне поняття, що включає в себе мовну когніцію, мовну творчість, мовну свідомість та мовну особистість. Категорія мовної особистості є визначальною для характеристики Homo Lingualis, оскільки «акумулює всі здобутки досліджень у

сферах омовнення образів світу, омовнення ієрархії знань та омовнення дискурсів» [Андрейчук 2011: 93].

3. Теорія лінгвістичної відносності. Онтогенетичний та філогенетичний підходи. В аспекті вивчення нерозривної єдності мови та людини, варто окремо зупинитися на дослідженні взаємозв'язків між мовою та людським мисленням. На минулих заняттях ми детально аналізували гіпотезу лінгвістичної відносності (Сепіра–Ворфа), за якою мова визначається як проміжний світ між об'єктивною реальністю та мисленням (Л. Вайсгербер). Згідно з цією гіпотезою мова зумовлює спосіб мислення її носіїв і відповідно спосіб пізнання світу залежить від того, якою мовою мислять суб'єкти пізнання.

Критики цієї теорії (Д. Гентнер і С. Голдін-Медоу, Олена Селіванова та ін.) заперечують головну тезу гіпотези Сепіра–Ворфа, та постулюють залежність мови від мислення (а не навпаки) (див. детальний аналіз поглядів на теорію Сепіра–Ворфа, еволюцію її оцінки [Дениско 2019: 38–47]). Доводять цю залежність такі факти:

1) «джерелом» понять є предмети та явища об'єктивного світу, тобто будь-яка мова є результатом відбиття навколишнього середовища, а не його твірною силою;

2) мова значною мірою пристосована до фізіологічної організації людини, але ці особливості виникли через тривалий процес пристосування живого організму до навколишнього світу;

3) в індивіда співіснують мовна гама об'єктивного світу й когнітивна.

Лінгвістична відносність однозначно існує (пригадайте відомий факт про наявність декількох слів для позначення снігу в мові ескімосів та відсутність такого слова взагалі в бірманській мові), але і критика цієї гіпотези цілком справедлива. Так що ж насправді: мова визначає мислення чи навпаки?

Виявляється, відповідь на це складне філософське питання залежить від того, з якої погляду на нього поглянути. Усталилося розмежування двох стрижневих «парадигм», у межах яких варто аналізувати питання зв'язку між мовою та мисленням: філогенетичну (діахронну) та онтогенетичну (синхронну).

За електронним філософським енциклопедичним словником, філогенез становить собою процес формування певної *групи організмів*, виникнення та еволюцію різноманітних форм свідомості протягом усієї історії людства. На противагу йому, онтогенез є процесом індивідуального розвитку конкретного організму [Філософський енциклопедичний словник].

Відповідно якщо розглядати зв'язок мови та мислення з філогенетичної точки зору, то можна легко виявити, що саме мислення визначає мову, оскільки в мові закріплюються результати когнітивного досвіду людства. Якщо ж дотримуватися онтогенетичної парадигми, то цілком справедливо постає гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра–Уорфа, оскільки саме через мову кожна «нова людина» (дитина) починає пізнавати світ, а її пізнання здійснюється у мовних категоріях.

Філогенез:

мислення

мова

Онтогенез: (гіпотеза Сепіра–Уорфа)

мова

мислення

Для більшої наочності можна запропонувати певну аналогію (приклад запропоновано Конрадом Лоренцом) з наявністю плавників у риб. Плавник є спадково детермінованим органом у риб, його форма, функція і наявність як така зумовлені суто генетично і не залежать від того середовища, з яким вони (плавники) і сама риба взаємодіють. Але це співвідношення є справедливим для кожної окремої риби, якщо розглядати її онтогенез. Водночас абсолютно очевидно, що з філогенетичної точки зору саме взаємодія з середовищем сформувала плавник у риби в ході еволюції. Відповідно лише з позиції онтогенезу і теперішнього моменту на еволюційній траєкторії (у синхронічному аспекті) можна говорити про незалежність плавника від середовища, в якому він «використовується». У чомусь подібний приклад можна знайти у Лерити Коулман, яка відзначає взаємну зумовленість посмішки й позитивних емоцій: ми посміхаємося, оскільки переживаємо позитивні емоції (емоції → посмішка), але й рух м'язів обличчя, «штучна» посмішка викликає, за переконаннями психологів, позитивні емоції (посмішка → емоції).

Отже, у лінгвокультурологічних студіях важливе місце посідають дослідження взаємодії людини з мовою. Водночас багато уваги приділено вивченню зв'язків між мовою і людським мисленням. На сьогодні однозначна відповідь на питання, що є первинним: мова чи мислення, відсутня, але ця проблема розглядається з двох протилежних точок зору: філогенетичної та онтогенетичної.

Використана література:

1. Андрейчук Н. І. *Семіотика лінгвокультурного простору Англії кінця XV – початку XVII століття*: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. 277 с.
2. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
3. Бондаренко А. *Лінгвокультурологія*: навчально-методичний посібник. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 197 с.
4. Венжинович Н. *Лінгвокультурологічний аспект мовознавчих досліджень*: навч.-метод. посіб. до спецкурсу для студентів філолог. ф-ту. 2-ге вид., допов. і перероб. Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2021. 292 с.
5. Загнітко А. *Теорія лінгвоперсоналогії*. Вінниця: Нілан–ЛТД, 2017. 136 с.
6. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.

7. Сухенко, В. Формування мовної особистості в епоху глобалізації. *Дриновський збірник*. 2020. Вип. 12. С. 279–283.

8. *Філософський енциклопедичний словник*. Електронний ресурс: <http://slovopectia.org.ua/104/53392-0.html> (дата доступу: 20.10.2023).

Лекція 7. Мовна особистість і лінгвокультурний типаж

План

1. Поняття та модель мовної особистості
2. Лінгвокультурний типаж як утілення національних особливостей менталітету

Література

а) основна:

1. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики* : підручник. Київ : Вид. центр “Академія”, 2004. 344 с.

2. Сотников А. В. Складові компоненти мовної особистості в контексті міжкультурної комунікації. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*. 2012. С. 267–271.

б) додаткова:

1. Демиденко О. П. Лінгвокультурні типажі британців та українців у лінгвoseміотичному аспекті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна*. 2016. Вип. 60. С. 28–32.

2. Папіш. В. А. Лінгвопсихоакцентуація елітарної мовної особистості: теорія, сторія, дискурсивна практика. Вінниця–Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022. 465 с.

3. Сукаленко Т. М. *Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі XIX ст.* Київ : Вид-чий дім Дмитра Бурого, 2018. 676 с.

4. Тарасюк І.В. Особливості моделювання лінгвокультурного типуажу Vovo Parisien. *Закарпатські філологічні студії*. 2020. Вип. 13. Т. 1. С. 147–151. Електронний ресурс: http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/13/part_1/31.pdf (дата доступу: 20.10.2023).

Вступ

Мовна особистість, або *Homo Loquens*, є одним із параметрів характеристики Людини Мовної, вона становить свого роду точку перетину мови та культури, осереддя їхнього взаємозв'язку. У лінгвокультурології мовна особистість є одним із основних предметів дослідження. Одна з визначних рис мовної особистості – володіння культурно-мовною компетенцією, що включає не тільки володіння на високому рівні мовними і стилістичними засобами і законами їхнього використання, але й також знання базових елементів культури, вміння орієнтуватися у певних соціокультурних контекстах.

1. Поняття та модель мовної особистості. У науковий обіг поняття мовної особистості активно увійшло в середині ХХ ст., а сформульоване було в 30-ті роки минулого століття. *Homo Loquens* потрактовують як людину, яка творить мовлення, тобто має таку здатність, і яка сприймає тексти, що різняться ступенем структурно-мовної складності; глибиною та точністю відображення дійсності; певною комунікативною настановою. Загалом мовна особистість є індивідом, зреалізованим у мові (текстах) і через мову, це особистість, котру можна реконструювати в основних її рисах на основі мовних засобів. Це не звуження або специфікація особистості взагалі, а її поглиблення, розвиток, насичення додатковим змістом.

На початках опрацювання теорії мовної особистості диференціювали три основні рівні (Ф. Бацевич, І. Голубовська та ін.):

- вербально-семантичний (інваріантний) рівень (лексикон), що відбиває ступінь володіння побутовою мовою;
- когнітивний рівень (тезаурус), на якому відбувається актуалізація й ідентифікація релевантних знань і уявлень, властивих соціуму (мовній особистості), які створюють колективний і/або індивідуальний когнітивний простір¹¹;
- прагматичний рівень (прагматикон), який містить у собі вияв і характеристику мотивів, цілей і настанов, що рухають розвитком мовної особистості.

Подібна модель застосовна до кожної мовної особистості, оскільки вона відбиває її узагальнений тип. Потрібно наголосити, що в кожній лінгвокультурі існує безліч конкретних мовних особистостей, які різняться значущістю та співвідношенням названих рівнів.

Під мовною особистістю А. Сотников [Сотников 2012: 268–269] розуміє представника певного культурного / етнічного соціуму, який використовує засоби мови для досягнення певної комунікативно-прагматичної мети за прийнятими в цьому соціумі правилами.

Складовими елементами мовної особистості є мовленнєві / поведінкові стереотипи та соціолінгвістичні компоненти (ідіотетнічний, статусний, гендерний та віковий).

---

¹¹ Когнітивний простір – це певним чином структурована сукупність знань та уявлень, які властиві будь-якій мовній особистості, кожному мовцеві.

У структурі мовної особистості виділяють три рівні: структурно-мовний, лінгвокогнітивний та мотиваційний.

- Структурно-мовний рівень пов'язує з уявленнями людини про мову як систему, знаннями правил кодування/декодування повідомлення та загальноприйнятих комунікативних стратегій та тактик.

- Лінгвокогнітивний рівень представлений картиною світу, концептами та схемами їх взаємодії. Він відповідає за орієнтацію мовця у світі і просторі за рахунок накладання особистого орієнтаційного простору на картину світу.

- Мотиваційний рівень пов'язує з потребами індивіда, які визначають обрану лінію поведінки, дотримання певних правил, прийнятих в соціумі, впливають на побудову текстів і визначають ієрархію цінностей та смислів.

С. Куранова розглядає мовну особистість як «багаторівневу функціональну систему, що охоплює три таких рівні: володіння мовою (мовну компетенцію), володіння засобами здійснення мовленнєвої взаємодії (комунікативну компетенцію), знання світу (тезаурус)» [Куранова 2012: 144].

Структуру мовної особистості можна розглядати у світлі теорії персоналізму, тоді є можливим вирізнення таких категорій:

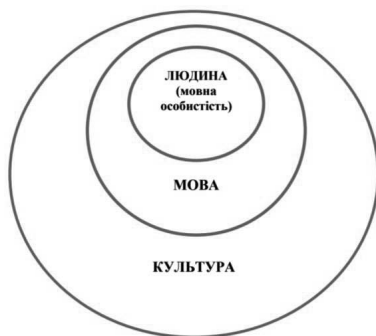
- людина, яка говорить – особистість, одним із видів діяльності якої є мовленнєва діяльність;

- власне мовна особистість – особистість, яка виявляє себе в мовленнєвій діяльності та володіє сукупністю знань і уявлень;

- мовленнєва особистість – особистість, яка реалізує себе в комунікації, вибирає та здійснює ту чи ту тактику і стратегію спілкування, репертуар засобів;

- комунікативна особистість – лінгвоперсона конкретного комунікативного акту, який виявлюваний у реальній комунікації.

Мовна особистість може існувати лише в лінгвокультурному просторі. Під час соціалізації індивіда (його становлення як особистості) відбувається обов'язкове оволодіння мовою. Оскільки кожна мова містить певну культурну інформацію про етнічну спільноту, одночасно із оволодінням мовою відбувається й залучення особистості до певної культури, засвоєння нею певних соціальних правил і норм. Отже, через мову особистість «включається» в культуру.

Культура та лінгвоперсона є цілком одна для одної, процес їхньої взаємодії носить двійстий характер: культура створюється лінгвоперсоною, але в той же час лінгвоперсона формується культурою.

У сучасних мовознавчих студіях існує декілька класифікацій мовних особистостей, з-поміж яких істотною постає класифікація типів мовних особистостей з опертям на персологічні риси індивідів:

- гармонійно-симетричний із динамічно-гнучкою настановою, планованою поведінкою, втіленою в домінування чітких стратегій, зв'язністю теми, переважанням маркерів упевненості, позитивним ставленням до загальної теми спілкування, дотриманням соціальних схем і норм, відсутністю вираженої боротьби за роль комунікативного лідера;

- конфліктно-агресивний зі статично-грубою настановою, бажанням лідерства у спілкуванні, егоцентровістю мовлення, порушенням зв'язності теми, відступами від соціальних норм і моделей, домінуванням модальних маркерів зі значенням непевності, наявністю іронії, сарказму, конфліктним зіткненням інтенцій;

- імпульсивно-спорадичний із бажанням мовного лідерства, порушенням соціальних норм і схем, динамічною зміною поглядів на те саме явище, схильністю до негативної оцінки соціальних чинників, партнери по комунікації можуть легко впливати на нього (пор.: [Бацевич 2004: 189]).

Ураховуючи використовуваний стиль спілкування мовних особистостей, психологи виділяють такі їхні види:

- гнучкий – вирізняється швидкою орієнтацією в ситуації, розумінням підтексту повідомлення, умінням керувати власними емоційними станами;

- ригідний – характеризується недостатнім умінням аналізувати власну поведінку та поведінку партнера, слабким самоконтролем, неадекватною самооцінкою;

- перехідний (проміжний) – поєднує риси гнучкого і ригідного типів [Бацевич 2004: 189].

У психології та психіатрії одним із діагностичних способів для ідентифікації психічних захворювань і девіацій є спостереження за мовленнєвою поведінкою людини, оскільки порушення психіки обов'язково виявляють себе у манері мовлення особи. На сьогодні виділена ціла низка психічних патологій, що знаходять вияв у таких типах особистості:

- шизоїд (характерними ознаками є багатство асоціацій, нестандартність прийнятих рішень, надмірна креативність, оригінальність уживаних метафор і порівнянь; серед таких людей багато т. зв. геніїв, першовідкривачів, новаторів);

- маніяк (упізнаваний через дуже багатий словниковий запас, зв'язне «запальне» мовлення, прекрасне володіння риторичними прийомами, наявний дар переконання; серед таких людей багато політиків і взагалі публічних персон);

- епілептоїд (параноїд) (зазвичай доволі жорстока людина, яка маскує свою жорстокість за зовнішньою «приторною» ввічливістю; у мовленні таких

лінгвоперсон переважають слова зі зменшувально-ласкавими суфіксами).

Водночас, психологи зазначають, що вищенаведені ознаки не є однозначно симптомами серйозних психічних відхилень, часто вони свідчать тільки про потенційну схильність особи до такого порушення (пор.: [Папіш 2022: 49–198]).

На формування мовної особистості у процесі соціалізації справляють чималий вплив етнічно-культурні фактори: національні традиції та звичаї, норми поведінки, стереотипи, що обов'язково позначаються як на мовленнєвій практиці особистості, так і на її психологічних рисах. Мова опосередковано формує національний характер кожного представника конкретної лінгвокультурної спільноти.

Отже, мовна особистість є складним, багатшаровим соціальним явищем, якому тим не менш властиві індивідуальні риси. Критерієм належності мовної особистості до певної лінгвокультурної спільноти є достатній рівень володіння нею національною мовою на всіх її структурних рівнях, а також набуття особистістю ціннісних орієнтацій, що притаманні всім членам цієї спільноти.

2. Лінгвокультурний типаж як утілення національних особливостей менталітету. Поняття лінгвокультурного типажу є основним поняттям лінгвоперсоналогії – галузі знань, що становить складову частину лінгвоконцептології. Активним опрацюванням теорії лінгвоперсоналогії займаються наукові школи під керівництвом Ф. Бацевича, Т. Космеди та ін., основоположні ідеї цієї науки цілком справедливо пов'язують з теорією персоналізму. Об'єктом дослідження вчених лінгвоперсоналогів є мовна особистість.

Ключовими положеннями теорії лінгвокультурного типажу є такі:

- носієм мови є індивідуум, у свідомості якого зберігається інформація, закодована в мовних одиницях і правилах їх уживання;
- інформація в індивідуальній свідомості лінгвоперсона завжди пов'язана із емоційно-оцінною актуалізацією висловлюваного;
- інформація в індивідуальній свідомості постає релевантною для інших індивідуумів за допомогою інтегративної функції мови, яка уможливує взаєморозуміння у процесі комунікації внаслідок однаковості мовних форм і єдності змісту того досвіду, що наявний у семантиці мовних одиниць і типових умовах їхнього використання;
- носій мови – лінгвоперсона – становить складне ціле, що постійно змінюється і в якому співіснують різні соціально-ситуативні ролі, модуси поведінки, рівні комунікативної компетенції, а також власне індивідуальні властивості.

Оскільки лінгвоперсоналогія становить собою інтегральну галузь знань, то для розробки її теоретичного підґрунтя було використано лінгвістичні, літературознавчі, психологічні, соціологічні та культурологічні дані. Зокрема, класифікація особистостей у межах лінгвоперсоналогії здійснюється за такими параметрами:

- лінгвістичні (ставлення особистості до мови);
- літературознавчі (особистість як художній образ);

- психологічні (протиставлення особистості в період її становлення і особистості як даності);
- соціологічні (виокремлення певних соціальних типів за гендерною, віковою, освітньою, професійною та іншими ознаками);
- культурологічні (виділення особистісних типів, що справили істотний вплив на поведінку представників відповідної культури) (пор.: [Папіш 2022: 98 – 211]).

Лінгвокультурний типаж визначується як конкретний образ мовної особистості на основі соціально значущих характеристик поведінки та ціннісних орієнтирів тих представників суспільства, які значною мірою вплинули на лінгвокультуру в цілому. Це – типізована особистість, за якою певна лінгвокультура впізнається іншими [Дорошенко 2012: 31].

Інколи кваліфікують лінгвокультурний типаж як різновид концепту, розуміючи лінгвокультурний типаж як соціокультурний концепт, узагальнений образ людини, поведінка та стиль життя якої є візитівкою країни. Лінгвокультурні типи зазвичай мають етнокультурну значущість, виражають цінності всієї спільноти, підкреслюючи національно-культурну своєрідність етносу (*американський ковбой, англійський аристократ*), або соціокультурну значущість, якщо вони характеризують особливу соціальну групу, що протиставлений певній спільноті (*футбольний фанат, комп'ютерний хакер*) (пор.: [Бацевич 2004: 196].

На сьогодні вітчизняними й зарубіжними вченими досліджено декілька десятків лінгвокультурних та соціокультурних типажів, серед яких *французький буржуа, англійський дивак, денді, американський супермен, англійський пірат, китайський лікар, шкільна вчителька* тощо.

Підґрунтям для моделювання лінгвокультурного типажу та його кваліфікації слугують такі ознаки:

- 1) лінгвокультурний типаж є впізнаваним (вирізняваним) узагальненим типом особистості;
- 2) типаж постає різновидом концепту – складного ментального утворення, у складі якого можна диференціювати поняттєві, образні та аксіологічні ознаки;
- 3) лінгвокультурному типу притаманне ім'я, що є основним способом апеляції;
- 4) розмежовувані різновиди лінгвокультурних типажів: типажі реальні та фікційні (віртуальні), етнокультурні й соціокультурні, сучасні й історичні, культурно детерміновані й культурно недетерміновані.

Основними типами лінгвокультурних типажів можна вважати реальні (культурно детерміновані й культурно недетерміновані; сучасні й історичні), а також соціокультурні й лінгвокультурні.

Специфіка лінгвокультурного типажу репрезентована в національних картинах світу саме через засоби її лінгвалізації, що передбачає ретельне студіювання семантики мовних одиниць, що номінують концепт, а також встановлення характеру їхньої семантичної (лексичної та граматичної) валентності у певних контекстах [Коч 2019: 8].

Обов'язковими елементами опису лінгвокультурного типуажу також є:

- етимологічний аналіз ключової номінації концепту, визначення частотності її використання в різних типах дискурсів чи дискурсивних практик;
- аналіз системних (парадигматичних, синтагматичних, ієрархічних, асоціативних та ін.) відношень між ключовою номінацією та іншими мовними одиницями, що безпосередньо або опосередковано репрезентують типаж;
- визначення культурно прецедентних одиниць, що характеризують тип особистості, його мовленнєві та комунікативні характеристики (використання фразеологічних зворотів, прецедентних імен, текстових фрагментів та ін.) [Там само].

Структура лінгвокультурного типуажу як обов'язкові має містити такі компоненти:

- вихідні дані паспорт лінгвокультурного типуажу (зовнішній образ, одяг, генераційна належність, гендерна ознака, територіальна належність, походження, сфера діяльності, дозвілля, родинні взаємини, оточення, мовленнєві особливості);
- соціокультурний паспорт;
- дефініційні характеристики;
- ціннісні виміри.

Лінгвокультурний типаж за набором основних ознак співвідноситься із поняттям ролі, стереотипу амплуа, іміджу, персонажу та мовленнєвого портрету.

Роль – це стійкий шаблон поведінки, до якого входять дії, думки та почуття людини. Це загальна схема поведінки, основа змісту вчинків типуажу, але останній відрізняється від неї ще й наявністю впізнаваних особистісно значущих індивідуальних рис поведінки людини.

Стереотип розуміють як сукупність стійких спрощених узагальнень про групу індивідуумів, що дають можливість їх категоризувати і сприймати шаблононо. Лінгвокультурний типаж також становить собою узагальнення, але на відміну від стереотипу він прив'язаний до реально існуючої або існувалої особистості (або до фікціональної особистості як до концепту).

Амплуа є театральним терміном, який тлумачать як спеціалізацію актора на виконанні ролей, схожих за своїм типом. Поняття амплуа та лінгвокультурного типуажу схожі за ознакою типізованості стосовно до образів людей, але вони відрізняються за ознакою свідомого емоційно забарвлення (амплуа марковане, типаж нейтальний).

Персонаж – це дійова особа художнього твору, зазвичай другорядна. Лінгвокультурний типаж може конкретизуватися як персонаж художнього твору, але разом із тим типаж становить узагальнення реально існуючих історичних осіб або вигаданих персонажів.

Термін «імідж» використовується на сьогодні доволі широко, але визначають його як знаковий заміник складного та поглибленого портрета людини, що відбиває її основні риси, або ті риси, які треба на нас спроектувати. Точкою перетину лінгвокультурного типуажу та іміджу є система цінностей.

Але перший відрізняється від останнього відносною об'єктивністю та багатовимірністю (імідж формується свідомо, а типаж виникає стихійно).

Мовленнєвий портрет людини визначується як систематичний опис особливостей комунікативної поведінки людини. Лінгвокультурний типаж виявлюється через комунікативну поведінку, важливим компонентом якої є вербальний ряд. Такий підхід до портретування типажу та його кваліфікація становить продуктивний дослідницький напрям.

Отже, теорія лінгвокультурних типажів розвинулася в межах лінгвокультурології як продовження теорії мовної особистості. Лінгвокультурний типаж становить собою концепт, що набув відповідних значущих ознак типовості, рекуррентності, прецедентності та ін. у мовленні. Основними різновидами лінгвокультурних типажів є реальні (культурно детерміновані й культурно недетерміновані; сучасні й історичні), а також соціокультурні й лінгвокультурні. Дослідження національних лінгвокультурних типажів є необхідним для побудови коректної етноспецифічної мовної картини світу.

Використана література:

1. Андрейчук Н. І. *Семіотика лінгвокультурного простору Англії кінця XV – початку XVII століття*: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. 277 с.

2. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.

3. Бондарчук О. Ю. *Лінгвокультурний типаж “aussteiger” у сучасному німецькомовному дискурсі*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 «Германські мови». Луцьк, 2015. 222 с.

4. Голик С. Мовна особистість як об'єкт лінгвокультурологічних досліджень. *Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови*. 2013. Вип. 21. С. 258–264.

5. Дорошенко О. В. Інтерпретація поняття «лінгвокультурний типаж» у сучасній лінгвістиці. *Нова філологія*. 2012. № 54. С. 30–33. Електронний ресурс: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Novfil_2012_54_9 (дата доступу: 20.10.2023).

6. Дужик Н. С. *Мовна особистість Миколи Хвильового в аспекті стилістики та історії літературної мови*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». Київ, 1996. 196 с.

7. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.

8. Коч Н. В. Лінгвокультурний типаж: досвід теоретичного та методологічного дослідження. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2019. Том 30 (69). № 3. Ч. 2. С. 6–12.

9. Мацько Л. І. Мовна особистість українського словесника у світлі вимог модернізації освіти. *Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі*: монографія. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. С. 67–74.

Змістовий модуль 2

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЙНИЙ АНАЛІЗ МОВНИХ СУТНОСТЕЙ

Лекція 8. Фразеологія та мовні фігури в системі лінгвокультурних засобів

План

1. Фразеологія в лінгвокультурологічному вимірі
2. Мовні фігури як особливий шар системи лінгвокультурних засобів: метафори, порівняння, епітети як лінгвокультурні явища

Література

а) основна:

1. Галинська О. М. Фразеологізми як знаки культурної інформації. *Проблеми зіставної семантики*. 2011. Вип. 10. С. 72–77.
2. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. С. 72–82, 98–124.
3. Назаренко О. В. *Українська фразеологія як вираження національного менталітету*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2001. 18 с.

б) додаткова:

1. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
2. Прадід Ю. Ф. *Національно-культурні особливості українських і російських фразеологічних одиниць*. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkeru> (дата доступу: 20.10.2023).
3. Савченко Л. В. *Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти*: монографія. Сімферополь: Доля, 2013. С. 74–93.
4. *Фразеологічний словник української мови онлайн*. Електронний ресурс: <http://svitslova.com/idioms-dictionary.html> (дата доступу: 20.10.2023).

Вступ

Фразеологічний фонд мови є одним із основних предметів вивчення в лінгвокультурології, оскільки у фразеологічних одиницях «законсервовано» культурну інформацію – уявлення народу, міфи, ритуали, стереотипи, звичаї тощо, що складають основу національного менталітету і світобачення.

Як відомо, саме на лексичному та фразеологічному рівнях мовної системи найяскравіше виявляється культурна специфіка і національний колорит мови, тому значна частина фразеологічних одиниць може бути витлумачена не тільки як явище мовне, але й як явище культурне.

Система фразеологізмів становить значущу частину мовної картини світу – картину світу фразеологічну, яку вербально представляють конкретні фразеологічні одиниці. Вони відбивають у своїй семантиці важливі етапи розвитку національної культури, зберігають і транслюють у поколіннях культурні традиції, стереотипи, архетипи і ритуали.

1. Фразеологія в лінгвокультурологічному вимірі. Н. Венжинович трактує поняття фразеологізму у такий спосіб: лексично неподільне, стійке, цілісне за значенням сполучення слів, що відтворюється у мовленні й комунікації як модусах існування мови [Венжинович 2021: 233].

Проаналізувавши праці дослідників із фразеології, можна відзначити, що фразеологічні одиниці завжди звернені на конкретного суб'єкта мовлення, тобто виникають вони не стільки для того, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати й виражати до нього суб'єктивне ставлення.

Ідіоми доволі часто утворюються навколо певного культурного компонента – назви реалії з виразним національним забарвленням: найменування звичних побутових предметів, різного роду етнографізмів, історизмів, діалектних утворень, слів-символів, оцінних назв тощо. Увесь цей набір колоритних у культурному плані номінацій по-різному взаємодіє з іншими компонентами, незмінно викликаючи ефект етнічності [Кононенко 2008: 76]. Наприклад, *ковінька на руку* – до речі, якраз цього і треба; *надавати книшиів* – покарати, побити когось; *правити теревені* – вести пусті розмови.

Проте фразеологічний фонд кожної мови може містити як **національно-специфічні** компоненти, так і компоненти, що є **універсальними**, тобто спільними для декількох мов одночасно.

Національно специфічними є ті фразеологічні одиниці, які віддзеркалюють у своїй внутрішній формі характерні особливості культури і побуту, тваринного і рослинного світу, народні звичаї, символіку (*треті півні співають* – друга половина ночі, перед світанком; *у Бога теля з їсти* – провинитися в чомусь, бути гіршим за інших; *угречку скакати* – мати позашлюбні любовні зв'язки, зраджувати; *збирати мед з кропиви* – мати зиск, вигоду там, де інші й сподіватися на це не можуть).

Ю. Прадід зауважує, що етнічна культурна конотація таких фразеологізмів майже дорівнює всьому їхньому значенню, бо позначувані ними реалії є унікальними, глибоко національними, тобто не властивими іншій культурі. Подібні одиниці можуть репрезентувати найрізноманітніші сфери буття українського народу: історію (*як чумак по сіль* – дуже довго); особливості народних звичаїв і обрядів (*давати печеного гарбуза* – відмовляти комусь у сватанні, залицянні); своєрідність рослинного світу (*вискочити як Пилип (Кузьма) з конопель* – недоречно або невчасно сказати щось, *переганяти на*

гречку – виражати своє незадоволення, лаяти когось, як *чорт до сухої верби* – дуже сильно).

Серед власне українських фразеологічних одиниць зустрічаються і такі, в яких у компонентному складі наявні архаїзми чи діалектизми: *перепастися на смик* – дуже виснажитися, схуднути. Очевидно, слово *смик*, наявне в компонентному складі фразеологізму, діалектного походження і вжито в значенні *сухар*.

Власне українськими є також сталі вирази, у складі яких наявний компонент – географічна назва. Дуже високу на зріст людину в Україні називають *верстою келебердянською* (від назви містечка Келеберда на Полтавщині), *верстою чугуївською* (від назви міста Чугуїв на Харківщині), *верстою пирятинською* (від назви міста Пирятин на Полтавщині) [Прайд].

До універсальних сталих виразів зазвичай відносять такі, що відбивають загальнолюдський когнітивний простір: *дерти носа – задирати нос – to look up a nose at somebody*; *взяти бика за роги – взяти бика за рога – take the bull by the horn*; *грати з вогнем – грати с огнем – to play with fire*; *купувати kota у мішку – купити kota в мешке – buy a pig in a poke*; *нести свій хрест – нести свій хрест – bear one's cross*.

Окрім дослідники вбачають механізм утворення фразеологізмів у виникненні певної прототипної ситуації, що відповідає достеменному значенню фразеологізму. За нею закріплюється зміст, який згодом переосмислюється, тобто формується образ фразеологічної одиниці на основі первісних значень слів у прототипній ситуації. Саме ці первісні слова формують в образі своє значення. Так виникає **внутрішня форма**, у якій міститься основна інформація, пов'язувана з культурою, стереотипами, символами певних мовних спільнот. У цьому й репрезентований зв'язок асоціативно-образної основи з культурою. Поступово фразеологізми починають виконувати роль своєрідних символів, «умовних знаків», еталонів, стереотипів культури, що веде до створення образу, який лежить в основі фразеологізму та всіх його можливих конотацій [Венжинович 2021: 24].

Отже, внутрішня форма фразеологізму – це його приховане походження, образна основа. У внутрішній формі більшості фразеологізмів містяться такі смисли, які надають їм культурно-національний колорит.

О. Назаренко справедливо зазначає, що внутрішня форма значної частини українських фразеологізмів походить із селянського середовища. Сільське господарство було основним заняттям населення степової України, у результаті чого в літературній мові збереглося багато традиційної сільськогосподарської термінології, яка у переважній більшості утворилася на власній національній основі: *мілко (неглибоко) орати* – поверхово ставитися до виконання, розуміння чого-небудь; *орати носом* – 1) журитися, сумувати; 2) падати обличчям куди-небудь, в що-небудь; *як заорав – міцно забув; той (хто) у луг, [а] той(хто) у плуг* – безладно, вроздріб (про незлагоджені, неузгоджені дії); *захекався (задихався) як віл у борозні* – дуже втомився.

Назви традиційних страв також можна назвати однією з етнокультурних реалій, а у складі українських фразеологізмів виявляється їхня національна своєрідність та особливості народних асоціацій: *причепився, як голодний до борщу* – активно взявся до якоїсь справи; *вхопив як шилом борщу налив* – нічого не отримав, зазнав невдачі; *вигадати таке, що і в борщ не кришать* – плести нісенітницю, дурниці; *диба мов муха по сметані* – ледве пересувається; *як вареник у маслі (у сметані)*; *живе (купається) як пампук у маслі*; *як мед пити* – жити у достатках, розкошах; *як меду полизати* – щось дуже принадне, бажане.

Фразеологізми, до складу яких входять антропоніми, становлять особливо колоритний шар кожної національної фразеологічної системи: *кожен Івась має свій лас*; *бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці (на печі печуть, а на лавці січуть)*; *товктися, як Марко по пеклу*; *як Мартин до мила*; *як Хима з Єрусалима*; *який Сава, така його слава*. Характерною особливістю антропонімів як компонентів фразеологізмів є їхня здатність узагальнювати певні характеристики. Коли власні імена типізувалися під впливом фольклорних творів, виникли фразеологізми, де антропоніми набули емоційно-оцінного характеру і почали виступати як загальні назви [Назаренко 2001: 2–16].

Фразеологізмам властива двоплановість семантики, що підтверджувана наявністю групи сталих словосполучень, які сьогодні можуть розумітися як в прямому сенсі, так й ідіоматично: *міряти на свій аршин*, *пальцем тикати на когось*, *горобцям дулі крутити*, *закручувати гайки*, *зігнути в дугу*, *ставати на диби* тощо. Така двоплановість окремих фразеологічних словосполучень є **синхронною** (сучасною, актуальною).

Однак ще більшій групі фразеологізмів властива двоплановість семантики лише з **діахронного** погляду (тобто в історико-часовій перспективі). Це означає, що прямий зміст словосполучення, який становить основу фразеологізму, пересічний носій мови (не лінгвіст за фахом або за відповідними зацікавленнями) вже не сприймає й використовує лише ідіоматичне значення.

Таке відбувається з двох причин. Іноді слова (або їхні форми) у складі фразеологізму старіють, виходять з ужитку. Найчастіше забувається явище (звичай, прикмета, ремесло, побут), яке слугувало основою колись вільного словосполучення. Наприклад, *дугеля з їсти*, *тягтися в обозі*, *сидіти на покуті* та ін. Отже, потрібно розрізняти сам фразеологізм і генетичний його прототип – вільне словосполучення з прямим значенням. Таке диференціювання є важливим для підходу до фразеології як джерела національно-культурної інформації. Якщо прототип фразеологізму ще сприймається з синхронного погляду, то його семантика присутня в актуальній свідомості мовців поряд та одночасно з ідіоматичним смислом.

В. Кононенко акцентує увагу на таких особливостях української фразеології: чимало народних усталених зворотів і приповідок вирізняються внутрішньою ритмічністю, часом підкріпленою римою, своєрідною організацією, що сприяє їхньому запам'ятовуванню, фіксації у свідомості як чогось відшліфованого, звичного (*обоє рябоє, тишком-нишком, тям-ляп, тинди-ринди, тим-то й ба, з маком і з таким* тощо).

Відбиває характер національно-культурного світосприйняття і ще одна специфічна риса української фразеології – її підкреслена гумористичність, іронічний тон, а часом і відкритий неприхований сміх з людських вад, безглузких ситуацій та дій. Показові фразеологізми, що містять як стрижневий компонент «порожні» слова, які поза зворотом не мають реального смислу: *облизня вхопити, витрішки продавати, байдики бити, жданниками годувати* тощо [Кононенко 2008: 79].

2. Мовні фігури як особливий шар системи лінгвокультурних засобів: метафори, порівняння, епітети як лінгвокультурні явища.

В. І. Кононенко визначає образність як відтворення в словах або інших знаках конкретного наочно-чуттєвого уявлення або асоціації, що лягли в основу їхнього творчого переосмислення. Звідси образ – цілісне уявлення про предмет чи явище. Зазвичай метою вживання образних засобів і мовних фігур є вираження емоційного ставлення до об'єкта, його суб'єктивна оцінка, прихована або явна характеристика.

Яскраві образні уявлення, що реалізуються мовними засобами, спочатку мають індивідуальний характер і виникають у свідомості окремої особистості. Але з часом образні уявлення можуть стати узуальними, усербічно прийнятими, якщо вони свідомо чи не свідомо прийняті носіями даної мови й одержали визнання, стали фактом загального вживання, фактом культури. Водночас виникає загроза втрати словесної образності внаслідок її частотного використання, зменшення, а то й зникнення її виражальних можливостей [Кононенко 2008: 98–100]. Таке явище співвідноситься із феноменом «стертих» метафор, про які мова піде нижче.

До образних засобів в українській поетичній мові належать ритмізоване мовлення (у прозі), звуковий символізм, складні синтаксичні конструкції (періоди), емоційно-експресивна лексика (вигуки), омонімія, оказіоналізми тощо.

Мовними фігурами прийнято називати мовно-стилістичний зворот, що полягає в особливій стилістичній організації висловлення для досягнення відповідного виражально-зображального ефекту. Разом із тропами мовні фігури становлять основу стилістично-виражальних засобів мови. Нерідко під ними розуміють будь-які виражально-стилістичні засоби мови, в т. ч. і тропи.

Оскільки процес утворення мовних фігур пов'язаний із когнітивними процесами, то такі фігури можна цілком вважати одиницями, що становлять предмет інтересу лінгвокультурологів. Саме в одиницях цього типу найчастіше відбито мовну картину світу і відповідно типові уявлення представників національно-лінгвокультурної спільноти.

Метафора. Метафоризація – це процес перенесення значення однієї мовної одиниці або категорії на іншу на ґрунті схожості між ними у свідомості ноія мови (*рука долі, чорна душа, хвіст комети*). В утворенні метафор діють принципи аналогії та асоціацій, а в основі метафори лежить усвідомлене порівняння одного предмета з іншим.

Певною мірою метафори постають універсаліями свідомості, якщо розуміти метафору в широкому сенсі. Народження метафори (Дж. Лакофф, М. Джонсон) мотивоване з концептуальною системою носіїв мови, з їхніми стандартизованими уявленнями про світ, із системою оцінок, які наявні в ментальному світі самі по собі й лише вербалізуються в мові [Лакофф, Джонсон 2004: 48–52].

Здатність мовної метафори виражати світобачення й, відповідно, її культурна маркованість та визначуваність ґрунтовані на зв'язку її образної основи з категоріями культури – символами, стереотипами, еталонами, міфологемами і прототипними ситуаціями.

Механізм утворення метафори визначається О. Селіваною так: із різних логічних класів беруться два різні предмети, ототожнювані на ґрунті спільних ознак і властивостей [Селіванова 2008: 562]. Водночас М. Жуйкова наголошує на універсальності механізму метафоризації як лексичних одиниць, так і фразеологізмів. І в тому, та в іншому випадках дослідниця звертає увагу на процедуру когнітивного оброблення вже наявних образів і набуття ними нового сенсу. Відмінність метафоризації від ідіомотворення М. Жуйкова вбачає лише в тому, що в другому випадку «відбувається не переосмислення прямих значень слів, які входять у словосполучення, а ментальна процедура на рівні концептуальних структур – пошуки та встановлення подібності між образами двох ситуацій» [Жуйкова 2007: 28].

Н. Венжинович зазначає, що фундаментом усіх асоціацій, які виникають у людини під час пізнання нею довкілля, є якраз відчуття подібності. Тому немає нічого дивного, що саме у метафорі її дослідники починають вбачати ключ до розуміння основ мислення і тих процесів, що дотичні як до універсального, так і до національно-специфічного образу світу [Венжинович 2021: 52].

Через часте вживання деякі метафори можуть втратити свою вмотивованість і вже не усвідомлюватися як образний засіб. Однак і ці «стерті» метафори також відтворюють мовну картину світу як фіксовану, таку, що ввійшла у свідомість народу – носія мови. У таких метафорах відбивається спосіб мислення, особливості національної ментальності, світорозуміння (*ніжка столу, рукав для запікання, пакет документів, час летить, роки йдуть, сходять сонце, вушко голки* тощо) [Кононенко 2008: 112].

NB! Іноді лінгвокультурні відмінності можуть частково виявлятися в межах однієї лінгвокультурної спільноти. Наприклад, у східних регіонах України поширеною є метафора *іде дощ /сніг*, у той час як у західних регіонах ця метафора має форму *дощ /сніг падає*.

Порівняння. В. Кононенко визначає порівняння як фігуру мови, що полягає у поясненні одного предмета через інший, подібний до нього, за допомогою компаративної зв'язки або предиката (*зав'язтий як панське щеня, гарний ніби святий, густий як масло, чорною плямою лягла тінь*). Своєю рухливою синтаксичною структурою, розширенням часового та просторового аспектів (минуле та майбутнє) порівняння різниться від метафори, де

неприпустимі обставини часу та місця, – лаконічної образної формули, що посідає місце предиката у реченні.

Порівняння побудоване на асоціації, за принципом суміжності: називається предмет чи явище, а паралельно із ним постають інші назви у чомусь схожих предметів і явищ, які не лише доповнюють значення відправного поняття, а й надають йому додаткової характеристики, показують його властивості в тому аспекті, який викликає художній ефект.

Засоби створення порівняння різноманітні: вони реалізуються у побудовах із численними службовими словами (*як, мов, немов, наче, неначе, начебто, подібно до* тощо); оформлюються як прислівники (*ластиться по-собачому, стрибати по-заячи*), як орудний порівняння (*ластиться собакою, стрибати зайцем*) [Кононенко 2008: 116–119].

Епітет. На думку В. Кононенка, епітет як мовна фігура містить образну характеристику ознак, осіб, предметів і явищ (*буйний вітер, широкий степ, синє море, веселокрилі бджоли, чисте поле, сивенький голуб, срібно-сірий сніг*). Його виражально-зображальні потенції невичерпні; поєднуючись із метафорами, епітети створюють цілісні картини образного світу, формують національно орієнтовані оцінки й визначення. Призначення таких утворень – забезпечити «поетичність», «піднесеність» тону, а також створити враження свіжості, неповторності авторського голосу [Кононенко 2008: 121–124].

Фразеологічний фонд і мовні фігури національної мови витворюють унікальну національно-мовну картину світу, в якій збережено віковий досвід лінгвокультурної спільноти, світобачення і світорозуміння декількох поколінь.

Використана література:

1. Венжинович Н. *Лінгвокультурологічний аспект мовознавчих досліджень* : навч.-метод. посіб. до спецкурсу для студентів філолог. факультету. 2-ге вид., допов. і перероб. Ужгород : ФОП Сабов А. М., 2021. 292 с.
2. Галинська О. М. Фразеологізми як знаки культурної інформації. *Проблеми зіставної семантики*. 2011. Вип. 10. С. 72–77.
3. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
4. Жуйкова М. В. *Динамічні процеси у фразеологічній системі східно-слов'янських мов*. Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. 416 с.
5. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
6. Лакофф Дж., Джонсон М. *Метафори, котoryми ми живем*. Москва: Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
7. Левченко О. *Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. 748 с.
8. Назаренко О. В. *Українська фразеологія як вираження національного менталітету*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова».

Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2001. 18 с.

9. Прадід Ю. Ф. *Національно-культурні особливості українських і російських фразеологічних одиниць*. Електронний ресурс: http://elib.crimea.edu/index.php?option=com_content&task=view&id=43 (дата доступу: 22.10.2023).

10. Савченко Л. В. *Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти*: монографія. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.

11. Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*. Полтава: Довкілля. Київ: 2008. 711 с.

12. *Фразеологічний словник української мови онлайн*. Електронний ресурс: <http://svitslova.com/idioms-dictionary.html> (дата доступу: 22.10.2023).

Лекція 9. Лінгвокультуреми, символи та архетипи в національній культурі

План

1. Поняття лінгвокультуреми, її диференційні ознаки та класифікаційні параметри
2. Поняття символу в лінгвокультурології
3. Архетип у національній культурі

Література

а) основна:

1. Бійчук Г. Актуалізація архетипів національного підсвідомого засобами художнього слова : [на матеріалі творчості Григора Тютюнника]. *Дивослово*. 2005. № 11. С. 9–13.

2. Богданова Л. Амбівалентність перцепції материнства у творчості Тараса Шевченка. *Література, фольклор, проблеми поетики*. 2009. Вип. 33. Ч. 2. С. 434–448.

3. Гатальська С. М. *Філософія культури*. Київ: Либідь, 2005. С. 106–115, 194–236.

4. Даниленко В. Стереотип, монотип, архетип у культурних моделях. *Слово і Час*. 1994. № 1. С. 55–59.

5. Демчук О. Архетип матері – єднальна ланка ранніх збірок Павла Тичини : [урок-літературознавче дослідження : 11 клас]. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2001. № 3. С. 94–100.

6. Демчук О. Про деякі бінарні архетипи в українській та єврейській літературах. *Наукові записки. Філологічні науки*. 1999. Т. 17. С. 95–99.

7. Процик І. В. Архетип і символ: проблеми визначення і взаємодії. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2011. Випуск XXIV. Частина 2. С. 368–377. Електронний ресурс: <http://surl.li/qibfw> (дата доступу: 22.10.2023).

б) додаткова:

1. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ: Довіра, 2006. 703 с.

2. *Словник символів культури України* / за загальною редакцією В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка, В.В. Куйбіди. 3-є видання. Київ: Міленіум, 2005. 352 с.

Вступ

У роботах різних дослідників основним предметом дослідження лінгвокультурології виступають одиниці різних типів. Серед них лінгвокультурний концепт (Ф. Бацевич), лінгвокультурологічний концепт (О. Бондаренко), культурно маркована одиниця (А. Вежицька), концепт національної культури (М. Жуйкова), мовний знак культури (В. Жайворонок) та лінгвокультурема (Ю. Артемова).

Усі ці одиниці мають лексичне вираження, передають національний колорит лінгвокультурної спільноти і позначають усе те, що було і є характерним для культури, побуту, традицій кожного етносу впродовж різних історичних епох [Барилова 2011: 11]. Вони відбивають особливості національної поведінки, риси національного характеру і ментальності, а також можуть позначати певні історичні відомості.

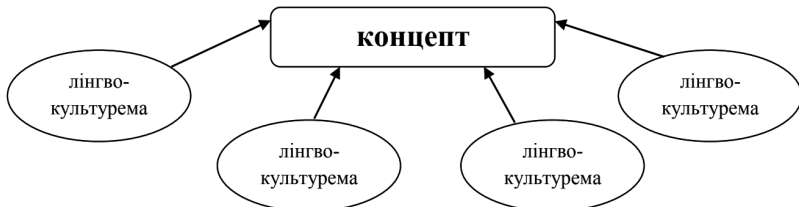
1. Поняття лінгвокультуреми, її диференційні ознаки та класифікаційні параметри. Терміном «лінгвокультурема» в науковому обігу активно послуговуються (Ю. Артемова, Н. Совтис та ін.) для позначення комплексної міжрівневої одиниці, що становить діалектичну єдність лінгвістичного й екстралінгвістичного змісту. Лінгвокультурема є двоплановою одиницею: означником у ній виступає мовний знак, а позначуваним – фрагмент дійсності, реалія, предмет або ситуація, що стосуються культури (*книги, неділя, плахта, рута, бусел, дідух, вечірня* тощо).

Структура лінгвокультуреми є тривірневою: форма, значення з культурними конотаціями, а також семіотичні зв'язки між формою та значенням. Лінгвокультурема вбирає в себе, акумулює власне мовне уявлення-узагальнення, так і тісно й нерозривно пов'язане з ним позамовне культурне середовище (ситуацію, реалію, подію), – стійку мережу асоціацій, межі якої є рухомими. Водночас мовний знак як один зі складників лінгвокультуреми (тобто її форма) виражає не лише її «поверхнєве», власне мовне значення, а й той глибинний зміст як факт культури. Культурне тло «обростає» власне мовний знак у складі лінгвокультуреми як діалектичної єдності мовного й позамовного змісту.

Наприклад, українська лінгвокультурема *лелека* позначає великого перелітного птаха із довгим прямим дзьобом та довгими ногами, а також є символом добра, родинного затишку й набожності. Здавна вважалося, що цей птах приносить щастя тій родині, на садібі якої він оселяється (*де лелека водиться, там щастя родиться*). Згідно з повір'ями, лелеку та його гніздо не можна було кривдити, оскільки такі дії могли призвести до посухи, зatoryного дощу або ж до пожежі [Жайворонок 2006: 331–332].

Культурні конотації притаманні й лексемі *скриня*, що позначає не лише великий ящик із кришкою для зберігання одягу, коштовних, пам'ятних предметів і сімейних реліквій, а й також є ознакою достатку (*як повна скриня, то й мила господарня*). Скриня була місцем для посагу і атрибутом весільного обряду, коли весільний поїзд віз придане молодої дружини в дім чоловіка [Жайворонок 2006: 548].

Ми дотримуватимемося поглядів Н. Медвідь на лінгвокультуреми. Дослідниця визначає останню як мовну одиницю, яка вербалізує загальнолюдську та національну інформацію про культурні цінності, реалії, тощо. Дослідниця протиставляє поняття лінгвокультуреми та лінгвокультурного концепту як часткового і загального і зазначає, що один концепт може реалізовуватися засобами різних лінгвокультурем, тобто лінгвокультурема вербалізує концепт [Медвідь 2009: 9]. Отже, лінгвокультурема є складовою частиною концепту.

До спільних рис цих двох понять Н. Медвідь зараховує спосіб вираження (обидві одиниці можуть бути виражені словом, фразеологізмом, реченням або текстом), а також план змісту (лінгвокультуреми і лінгвокультурні концепти генерують національно-культурну інформацію).

Основні відмінності між цими двома поняттями полягають у різних локусах (концепт є одиницею ментальної свідомості, а лінгвокультурема – лінгвальним конструктом, одиницею свідомості мовної), а також у різних функціях (концепт відбиває концептуальні та перцептивні знання про культурні феномени, а лінгвокультурема об'єктивує, вербалізує фрагменти концептуальних знань, образи культурних реалій у мові) [Медвідь 2009: 9].

Диференційними ознаками лінгвокультурем можна вважати:

- безеквівалентність лексичної одиниці (*смолоскип, хляки*);
- вживання на позначення реалії, що пов'язана з певною культурою (*писанка, вечорниці*);

- лексико-семантичний спосіб номінації (*галка* – народна хороводна весняна гра, *журба* – жалобна чорно-біла хустка);
- входження до складу фразеологічної одиниці (*жданики*, *витрішки*, *байдики*, *цабе*) [Артемова 2018: 12].

Основними функціями лінгвокультурем, за Н. Медвідь, є етнокультурологічна, аксіологічна, образна, сакрально-символічна, текстотворча, кумулятивна [Медвідь 2009: 13].

Істотним є врахування властивостей лінгвокультурем, до яких належать:

- наявність конотативних смислів у структурі;
- знакова природа;
- можливість актуалізуватися і/чи не актуалізуватися у свідомості реципієнтів;
- активний ужиток доти, доки активним є ідеологічний контекст, що їх породив;
- співвідносність із реальними культурно-історичними епохами, умонтованість у їх структуру.

Джерелами лінгвокультурем здебільшого постають:

1) народна поетична творчість, що є суттєвою частиною національної культури, важливим джерелом пізнання цивілізації та історії, відбитком суспільної свідомості нації;

2) пам'ятки історії та суспільної думки, а також історичні, філософські, соціологічні, літературознавчі, лінгвістичні та інші студіювання;

3) висловлення видатних діячів науки, мистецтва, у яких відбито найважливіші національні сутності;

4) літературні твори як вторинні модельовані системи, у яких знайшла художнє відбиття національна особистість;

5) видатні особистості як модель національної особистості (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, В. Стус);

6) оцінно-стереотипні узагальнення та ін.

На сьогодні не існує єдиної викінченої класифікації лінгвокультурем, оскільки навіть саме поняття «лінгвокультурема» тлумачиться у дещо різний спосіб різними дослідниками.

Л. Мацько характеризує типи лінгвокультурем за способом вираження культурної інформації:

- лінгвокультурем загального характеру, тобто денотативні (*оркестр*, *театр*);

- народні номени українських місяців, пір року, традиційних свят (*вересень* – *барвограй*, *айстровик*, *зажурець*, *школярник*);

- реалії (*колядки*, *заручини*);

- сигніфікативні (*мати*, *батько*) та конотативні (*криниця*, *наче волошки в житі*);

- символіко-предметні (*Хортиця*, *Чумацький Шлях*);

- символічні лінгвокультуреми соціально-національної поведінки (*Будьмо! Боже помози!*);
- тропейні та фігуральні (*сонячні кларнети, батьківщина вишні й соловейка*);
- фразеологізми (*баняк варить, лебедина пісня*) [Бондаренко 2021: 44–45].

Вищий ступінь узагальнення притаманний класифікації лінгвокультурам з опертям на фактологічно-матеріальні компоненти буття, оцінні виміри екзистенції та мовленнєво-поведінкові моделі:

- такі, що відбивають матеріально-фактологічну частину національного буття (найпомітніша група мовних одиниць); у таких одиницях культурний компонент значення посідає центральне місце у структурі значення, входить до його поняттєвого ядра;
- аксіологічні, що відбивають ідеальні уявлення народу про людину (зовнішність, характер, менталітет тощо);
- мовленнєво-поведінкові, тобто лінгвокультуреми, що вживаються на позначення національно-культурних особливостей мовленнєвої поведінки (пор.: [Алимжанова 2010: 118–125]).

2. Поняття символу та його лінгвокультурологічна інтерпретація.

Символи становлять собою продукти людської свідомості та слугують засобами не лише дзеркального відбиття предмета, а й засобом заглиблення у його сутність. Ці одиниці є важливою складовою мовної картини світу, а деякі дослідники навіть розглядають їх як знакове втілення менталітету етносу.

О. Фоменко вважає, що **символ** – це багатосмисловий конвенційний умотивований знак, що репрезентує, окрім власного денотату, пов'язаний з денотатом, але якісно інший, більшою частиною, віднесений або абстрактний, референт, у якому пряме та переносне значення об'єднуються під спільним позначенням [Фоменко 2010: 408]. Наприклад, *блискавка* – це символ світла й освіти, духовного осяяння, одкровення; початку весни; емблема влади, швидкості; появи божества, знак суду і гніву Господнього на нечестивих; несподіваного одкровення, істини, що проникла через час і простір [Словник 2005].

Символи постають національно особливими, соціально значущими й колективними, оскільки створювані спільним досвідом. Вони належать до мови й мовлення одночасно, оскільки символічне навантаження присутнє у вихідному значенні слова від самого початку і вона може актуалізувати одне або ж декілька символічних значень залежно від контексту. За О. Потебнею, відносини між символом і вихідним словом можуть виявлятися у порівнянні, протиставленні та відносинах каузальності (причинності) [Потебня 2000: 140].

Національно-культурна специфіка символізації особливо яскраво виявляється під час порівняння символічних одиниць в різних мовах. Наприклад, слон в Індії, Китаї, Африці – символ гідності, проникливості, інтелекту, терпіння, а також вірності, миролюбства, довголіття, розквіту, щастя, для українців – символ незграбності. Аналогічно українці традиційно асоціюють черепаха із повільністю, тоді як китайці «приписують» їй розпусність. Для тих самих китайців вівця є

символом краси, а для українців – це символ наївності, впертості та ін. Феномен символізму ґрунтований на законі аналогії. Показовим є те, що носіями відповідних символічних значень виступають зазвичай назви речових, часто побутових реалій, що супроводжують людину щодня.

Серед найважливіших ознак символічних одиниць, на які вказують сучасні дослідники: архетипічність символу, його універсальність в окремо взятій культурі, багатозначність символу, комплексність його змісту, перетинання символів у різних культурах, рівноправність його значень, розпливчатість меж значень символу, умотивованість символу, його образність, убудованість символу в структуру міфології, літератури, мистецтва та інших семіотичних систем. Важливими властивостями символу є також його динамічність і здатність актуалізуватися у певній комунікативній ситуації [Фоменко 2010: 408].

За Г. Бариловою, символічного значення здатні набувати:

- лексеми, що пов'язані з міфотворчою діяльністю, демонологічними уявленнями язичницьких часів;
- біблійні та євангельські поняття;
- назви на позначення явищ та предметів повсякденного життя, що відображають прикмети навколишнього середовища, побуту, культури, традиції;
- слова, пов'язані з народними уявленнями про добро і зло, гідність і підлість, пристойне і непристойне [Барилова 2011: 96].

Цілком мотивованим постає розгляд символу в межах тріади образ – знак – символ, де образ наочно презентує відповідний об'єкт дійсності в людських знаннях про неї; знак указує на сукупність образів, що визначають його інтерпретацію; символ дає змогу виявити сфери значень, які перебувають за межами актуалізованого в конкретній ситуації контексту. Відмінність символу від знаку полягає в тому, що знак є суто вказівкою, а символ поєднує різні плани реальності в єдине ціле в тій чи тій культурі. Знаки завжди вимагають розуміння, декодування їх сутності, а символи – інтерпретації, розкриття їхньої значущості.

Г. Барилова до ознак символу зараховує:

- ✓ філософську смислову наповненість;
- ✓ тісний зв'язок із міфом, вірою, поезією, наукою; але водночас символ не зводиться до них, а лише тяжіє до певного узагальнення;
- ✓ утворення в процесі перетворення внутрішнього на зовнішнє, або, навпаки, внаслідок виокремлення відмінностей внутрішнього і зовнішнього;
- ✓ принципова відмінність за значенням від будь-якого тропу [Барилова 2011: 94].

На сьогодні символічні одиниці класифікуються вченими за різними параметрами. Однією з найбільш загальних є класифікація символів **Еріха Фрома**, яка містить такі групи:

- 1) умовні – найширша група символів, які постійно використовуються в повсякденній мові, оскільки між представниками певної лінгвокультурної спільноти існує умовна згода називати певний предмет певним словом (*лукавий, грець – чорт*);

2) випадкові – пов’язані з суто суб’єктивним сприйняттям певного предмета та явища (*наприклад, певна пісня може нагадувати про пам’ятну подію або про людину*);

3) універсальні – такі, що мають внутрішній зв’язок із позначуваним явищем (*свinya – символ неохайності*) [Гатальська 2005: 217].

Г. Барилова за походженням слова-символи поділяє на:

• архетипні – вихідні, основоположні, що супроводжують людину споконвіку (*вогонь, вода*);

• біблійні, що мають християнські корені (*апостол, фарисей, храм, хрест, Гоморра*);

• космогонічні, пов’язані з давніми уявленнями наших предків (*сонце, зірки*);

• символи довкілля (*ліс, море, пустеля, болото*);

• символи-назви явищ природи (*хмара, вітер, буря, грім, сніг*);

• рослинні слова-символи (*мальва, ружа, тополя, смерека*);

• символи-назви істот (*ластівка, зозуля, сокіл, ведмідь, ягня*);

• символи-назви предметів навколишньої дійсності (*поріг, намисто, золото, люлька*) [Барилова 2011: 99].

Символи українського ментального простору дослідниця розподіляє на такі групи:

➤ загальнонаціональні (*червона калина, рушник*);

➤ символи, уживані в обмеженому мовленнєвому середовищі, у певній соціальній чи професійній групі (*Шубін – домовик, що живе в шахті*);

➤ символи вузького вживання, індивідуально-авторські (*ніс – зарозумілість, кінь – трудар*) [Барилова 2011: 98].

3. Архетип у національній культурі. Здавна представники різних галузей науки займалися пошуком першоелементів, формул, схем, мотивів, апріорних знань, універсальних надособистісних ідей. Архетип у психології став тим самим прообразом, початковим образом, первісною формою для наступних утворень. До наукового обігу термін було введено К. Юнгом. Спочатку архетип вживався на позначення лише психологічного феномену і тільки пізніше він був сприйнятий лінгвістами й літературознавцями.

Архетип – це усталений образ, який постає наскрізним для індивідуальної свідомості та набув широкого поширення в культурі [Шарманова 2015: 179]. Визначальні риси того чи того народу та його ментальних особливостей знаходять своє втілення в культурних архетипах. Вони простежуювані через історію, культурні трансформації, фольклор, художню творчість, окреслюючи себе і в просторі сучасності. Архетипи виявляють себе і як символи у міфах, казках, фольклорі, обрядах, традиціях і є узагальненим досвідом наших предків [Мищенко 2014: 92].

На погляд К. Юнга, до основних рис архетипу належать мимовільність, неусвідомленість, автономність та генетична зумовленість. Він є подібним до інстинкту і стосується колективного несвідомого. Складниками архетипу, на думку вченого, є самість, тінь, персона, аніма – анімус (за [Гатальська 2005]).

Кожний архетип є чистою формою, і він може виявлятися в різних усвідомлених варіантах, але водночас не висчерпуватися ними. Наявність архетипного мотиву в творі мистецтва можна визначити за його високою інтенсивністю переживання та культурно-незалежною повторюваністю (пригадайте казки про злу мачуху і нещасну пасербицю у народних казках різних етносів) [Гатальська 2005: 221]. Отже, мачуха і пасербиця є архетипними образами.

Архетип, незважаючи на трансформацію під впливом часу й обставин, історичних і культурних умов, має константу – те домінуюче, що є в ньому попри всі зовнішні чинники. Архетип є формотворчим чинником у літературі, але не менш важливою є його роль і у змісті твору. Виявляючись у людській свідомості через символ, архетип здатен відроджувати глибинні прошарки уявлень про світ [Процик 2011: 371–372]. Архетип співвідноситься із символом, зазвичай він і є символ, але далеко не кожен символ є архетипом.

Узагальнено так можна сквадіфікувати основні відмінності між символами й архетипами:

1) символ є жанровою та смисловою усталеністю; архетипу ж притаманна жанрова не закріпленість, загальнознаність (*зірка* – доля, *ягня* – жертва, *сонце* – божество та ін.);

2) архетип не властива етномовна метафоричність, яка наявна в символу; архетипи входять до складу фразем у різних мовах і передаються іншими мовами через збереження свого смислу (*народитися в сороці, провідна зірка* і т. ін.);

3) символ може з часом змінювати своє значення, на відміну від нього архетип є стійким, він має «консервативну» семантику традиційних образів і мотивів, що передавана від покоління до покоління, з епохи до епохи (*світове дерево, гора, каміння, ріка* тощо).

Лінгвокультурема становить собою мовну одиницю, що вербалізує культурну інформацію. Визначення її основних властивостей дає змогу відокремити цю одиницю від концепту. Символ використовується для апелювання до певного предмета / явища через форму іншого предмета / явища. В основі процесу символізації завжди лежить закон аналогії. Архетип є давнім, генетично фіксованим образом, що має символічну природу.

Використана література:

1. Алимжанова Г. М. *Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека*. Алматы: ЛЕМ, 2010. 300 с.

2. Артемова Ю. Поняття про лінгвокультуреми в контексті міжкультурної комунікації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. 2018. Вип. 1(69), ч. 1, березень. С. 11–14.

3. Барилова Г. К., Глуховцева К. Д. *Українська етнолінгвістика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 228 с.

4. Бондаренко А. *Лінгвокультурологія: навчально-методичний посібник*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 197 с.
5. Гатальська С. М. *Філософія культури*. Київ: Либідь, 2005. 328 с.
6. Драгола Л. В. Взаємозв'язок метафори з образом, символом та архетипом. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. Вип. 40, 2013. С. 103-107.
7. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
8. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
9. Медвідь Н. С. *Лінгвокультурема в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова»*. Київ: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова., 2009. 25 с.
10. Міщенко М. М. Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипічного аналізу). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філософія. Філософські перипетії*. 2014. № 1130, Вип. 51. С. 90–94. Електронний ресурс: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIFLO_2014_1130_51_13 (дата доступу: 22.10.2023).
11. Потєбня А. А. *Символ и миф в народной культуре*. Москва: Лабиринт, 2000. 184 с.
12. Процик І. В. Архетип і символ: проблеми визначення і взаємодії. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2011. Випуск XXIV. Частина 2. С. 368–377. Електронний ресурс: <http://surl.li/qibfw> (дата доступу: 22.10.2023).
13. *Словник символів культури України / за загальною редакцією В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка, В.В. Куйбіди*. 3-є видання. Київ: Міленіум, 2005. 352 с.
14. Совтис Н. М. *Поетична мова Л. Е. Венглінського в контексті лінгвокультурного діалогу України та Польщі*. Київ : ПП «ТД «Едельвейс і К», 2015. 352 с.
15. Фоменко О. С. Поняття «символ» і його осмислення у сучасній лінгвістиці. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. Вип. 25. 2010. С. 402–409.
16. Шарманова Н. М. *Етнолінгвістика : навчальний посібник для студентів факультету української філології*. Кривий Ріг : НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.

Лекція 10. Ментефакти, концепти та константи в аспекті лінгвокультурології

План

1. Поняття і класифікація ментефактів
2. Поняття та диференційні ознаки концептів
3. Поняття константи в лінгвокультурології

Література

а) основна:

1. Краснобаєва-Чорна Ж. В. *Сучасна концептологія: концепт життя в українській фраземіці*. Донецьк: Донецький національний університет, 2009. С. 9–62.
2. Куранова С. І. *Основи психолінгвістики*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 209 с. Електронний ресурс: <http://surl.li/dwuhw> (дата доступу: 22.10.2023).
3. Малиновська Г. Концепт «ГРОШ» в українській мовній картині світу. *Українська мова*. 2010. № 4. С. 75–84. Електронний ресурс: <http://surl.li/qjdgw> (дата доступу: 22.10.2023).
4. Шепітько С., Шейченко О. Концепт як об'єкт лінгвістичного дослідження. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Філологія*. 2009. № 2. С. 349–357.

б) додаткова:

1. Алимжанова Г. М. *Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека*. Алматы: LEM, 2010. С. 108–118.
2. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
3. Каракевич Р. О. *Типологічна характеристика артефактів і ментефактів у фразеологічних одиницях німецької та української мов* : автореф. ... к. філол. н. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2012. 19 с.
4. *Словник символів культури України* / за загальною редакцією В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко, В.В. Куйбіди. 3-є видання. Київ: Міленіум, 2005. 352 с.
5. Семенюк Т., Усік С. Особливості невербальної версифікації концепту COVID-19 у сучасних засобах масової інформації Німеччини. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2022. С. 257–262. Електронний ресурс: <http://surl.li/picsa> (дата доступу: 22.10.2023).
6. Федорюк Л. *Специфіка української концептосфери лінгвокультурологічний вимір (на прикладі концепту **смерть**)*. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2018. 195 с.
7. Lavripenko S. T. Культуроправова інформативність фольклору як предмет лінгвістичного дослідження. *Opera Slavica*. 2014. Vol. 24. S. Idd. 2. Pp. 9–15. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkftu> (дата доступу: 22.10.2023).

Вступ

Вивчення пізнавальної діяльності людини, що відбувається за посередництвом мовних засобів, набуває все більшої популярності в останні 20 років. І це зумовлює досить ґрунтовну розробку теоретичного апарату когнітивної лінгвістики, центральним поняттям якої став концепт – один із найнеоднозначніших термінів у сучасному мовознавстві. На сьогодні виділяють близько 10 різноманітних потрактувань концепту, серед яких лінгвокогнітивний та лінгвокультурний підходи видаються нам найбільш прийнятними.

Лінгвокультурний концепт має чітко визначену структуру і набір диференційних ознак, що уможливило його виокремлення серед інших ментально-мовних одиниць.

1. Поняття і класифікація ментефактів. Ментефакти є специфічними ментальними утвореннями, що постають елементами змісту свідомості. До ментефактів можна зарахувати усі ті одиниці, які мають ментальну природу та які відбивають знання про навколишню дійсність.

За шкалою, крайніми точками якої є інформативність та образність, ментефакти можна розподілити на три групи: знання, концепти та уявлення, причому найбільш інформативними будуть знання, а найбільш образними – уявлення; концепти посідають проміжне місце в цій класифікації, оскільки містять й інформативну, й образну складові частини.

Загальна система ментефактів має ієрархічне упорядкування (див.: Каракевич 2012).

Для дослідників (О. Каракевич, С. Лаврінченко та ін.) **знання** як інформаційні змістові одиниці є ієрархізованими, упорядковані за відповідними зв'язками між собою. Такі одиниці можуть бути універсальними й національно-маркованими. До знань належать астрономічні, біологічні, математичні, хімічні, фізичні та інші закони, закономірності, правила, місце розташування географічних об'єктів, загальновідомі істини і т. ін. Знання не піддаються подальшому розчленуванню.

Концепти – це ментефакти у вигляді найзагальнішої та абстрагованої «ідеї» предмета, когнітивно опрацьованої і представлені у свідомості як сукупність усіх своїх зв'язків. Таке трактування є широким підходом до визначення поняття концепту.

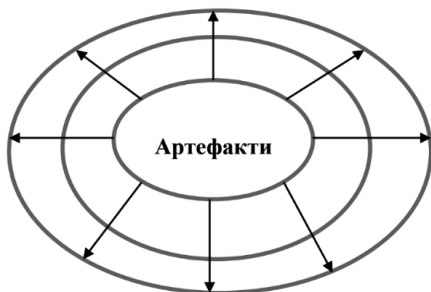
Уявлення – це колективні аксіоматичні одиниці (на відміну від знань, не вимагають жодних доказів), що зберігаються в розгорнутому вигляді. Вони є внутрішнім образом предмета, що виникає з чуттєвих вражень, які людина переживала раніше [Семенюк 2009: 130–132].

Уявлення містять власне уявлення та образи, а також пов'язані з ними оцінки та конотації. Вони піддаються подальшому членуванню на основі критерію, що формується двома основними ознаками: одиничність vs. множинність і прототиповість vs. відсутність такої (наявність / відсутність початкового візуального образу предмета). Заявлені підстави дають змогу поділяти уявлення на прецедентні феномени, духи та бестіарії, артефакти і стереотипи [Богданова 2015: 48–52].

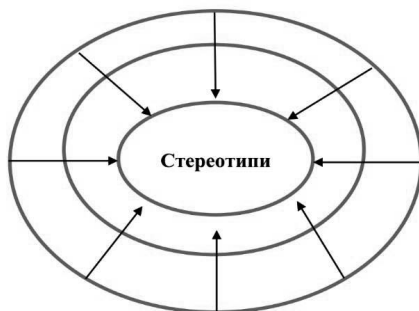
Прецедентні феномени є одиничними та прототиповими. Від початку одиничний образ може мати безліч «масок» (наприклад, *Тараса Бульба* – це і славий козак, і людина, яка вбила власного сина), але водночас сам феномен не піддається тиражуванню, він може лише копіюватися. Тобто для називання подібних осіб використовується лише прецедентний феномен Тарас Бульба, диференційні ознаки якого переносяться на іншу особу.

Духи не є одиничними і прототиповими, непрямим доказом чого може служити множинність образів, у яких вони постають перед людиною (*лісовик* може зображуватися як старе дерево або невеликого зросту дід; *русалка* – як прозора істота, що живе у воді, але може виходити на берег у вигляді молоді дівчини тощо).

Артефакти і стереотипи є прототиповими, але не одиничними. Різниця між цими феноменами полягає в тому, що початковий образ артефакту ґрунтується на реалії з подальшим нарощенням якостей і / або властивостей предмета (*хатинка на курячих ніжках* = предмет + додаткова ознака + додаткова властивість).

Стереотип є збірним образом, в якому, на відміну від артефактів, де йде нарощення, відбувається редукування якостей і властивостей предмета до значущого мінімуму (значущого насамперед у когнітивному і диференційному планах).

З-поміж стереотипів виділяються стереотипи-ситуації (*черга, транспорт*), стереотипи-події (війна, конфлікт) і стереотипи-образи. Серед останніх з оперттям на те, до якого фрагмента світу належить «предмет», можна виділити «світ флори та фауни» (*дуб, ворон, щур, павук*), «світ людини» (напр., етнічні стереотипи: *німець, француз*; фахові стереотипи: *вчителька, банкір, сантехнік* тощо).

2. Поняття та диференційні ознаки концептів. Концепти – це смисли, якими оперує лінгвоперсона у процесах мислення і які віддзеркалюють зміст досвіду та набутих знань, результатів усієї людської діяльності, а також процесів пізнання світу у вигляді певних «квантів» знання [Шарманова 2015: 183].

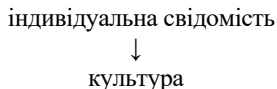
О. Селіванова кваліфікує концепт як «інформаційну структуру свідомості, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого» [Селіванова 2006: 256].

На сьогодні концепт є одним із найуживаніших і найбагатозначніших термінів у мовознавчих розвідках. Відомо близько семи підходів до тлумачення поняття концепту, серед яких логіко-філософський, власне-філософський, лінгвістичний, лінгвокультурологічний, когнітивний, психолінгвістичний і літературно-культурологічний (див. [Краснобаєва-Чорна 2009]). Спільна риса усіх цих визначень – актуальна для сучасної лінгвістики ідея про комплексне вивчення мови, свідомості й культури.

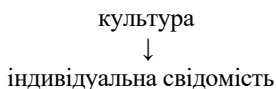
У міжгалузевих гуманітарних напрямках найбільш поширеними є лінгвокогнітивний та лінгвокультурологічний підходи до визначення концепту. Ці підходи не виключають одне одного, оскільки розгляд концепту як ментального утворення у свідомості індивіда – це вихід на концептосферу певної мовної спільноти, що є показником рівня її культурного розвитку. І навпаки, розгляд

концепту як репрезентанта культури є напрямом руху в науковому дослідженні від колективного до індивідуального досвіду. Інакше кажучи, ці підходи відрізняються векторами щодо аналізованого індивіда: лінгвокогнітивний підхід – це напрям розгляду, що прямує від індивідуальної свідомості до культури, а лінгвокультурний – від культури до індивідуальної свідомості [Полюжин 2015: 217].

Когнітивний концепт:

Лінгвокультурологічний концепт:

У межах лінгвокогнітивного підходу вивчення концептів відбувається як одиниць і засобів ментального кодування і перетворення інформації. Концепт можна витлумачувати як оперативну змістову одиницю пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і всієї картини світу, відображеної в людській психіці (Л. Федорюк). Це глобальна мисленнева одиниця, що є квантом структурованого знання (П. Абеляр).

За лінгвокультурологічним підходом розгляд концептів відбувається як елементів культури, а концепт тлумачиться як базова одиниця культури, її концентрат [Семенюк 2009: 130–131]. Ми дотримуватимемося саме лінгвокультурологічного підходу до аналізу концепту, тому вживаємо терміни «концепт», «культурний концепт» і «лінгвокультурологічний концепт» як синоніми.

Концепт цілком логічно розглядати як «згусток», основний осередок культури у свідомості людини; те, у формі чого культура входить у ментальний світ індивіда, а також те, за допомогою чого пересічна людина сама входить у культуру, а в низці випадків і впливає на неї. Концепти і мисляться, і переживаються (тому доцільно говорити про концепти емоцій), адже вони виявлювані і в симпатіях, і в антипатіях, і в переживаннях, і у відчуттях. Структура концепту охоплює все те, що робить його фактом культури – вихідна форма (етимологія), стиснена до основних ознак змісту історія, сучасні асоціації, оцінки та ін.

Концепт характеризується наявністю щонайменше трьох шарів, частина яких може перетинатися з відповідними сферами функціонування інших концептів, – активного, пасивного та внутрішнього. Активний шар входить у загальнонаціональний концепт, пасивний належить концептосистемам окремих субкультур, внутрішня форма концепту для більшості носіїв культури є не частиною концепту, а одним із його культурно детермінованих елементів [Приходько 2008: 49].

Дослідники виокремлюють такі характеристики концепту, як:

1) цінність (базована на оцінній здатності й актуальності використання концепту);

2) комплексність структури й побутування (багаторівневість концепту зумовлена його одночасною належністю до мови, свідомості, культури);

3) обмеженість свідомістю носія концепту й мови в цілому (обмеженість свідомістю носія виявлювана в тому, що індивідуальні концепти багатші й різноманітніші від колективних, групових і загальнолюдських, адже колективна свідомість і колективний досвід є похідними від свідомості й досвіду окремих індивідів, що утворюють колектив);

4) умовність і нечіткість (пов'язані з середовищем функціонування концепту – свідомістю, яка є об'єктивно синкретичною (усі її компоненти схильні до взаємопроникнення та взаємодії), у той час як дискретизація (членування) є суб'єктивними рефлексіями в дослідницьких цілях);

5) мінливість (мінливість структури концепту зумовлена мінливістю зовнішнього світу лінгвоперсона і внутрішньої системи її цінностей);

6) складноструктурованість (концепт не є монолітним утворенням, а характеризується наявністю шарів, часто – багатьох);

7) тривірневе мовне втілення (здатність концепту існувати у вигляді системного потенціалу, суб'єктного потенціалу, конкретних текстових реалізацій) [Приходько 2008: 49].

Концепти репрезентовані вербально в мові. Існує багато засобів мовної апеляції до будь-якого лінгвокультурного концепту («вхід до концепту»). До одного й того самого концепту можна апелювати з допомогою мовних одиниць різних рівнів: лексем, фразеологізмів, вільних словосполучень, речень, паремій. Наприклад, певні емоційні концепти представлені в інтонації та звуконаслідуванні. Звернення до деяких концептів інколи відбувається за допомогою морфем (зменшувально-пестливі суфікси → концепт «ніжність») чи словоформ (дієслівна форма ложити → концепт «безграмотність»). Крім того, до окремих концептів апелюють завдяки паралінгвістичним засобам. Так, концепт «COVID-19» репрезентують, наприклад, піктограми, що зображують алгоритм захисту від коронавірусу [Семенюк, Усік 2022: 259].

Як свідчать дослідження (А. Приходько, Л. Федорюк та ін.), жодний концепт не може бути вираженим у мові повністю, оскільки він є результатом індивідуального пізнання, а індивідуальне потребує комплексних засобів для свого вираження; концепт не має жорсткої структури, тому виразити його цілком не можливо, неможливо зафіксувати всі мовні засоби вираження концепту. Інколи вважають (Т. Семенюк) концептами лише абстраговані поняття (*душа, радість, логос*), але осмислення предметів, їх ментальне узагальнення переконують, що й предметні назви мають право також називатися концептами, якщо в мовній свідомості певний предмет асоціюється з культурно значущими смисловими рядами.

Структуру концепту часто подають через вирізнення декількох аспектів (Л. Федорюк):

1) образний аспект: зорові, слухові, тактильні та інші характеристики предметів, явищ, подій, що відбиті в нашій пам'яті;

2) поняттєвий аспект: мовна фіксованість концепту, його вербалізація, опис, ознакова структура, дефініція;

3) ціннісно-аксіологічний аспект: важливість цього психічного утворення як для індивідууму, так і для колективу; ціннісний аспект часто є визначальним для виділення концепту, надання йому статусу.

Модель культурного концепту може містити такі компоненти (за В. Кононенком, Л. Федорюк):

- слово (словосполучення) на позначення концепту;
- семантичні ознаки (атрибути), що становлять його концептуальну сутність;
- теоретична дефініція (поняттєвий зміст, енциклопедичні дані);
- внутрішня форма (етимологія);
- набір смислів та асоціацій, уявлень та образів, що постають за цими слововживаннями;
- стійка функція в ієрархічно організованій системі цінностей;
- набір стереотипів, прецедентів і поведінкових моделей, що містяться за концептом.

За критерієм співвідносності загальнолюдського й національно-специфічного концептуального наповнення концепти можна поділити на:

- ✓ універсальні концепти, співвідносні з універсальними культурно значущими поняттями (*життя, смерть, щастя, любов, істина*);
- ✓ концепти когнітивно унікальні, що перекладаються іншими мовами описово або не виступають в них культурно маркованими (*рушник, гопак*);
- ✓ концепти вербально унікальні, що не перекладаються іншими мовами ні вербально, ні концептуально (*писанка, вечорниці, паляниця*).

Однак цей поділ є дещо умовним, оскільки ідіотетичність частково присутня і в концептах-універсалиях. Очевидно, національним може вважатися лише той концепт, який під час перекладу іншою мовою не матиме дослівного еквівалента (*dignity* на позначення гідності в англійців). Безеквівалентна лексика і складає основу фундаментальних національно-культурних концептів: *Great go - the final and the preliminary examinations for a degree* – випускний іспит на ступінь бакалавра (у Кембриджському університеті).

За типом знання та відображення об'єктивної дійсності концепти диференційовані на:

- уявлення – мисленнєві образи (*груша, слива, яблуко, мороз, кислий, червоний*);
- схеми – концепти, представлені певною узагальненою просторово-графічною або контурною схемою (*схематичний образ людини, дерева, рослини та ін.*);
- поняття – концепти, що складаються із загальніших, суттєвих ознак предмета чи явища та є результатами раціонального відображення та осмислення (*квадрат – це прямокутник з рівними сторонами, паралелограм – це чотирикутник, протилежні сторони якого попарно паралельні, тобто лежать на паралельних прямих*);

- фрейми – багатокомпонентні концепти, що мисляться в цілісності їхніх складників, певні сукупності, об’ємні уявлення (*магазин, стадіон, лікарня* тощо);
- сценарії – послідовності епізодів у часі (*відвідування ресторану, поїздка на відпочинок, екскурсія* тощо);
- гешталти (калейдоскопічні концепти) – комплексні, цілісні функційні структури, які впорядковують багатоманіття окремих явищ у свідомості; сукупність сценаріїв та фреймів, пов’язаних із почуттями та переживаннями (*совість, кохання*).

Дослідження концептів зазвичай відбувається із обов’язковим застосуванням процедури концептуального аналізу, що включає такі послідовні дії:

- дефінування;
- контекстуальний аналіз;
- етимологічний аналіз;
- пареміологічний аналіз;
- анкетування, коментування з метою з’ясування асоціативних рядів.

3. Поняття константи в лінгвокультурології. Константа – це постійний принцип культури, спостережуваний у найрізноманітніших випадках її прояву [Венжинович 2021: 173–174]. Фактично константами культури виступають концепти-архетипи, що є своєрідними кодами – ключами до розуміння цінностей цієї культури, умов життя людей, стереотипів їхньої поведінки.

Варто зазначити, що «константи культури» антропоцентричні, оскільки опиняються в залежності (частіше в непрякій) від єдиного суб’єкта і творця культури – людини. Вони – інструмент упорядкування та раціоналізації досвіду, отриманого із зовнішнього світу.

Константи об’єднують представників певної лінгвокультури і забезпечують основу взаєморозуміння між ними, а кожен окремих концепт засвідчує існування в певній національній культурі певної цінності.

Константа:
статична
загальна

Концепт:
динамічний
частковий

Константи української лінгвокультури. Серед особливих для української культури концептів (констант) сучасні дослідники називають концепти «доля», «воля», «серце», «сім’я», «земля», «птаха», «дума» тощо.

О. Семенюк подає таку характеристику ключових концептів (констант) української культури:

ДОЛЯ – один із визначальних концептів українського культурного ареалу. Внутрішня форма цього слова розкриває уявлення українців про існування вищої сили, яка наділяє кожну людину щасливим (*щастя й доля, щастя доле, хвалити долю*) або нещасливим життям (*чорна, лиха, гірка, щербата доля*). Саме вона за

принципом випадковості визначає головний вектор життєвого шляху людини, незважаючи на його власні прагнення і бажання: *випадати, перепадати на долю; доля занесла, привела, судила; доля обділила, підставила ногу, обернулася іншим боком, увірвала нитку; зв'язувати, випробовувати, питати долю; доля спокушає*. Про переважно позитивну категоризацію концепту «доля» українською колективною свідомістю свідчать також фразеологічні єдності, у яких доля слугує персоніфікованою сутністю, утворюючи антропоморфні метафори: *доля зглянеться, доля маслом губи змастить, доля послужить, доля усміхнеться*.

ВОЛЯ – виплекана народом мрія про гідне вільне життя. Такою вона вималюється в низці метафор – *мати (зібрати, знайти, давати) волю, пускати на волю, віддаватися на волю, давати волю рукам (ногам, серцю, язикові, сльозам)*. Волю зіставляють із добром і правдою, які можна одержати тільки в боротьбі, тож за неї треба боротися. За українськими народними уявленнями, воля дорожча за гроші й навіть за саме життя (*пускати на волю Божу, воля не вмирає*). Вона має владу, тому говорять про вольовий характер, дії, зусилля. Уся історія національно-визвольної боротьби українського народу «за волю, за щастя» підтверджує волелюбність українців.

Національний концепт СЕРЦЕ передбачає перш за все любов, лагідність, співчуття, радість, щастя й смуток. Серце (серденько, серденько, сердечко) керує людиною, воно *стукає, б'ється, тремтить, ворушиться, вискакує, підлигує, грає, стискається, мучить, болить, крається, ділиться, любить, радіє, розквітає, мліє, закипає, рветься, запалює, віщує, чує, розуміє, відпочиває, черстве, завмирає, німіє, сохне, засинає*. Власне, людина і є серце, до якого потрібно *дібрати ключ, знайти дорогу*. Серце може бути *чистим, відкритим, добрим, щирим, вірним, веселим, гарячим, палким, м'яким, холодним, нелегким, важким, кам'яним*. Воно має свій голос, вміє *підказувати, співати, звеселяти, тішити, нити, плакати, стогнати*.

Розвинулась низка метафор на позначення негативного впливу на серце: *гнітити серце, нівечити серце, кусати серце, відбирати серце, пошматовувати серце, роз'яструвати серце, вирвати із серця, полонити серце, красти серце, обгортати серце тугою, жаль бере за серце, в'ється як гадина коло серця, коти скребуть на серці, жаба сидить під серцем, ножем вколоти серце, встромити ніж (голку) у серце, всадити кулю у серце, мов хто батогом по серцю стьобає, серце наче рукою у жмені (у лецатах) здавило, каменем лягти на серці, серце кров'ю обливається, немає Бога у серці*. Мовні факти свідчать про помітну акцентованість концепту «серце» як осередку людських почуттів і переживань в українській моделі етнічної особистості. Це пояснюється екстралінгвальними факторами, зокрема особливостями релігійно-філософської самосвідомості українців, де серце сприймається як центр людської особистості, що підкорює собі всі інші її виміри – розум, волю, окремі почуття і вчинки [Семенюк 2009: 152–154].

Порівняйте набір ключових концептів української лінгвокультури із аналогічними в англійській картині світу (*домашнє вогнище, свобода, приватність*,

здоровий глузд, джентльмен, традиція, чесна гра, гумор тощо) та російській (истина, долг, благо, судьба, душа, удасть, тоска, пустота, наплеватьство тощо) [Семенюк 2009: 144–151].

У системі ментефактів (різномірних елементів свідомості) концепт посідає центральне місце, що ще раз підтверджує його статус ключової одиниці лінгвокультурології та лінгвоконцептології. Концепт становить собою синергетичне лінгвоментальне утворення, основними ознаками якого є комплексність, ціннісність, ментальна природа, поліапелюваність і змінність. «Архетиповий» концепт (найбільш стійкий і давній) набуває статусу константи.

Використана література:

1. Алимжанова Г. М. *Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека*. Алматы: ЛЕМ, 2010. 300 с.
2. Венжинович Н. *Лингвокультурологічний аспект мовознавчих досліджень* : навч.-метод. посіб. до спецкурсу для студентів філолог. ф-ту. 2-ге вид., допов. і перероб. Ужгород : ФОП Сабов А. М., 2021. 292 с.
3. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
4. Іващенко В. Л. Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору. *Мовознавство*. 2004. № 1. С. 54–61.
5. Іващенко В. *Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології)* : монографія. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2006. 326 с.
6. Кононенко В. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Плай, 2008. 273 с.
7. Краснобаєва-Чорна Ж. В. *Сучасна концептологія: концепт життя в українській фраземіці*. Донецьк: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2009. 189 с.
8. Манакин В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*: навчальний посібник. Київ: Академія, 2012. 285 с.
9. Огар А. Суперечливі аспекти поняття «концепт». *Проблеми гуманітарних наук*. 2013. Вип. 32. С. 242–252.
10. Полюжин М. Поняття, концепт та його структура. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2015. № 4. С. 212–222. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnuflm_2015_4_43.
11. Селіванова О. *Сучасна лінгвістика*: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, К, 2006. 716 с.
12. Семенюк О. А. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ІнЮре, 2009. 276 с.
13. Цьмух О. Поняття «концепт» у сучасному лінгвістичному дискурсі. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 22, С. 326–330.
14. Шарманова, Н. М. *Етнолінгвістика : навчальний посібник для студентів факультету української філології*. Кривий Ріг : НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.

Лекція 11. Стереотипи та прецедентні феномени як лінгвокультурні явища в контексті сучасних досліджень

План

1. Поняття стереотипу, його основні ознаки
2. Поняття прецедентного феномена, його основні ознаки та класифікаційні параметри

Література

а) основна:

1. Калагін Ю., Григор'єва С. Стереотипи сучасного студентства в сфері професійної діяльності: гендерний аспект аналізу. *ГРАНІ*. 2022. Т. 25. № 1. С. 108–115. Електронний ресурс: <http://surl.li/qijrv> (дата доступу: 22.10.2023).
2. Сахарук І. В. Прецедентні одиниці як засіб реалізації сугестії в українському медійному дискурсі. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Філологічні студії*. 2015. Вип. 13. С. 337–345. Електронний ресурс: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2015_13_4981 (дата доступу: 22.10.2023).
3. Сахарук І. В. Сфери-джерела прецедентності в текстах українських друкованих ЗМІ. *Лінгвістичні студії*. 2012. Вип. 25. С. 162–167.
4. Сахарук І. Типологія прецедентних феноменів у сучасному українському дискурсі. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 23. С. 197–203.
5. *Слово Благовісті* : Словник-довідник фразем біблійного походження / за ред. Ж.В. Колоїз, З.П. Бакум. Кривий Ріг : Вид-во «І.В.І.», 2002. 195 с.
6. Чорновол-Ткаченко Р. С. *Прецедентний текст як основа лінгвостилістичної реалізації категорії інтертекстуальності (на матеріалі казок Льюїса Керрола)* : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.04. Харків, 2007. 19 с.

б) додаткова:

1. Горпінюк В. С. Прецедентні феномени в сучасному афористичному дискурсі: кваліфікаційна робота ... другого (магістерського рівня). Кривий Ріг: Криворізький державний педагогічний університет, 2019. 109 с. Електронний ресурс: <http://surl.li/qijzw> (дата доступу: 22.10.2023).
2. Лесик І. В. Роль прецедентних феноменів у породженні й сприйнятті іронії. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2011. № 3. Ч. 1. С. 108–112.
3. Підкамінна Л. В. Прецедентний текст як семантико-структурний компонент сучасної української поезії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Філологічні науки (мовознавство)*. 2012. Вип. 4. С. 157–162.
4. Сніховська І. Е. Прецедентні феномени у лінгвокультурі США : механізми людських трансформацій. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 91. Ч. І. С. 111–113. Електронний ресурс: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/>

[viewFile/1582/14989990](#) (дата доступу: 22.10.2023).

5. Соловйова Т. О. Типологія та прагматика прецедентних феноменів в українському політичному дискурсі 2014–2019: дис. ... доктора філософії. Кривий Ріг: Криворізький державний педагогічний університет, 2022. 236 с. Електронний ресурс: <http://surl.li/qijvx> (дата доступу: 22.10.2023).

6. Сунько Н. О. *Алюзія як маркер інтертекстуальності в англійськомовному газетному заголовку*: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Чернівці, 2015. 227 с.

7. Сунько Н. О. Інтертекстуальність та прецедентність як репрезентанти публіцистичного дискурсу (на матеріалі заголовків англomовних статей). *Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки*. 2011. Вип. 58. С. 208–212. Електронний ресурс: <http://eprints.zu.edu.ua/6403/> (дата доступу: 22.10.2023).

Вступ

Одиницями культурно-мовної компетенції є стереотипи та прецедентні феномени. Перші становлять елементарні психічні формації, потрібні для зведення всієї складності та різноманітності світу до кількох стандартизованих моделей з метою полегшення сприйняття і розуміння нової інформації.

Прецедентні феномени, за О. Селівановою, є актуальним компонентом знань, розуміння та зміст якого добре відомі всім представникам лінгвокультурної спільноти [Селіванова 2011: 285]. Прецедентизми виконують частково стереотипну функцію і частково можуть слугувати для ідентифікації «своїх» – тих членів спільноти, для яких ці феномени є знайомими.

1. Поняття стереотипу, його основні ознаки. Згідно з поглядами Ф. Бацевича, стереотип – це когнітивно-психологічне утворення, схематизований та однобічний образ явища, людини, речі тощо, який ґрунтується на невеликій кількості рис оцінного характеру, що вважаються типовими (взірцевими) для всього класу явищ, речей тощо; суб'єктивне поняття поточного мислення і мовлення, невід'ємна складова мовної картини світу певного етносу [Бацевич 2004: 339].

Вперше поняття стереотипу використав Уолтер Ліппман ще у 1922 р., який вважав, що стереотипи – це впорядковані, схематичні, детерміновані культурою «малюнки світу» в голові людини, які економлять її зусилля під час сприйняття складних об'єктів світу. За такого розуміння стереотипу виділяються дві його важливі риси – детермінованість культурою, а також буття засобом економії трудових зусиль, і відповідно, мовних засобів.

Стереотип постає певним сегментом картини світу, зосередженої у свідомості лінгвоперсони. Це певний стійкий, мінімізований інваріант, зумовлений національно-культурною специфікою уявлень про предмет або ситуацію. Важливо, що не про конкретний предмет або конкретну ситуацію дійсності, що колись мали місце і згодом набули статусу «прецеденту», а про

предмет або ситуацію «взагалі». Наприклад, стереотипними є образи вчительки, депутата, моделі тощо.

Досить поширеним є твердження, що стереотипи мають національне усталення (Т. Соловйова), а якщо ж зустрічаються аналоги в інших культурах, то це лише квазістереотипи, бо, корелюючи загалом, вони завжди відмінні в нюансах, деталях, що мають істотне значення. Стереотипи зазвичай відбивають суспільний досвід, загальне й повторюване у повсякденному житті певної нації. Вони постають певними переконаннями, сформованими й усталеними, закріпленими у відповідних зв'язках, повсякденними знаннями людей про якості, риси, поведінку інших індивідів, а також певних подій, станів, процесів, явищ і речей. Це певні фрагменти концептуальної картини світу, що становлять культурно-закріплені уявлення про предмети, явища, ситуації, події та ін. Стереотип – це не лише ментальний образ, але також його вербальна оболонка, яку адекватно сприймають носії тієї чи тієї мови.

Дослідники зауважують, що варто розмежовувати такі поняття, як «стереотип культури» й «концепт культури». Стереотип культури являє собою суб'єктивну оцінку, водночас концепт культури репрезентує саме об'єктивне ставлення до дійсності.

Витоки виникнення стереотипів – в об'єктивних умовах життя людей, для яких характерним є багаторазове повторення одноманітних, буденних життєвих ситуацій. Ця одноманітність закріплювана у свідомості лінгвоперсони у вигляді стандартних схем і моделей мислення – стереотипів.

Процес стереотипізації відбувається завдяки здатності людської свідомості до закріплювання інформації про знайомі однорідні явища, факти, людей у вигляді стійких ідеальних утворень когнітивного характеру. У свідомості ці однорідні об'єкти фіксуються у відповідних уявленнях, образах, оцінках, за допомогою яких люди отримують здатність обмінюватися інформацією, розуміти одне одного, напрацьовувати однакові ціннісні настанови.

Стереотипи містять суспільний досвід народу, відбивають загальне й повторюване у повсякденній практиці людей. Вони формовані під час спільної діяльності колективу шляхом акцентування свідомості лінгвоперсони на тих чи тих властивостях і якостях явищ навколишнього світу, які добре відомі або зрозумілі, принаймні, більшості людей. За своїм змістом стереотипи становлять концентровану репрезентацію цих властивостей і якостей, що найбільш схематично і зрозуміло передає їхню сутність.

Психологічний механізм виникнення стереотипів ґрунтований на **принципі економії зусиль**, властивому буденному людському мисленню. Цей принцип означає, що люди не бажають реагувати на події навколо щоразу повному, а підводять їх під наявні у їх свідомості категорії. Надто мінливий світ повсякчас перевантажує людину новою інформацією і психологічно примушує її класифікувати цю отримувану інформацію в найбільш зручні і звичні схеми, які й отримали назву стереотипів. Вони допомагають людині диференціювати і спрощувати довкілля, упорядковувати його.

У межах певної фахової діяльності можна диференціювати конструктивні стереотипи, що поглиблюють швидку автоматичну категоризацію, систематизації чинників середовища, їх оцінки, сприяють швидкому вирішенню необхідною поведінки. Деструктивні ж стереотипи стоять на перешкоді адекватного сприйняття стресової ситуації, знижують якість та ефективність професійної діяльності [Крещук 2019: 28–41]. Перші можна віднести до канонів, оскільки вони детермінують стереотипи поведінки, є інваріантами в комунікації і в тому числі – вербальну). Інакше кажучи, вони диктують певну поведінку (виконують прескриптивну функцію). Наприклад, стереотип поведінки в лікарні, на іспиті, в кав'ярні та ін. Другу групу стереотипів становлять стереотипи-уявлення, що **еталонами**. Постаючи пов'язаними з мовною поведінкою та характеризуючи її, вони прогнозують, передбачають не стільки саму поведінку, скільки набір асоціацій, відповідних полів, зумовлюють мовну форму (мають означально-екзистенційну функцію). І оскільки такі стереотипи є певними уявленнями про предмет, явище, подію, факт або ситуацію, потрібно виділяти й **стереотипи-образи** та **стереотипи-ситуації** (наприклад, стереотипна ситуація черги, стереотипна ситуація в громадському транспорті та ін.).

Одним із предметів дослідження в лінгвокультурології та міжкультурній комунікації є стереотипи етнічні або національні. Стереотип національний становить собою недиференційоване судження, яке позначає в цілому етнічну або національну групу, передбачає наявність певної риси у всіх її представників, містить у собі – приховано або явно – певну оцінку [Бацевич 2004: 339]. Етнічними стереотипами є такі поширені та стійкі уявлення про німців як людей дуже дисциплінованих, точних, прискіпливих; про французів – як про людей витончених, таких, які розуміються на мистецтві та красі загалом; про американців – як дуже спритних, заповзятливих і самовпевнених. Абсолютно очевидно, що не всі німці, французи та американці є такими, але саме такими рисами їх наділено у свідомості українців і деяких інших народів.

2. Поняття прецедентного феномена, його основні ознаки та класифікаційні параметри. Вивченням природи прецедентного феномена активно займалися Ф. Бацевич, І. Богданова, Н. Венжинович, В. Кононенко та інші.

Прецедентний феномен потрібно розуміти як логоепістему:

- що має свій стійкий набір диференційних ознак, назву або атрибути, які дозволяють розуміти феномен правильно та однозначно;
- яка є відомою для більшості носіїв певної лінгвокультури (водночас є прецедентні феномени, які відомі представникам різних лінгвокультур);
- яка є впізнаною навіть за наявності певних трансформацій;
- яка співвідноситься з певною ситуацією, що є культурно, історично і соціально значущою;
- міститься в ментальній пам'яті народу як складник етичних, естетичних, орієнтаційних або інших цінностей.

Наприклад, *Остан Бендер, мені тринадцятий минуло, Біблія* тощо.

Диференційними ознаками прецедентних феноменів є:

- відтворюваність;
- семантична ємність;
- зв'язок з типовими ситуаціями;
- адекватне сприйняття на всьому національно-мовному або цивілізаційно-світовому просторі.

Прецедентні феномени, з одного боку, репрезентують національні стереотипи у сприйнятті та оцінці людей і подій, а з іншого боку, вирізняються потужним маніпулятивним потенціалом. Сприйняття прецедентних феноменів обумовлене наявністю відповідних фонових знань у адресата, а також специфікою самого прецедентного знака та характером його вживання в тексті [Сахарук 2011: 198].

Аналіз поглядів Ф. Бацевича, І. Богданової, Н. Венжинович, В. Кононенка, О. Селіваної, Л. Федорюк та ін. дає змогу виділити такі функції прецедентизмів:

- ✓ оцінна – прецедентні феномени виражають емоційно насичену суб'єктивну оцінку автора тексту;
- ✓ естетична (поетична) – прецедентні феномени є засобом естетичної оцінки світу, вони є естетично значущими для адресата та привертають його увагу незвичайною формою вираження;
- ✓ прагматична – прецедентні феномени становлять собою потужний засіб впливу на адресата, що формує певний ціннісний фрейм;
- ✓ консолідувальна (парольна) – прецедентні феномени використовуються для виявлення спільності та консолідації ментально-вербальної бази автора та читача;
- ✓ номінативна (моделювальна) – прецедентний феномен виступає носієм еталонної інформації, що формує уявлення про світ у вигляді моделі;
- ✓ евфемістична – у деяких випадках вживання прецедентних феноменів допомагає пом'якшити висловлення та подати інформацію у менш різкій формі;
- ✓ атрактивна – прецедентні феномени використовуються в тексті для привернення уваги читача, особливо розповсюдженням є таке використання прецедентності в заголовках.

На практиці відокремити в тексті одну певну функцію прецедентного феномену від іншої досить складно. Усі функції виявляються в комплексі, хоча в деяких випадках помітним є переважання однієї над усіма іншими.

Основними різновидами прецедентних феноменів постають прецедентні імена, прецедентні висловлення, прецедентні заголовки, прецедентні тексти та ситуації.

Прецедентні імена – це широко відомі власні імена, що використовуються в тексті не стільки на позначення конкретної людини (ситуації, міста, організації та ін.), скільки як своєрідний культурний знак, символ певних якостей, подій, напр.: *Дон Жуан* – символ людини, яка відома своїми численними любовними пригодами і перемогами, звабника, улюбленця жінок.

Прецедентне ім'я може співвідноситися або з прецедентним текстом (*Кайдашиха* – героїня повісті І. Нечуя-Левицького), або з прецедентною ситуацією (*Крути* – місце, де в 1918 році загинули 300 київських студентів, захищаючи підступи до Києва від більшовиків) [Красных 2002: 86].

Прецедентне висловлення – це продукт мовленнєво-мисленнєвої діяльності, завершена та самодостатня одиниця, що становить рухомий різновид прецедентних феноменів, які з'являються на короткий проміжок часу і швидко зникають, проте мають у цей період дуже сильний дієвий потенціал (фрази з рекламних роликів, анекдоти): *покращення життя вже сьогодні; вранці гроші, ввечері – стільці*.

Прецедентний текст – це прецедентний феномен, що зберігається в когнітивній базі у вигляді інваріанта сприйняття. Апеляція до прецедентного тексту здійснюється через пов'язані з цим текстом прецедентні висловлення або прецедентні імена. Знання інваріанта сприйняття прецедентного тексту – необхідне та обов'язкове для всіх або ж для абсолютної більшості представників певної спільноти; знайомство ж із самим прецедентним текстом (саме як з текстом) – бажане, але не обов'язкове, наприклад, *обітована земля, підземне царство* та ін. Прецедентне висловлення «обітована земля» відсилає читача до біблійної притчі, яка є (як і вся Біблія) прецедентним текстом.

Прецедентна ситуація – це певна «ідеальна» ситуація, що колись відбувалася в реальній дійсності або належить до віртуальної реальності мистецтва. Яскраві ознаки цієї ситуації відбито у народній свідомості з певною емоційною оцінкою. Прецедентна ситуація актуалізується в дискурсі через короткий опис самої ситуації або через її атрибути (суб'єкти-персонажі або предмети, що в цій ситуації задіяні). Наприклад, *Майдан* – це прецедентне ім'я, що вказує на прецедентну ситуацію, що мала місце в Києві у листопаді 2004 року. Саме на головній площі столиці, Майдані Незалежності, почалась Помаранчева революція.

Прецедентні висловлення та прецедентні імена часто вживаються в тексті саме для актуалізації прецедентної ситуації або прецедентного тексту, виступають у ролі їх символів. Наприклад, прецедентне висловлення *великий комбінатор* відсилає читача до прецедентного тексту (великим комбінатором називали героя

роману «12 стільців» І. Льфа та Є. Петрова), а прецедентне ім'я *Мазепа* відсилає до ситуації (Мазепа є реальною історичною особою, з ім'ям цієї людини пов'язано одразу декілька прецедентних ситуацій – Полтавська битва, договір зі шведами, протистояння Росії, благодійність і меценатство).

Дослідники диференціюють три основні групи прецедентних феноменів за ступенем охопленості носіїв мови – залежно від ступеня їх універсальності:

1. **Соціумно-прецедентні** – феномени, відомі кожному члену певного соціуму (генераційного, професійного, за інтересами й уподобаннями тощо), які входять у когнітивну базу учасників ситуативно зумовленої комунікації. Наприклад, вживання прецедентного імені *Зіма та Гіта* буде зрозумілим людям середнього і старшого віку, які пережили справжній бум індійського кіно на ТБ.

2. **Національно-прецедентні** – феномени, відомі кожному члену певної національної лінгвокультурної спільноти, які входять у національну когнітивну базу і віддзеркалюються в семантиці мовних одиниць з національно детермінованим інваріантом сприйняття: *реве і стогне Дніпр широкій*.

3. **Універсально-прецедентні** – феномени, відомі кожній людині, які входять в «універсальний» когнітивний простір незалежно від етнічної та культурної належності лінгвоперсони: *Робін Гуд, Клеопатра* [Петренко 2019: 167].

Найпродуктивнішими сферами-джерелами прецедентності на сьогодні постають такі:

- суспільна сфера (радянські лозунги та стійкі сполуки слів, визначні історичні явища та події, суспільно значущі локації, політика, значущі суспільні події, суспільні та історичні діячі та об'єднання) – *Це Україна позбавляється спадку можновладців, чий руки, за їхніми словами, ніколи не крали* (Українська правда. – 31.08.2011);

- сфера науки і мистецтва (наука, література, фольклор, міфологія, естрадне мистецтво, кінематограф та інші види мистецтва) – *Проте авторитет цього різновиду теж не аж який високий – навіть якщо вони у перервах старанно танцюють дикі танці* (Українська правда. – 13.05.2011);

- сфера релігії (християнство, інші існуючі конфесії та вірування) – *Тобто не треба сприймати Україну як Мекку для сурогатного материнства* (Український тиждень. – № 13. – 07.04.2011);

- сфера знань, що містить джерела прецедентності, які не належать до жодної з указаних вище сфер (реклама, кримінал, спорт та Інтернет) – *Hi? Ну, тоді ми йдемо до вас – з книжкою «Україна – Європа: Хронологія розвитку. 1500–1800 рр.», виданою у рамках проекту «Україна: історія великого народу»* (Історична правда. – 31.10.2011).

Схожість стереотипів і прецедентних феноменів виявляється, в першу чергу, в механізмі їхнього утворення. І прецедентизми, і стереотипи «походять» з певного «прецеденту» – такої значущої у культурному розумінні ситуації, що згодом стала зразковою і продуктивною для виникнення інших схожих ситуацій. Отже, у широкому розумінні будь-який прецедентний феномен є стереотипом, а будь-який стереотип є почасти прецедентним феноменом.

Проте одна з основних відмінностей стереотипу від прецедентного феномена полягає в тому, що за прецедентним феноменом стоїть певний конкретний, одиничний феномен, так би мовити, «денотат». Що ж стосується стереотипів, то в цьому випадку неможливо знайти певний конкретний одиничний «прецедент», аналогічний тому, з яким ми маємо справу, коли аналізуємо власне прецедентні феномени. Інакше кажучи, за стереотипом стоїть абстрактний, збірний образ.

Прецедентні феномени (як мінімум у вигляді інваріантів їх сприйняття) входять до когнітивної бази, у той час як стереотипи у переважній більшості не є її елементами, оскільки можуть різнитися в різних соціумах або регіонах. Прецедентні феномени можуть бути національними й універсальними (*земля обітована, підземне царство* і под.) характер. Стереотипи ж завжди національні. Крім того, прецедентним одиницям притаманна стійка, конкретна мовна форма вираження, у той час як стереотипи можуть виражатися різноманітними засобами у мовленні різних мовців.

Використана література:

1. Бачевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
2. Гапченко О. А. Прецедентні імена в індивідуальному лексиконі білінгва. *Science and Education a New Dimension. Philology*. VII (59). Issue 195. 2019 Apr. P. 15–19.
3. Мартинюк А. П. Гендерні стереотипи та їх відображення у мові та мовленні (на матеріалі англійської мови). *Вісник Київського лінгвістичного університету. Сер. «Філологія»*. 2003. Т. 6, № 1. – С. 171–176.
4. Петренко Анастасія. Універсальні та національні прецедентні феномени у заголовках українських медійних видань. *Культура слова*. 2019. Вип. 90. С. 165–175.
5. Сахарук І. Типологія прецедентних феноменів у сучасному українському дискурсі. *Лінгвістичні студії*. Донецьк, 2011. Вип. 23. С. 197–203.
6. Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*: підручник. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.
7. Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика*: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
8. Сюта Г. Текст як об'єкт пізнання і поняття теорії прецедентності. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2017. С. 214–222. Електронний ресурс: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsev_2017_2017_20 (дата доступу: 22.10.2022).
9. Bartmiński J. Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem — na przykładzie stereotypu matki. *Język a kultura*. T.12. Wrocław, 1998. S. 63–84.
10. Putnam H. *Mind, Language and Reality. Philosophical Papers*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1975. 451 p.

11. *The Handbook of Discourse Analysis* / ed. by D. Schiffrin, D. Tannen, E. Heidi Hamilton. Blackwell Publishing, 2003. 694 p.

Лекція 12. Теорія міжкультурної комунікації як наука

План

1. Теоретичне підґрунтя міжкультурної комунікації
2. Поняття і складники міжкультурної компетенції

Література

а) основна:

1. Боголюбова Н. М. *Міжкультурна комунікація*. Київ, 2017. Електронний ресурс: https://stud.com.ua/90283/kulturologiya/mizhkulturna_komunikatsiya (дата доступу: 22.10.2023).

2. Коч Н. В. *Міжкультурна комунікація*: навч. посіб. Миколаїв : Видавництво «ЧП Румянцева А. В.», 2017. 200 с.

3. М'язова І. Ю. Особливості тлумачення поняття «міжкультурна комунікація». *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2006. № 8. С. 108–113.

4. Подольська Є. А., Лихвар В. Д., Іванова К. А. *Культурологія*: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 288 с.

5. Попович М. М. *Основи міжкультурної комунікації*: навч. посібник. Чернівці, 2012. 160 с.

6. Почепцов Г. Г. *Теорія комунікації*. Київ: ВЦ «Київський університет», 1999. 301 с.

7. Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*: підручник. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. С. 272–295.

8. Семенів О., Курант Л. Особливості становлення і розвитку теорії міжкультурної комунікації. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія Педагогіка*. 2006. № 4. С. 134–140.

б) додаткова:

1. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 226–256.

2. Семенюк О. А., Парашук В.Ю. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 130–140.

3. Яшенкова О. В. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 191–206.

Вступ

Глобалізаційні процеси сьогодні торкаються абсолютно всіх сфер людської життєдіяльності. Обмін досвідом, утворення широкої мережі контактів, професійний розвиток просто неможливо уявити без залучення міжнародних зв'язків. Комунікація набуває нових форм, стає доступнішою і простішою, а отже вимагає нового підходу до її використання і дослідження.

Вивченням міжнародної (і відповідно міжкультурної) комунікації займається інтердисциплінарна галузь знань – теорія міжкультурної комунікації, основним завданням якої є формування міжкультурної компетентності в учасників процесу спілкування – набуття ними того мінімуму необхідних знань, що дає можливість комфортно та ефективно спілкуватись у різних життєвих обставинах.

1. Теорія міжкультурної комунікації як наука. Згідно з поглядами О. Селіванової, теорія і практика міжкультурної комунікації є маргінальною галуззю мовознавства, спрямованою на аналіз параметрів, особливостей міжкультурного спілкування, соціокультурних чинників його оптимізації; на формування практичних навичок і вмій спілкування із представниками інших культур і субкультур. *Об'єктом* цієї галузі є міжкультурна комунікація як інформаційний обмін і вплив, що здійснюються між комунікантами, які належать до різних культур. *Предмет* теорії і практики міжкультурної комунікації – це параметри та чинники ефективного міжкультурного спілкування [Селіванова 2011: 272].

Ф. Бацевич виокремлює кілька аспектів дослідження в теорії та практиці міжкультурної комунікації:

- аспекти, пов'язані з культурною традицією (дозволи та заборони на певні типи спілкування, стереотипні ситуації спілкування, етикетні характеристики, ролі та соціально-символічні особливості комунікації, організація текстів тощо);
- аспекти, пов'язані із соціальними чинниками й соціальними функціями спілкування (функціонально-стильові підмови, етикетні форми);
- аспекти, пов'язані зі специфікою тезаурусів культурно-мовних угруповань (система традиційних образів, порівнянь, кінетичні засоби);
- аспекти, пов'язані з мовними особливостями спільноти (система стереотипів, символів, структура текстів, етикетні форми тощо).

В. Манакін натомість виділяє декілька аспектів міжкультурної комунікації залежно від безпосереднього предмета вивчення, серед яких є такі:

1. *Культурологічний* аспект є ключовим у міжкультурній комунікації, оскільки в міжкультурній комунікації головну роль відіграє контактування і взаємодія культур у процесі мовного спілкування. Культура, з погляду міжкультурної комунікації, становить успадковані та усталені норми соціальної практики людей, які належать до певних етнічних спільнот. Традиції культури можуть бути стійкими та непохитними, тому сприймати їхні особливості треба толерантно.

2. *Лінгвістичний аспект* передбачає вивчення мовних відмінностей, які можуть впливати на комунікацію між носіями різних мов. Він охоплює зіставлення різних комунікативних ситуацій, способи членування світу мовними засобами та порівняння мовної поведінки представників різних лінгвокультур.

3. *Етичний аспект* спрямований на розуміння відмінностей етичних норм (норм моралі, поведінки, мовленнєвого етикету та міжособистісного спілкування), що є властивими для різних етносів і народів.

4. *Соціально-комунікативний аспект* включає прийняті суспільством моделі, норми і правила спілкування, налагодження і підтримання контактів загалом. Суть цього аспекту міжкультурної комунікації полягає у вивченні різноманітних комунікативних стилів та особливостей спілкування залежно від конкретної ситуації та соціального середовища.

5. *Психологічний аспект* передбачає вивчення психологічної реакції людей в умовах спілкування з представниками інших лінгвокультур. Спеціально розроблені психологами та етнологами рекомендації покликані значно зменшити дискомфорт перебування в чужинному середовищі.

6. *Професійно-прикладний аспект* включає сфери застосування знань із міжкультурної комунікації, наприклад, міжкультурний менеджмент, метою якого є навчити основам міжкультурної комунікації спеціалістів, які працюють у сфері міжнародного бізнесу або полікультурних колективах [Манакін 2012: 11–16].

Одним із найголовніших завдань теорії та практики міжкультурної комунікації є формування міжкультурної комунікативної компетенції на засадах культурного релятивізму й толерантності до чужої культури та мови, до їхніх культурних стандартів [Селіванова 2011: 274–275].

Міжкультурна комунікація сформувалася в середині ХХ століття. Її поява була обумовлена потребою соціуму до встановлення ділових контактів з іншими культурами. В умовах глобалізації розгортання міжнародного бізнесу вимагало пошуку компромісів, обов'язкова умова яких – правильна стратегія і тактика ділової та міжособистісної комунікації в мультикультурному середовищі, що дало поштовх до необхідності вивчення не лише мови, але й культури інших народів, їхніх традицій, звичаїв, норм поведінки.

У праці «Безмовна мова» («The Silent Language»), надрукованій у 1959 р., Е. Холл заклав теоретичні підвалини міжкультурної комунікації як інтегрованої науки, що має вивчати взаємозв'язок між культурою та комунікацією через репрезентацію притаманних різним народам культурних моделей (патернів). Подальший її розвиток полягав у розробці основних положень, висунутих Е. Холлом.

У Європі інтерес до міжкультурної комунікації виник пізніше, свідченням чого є включення цього курсу до університетських програм тільки у 70–80-ті роки ХХ ст. Із розвитком євроінтеграції, розширенням Євросоюзу вона набула особливої популярності: практична необхідність знаходити рішення проблем, що з'являються під час спілкування представників різних культур, сформувала інтерес учених до міжкультурної комунікації.

Сучасна дійсність характеризується стрімкою глобалізацією, розширенням взаємозв'язків різних країн і народів, що виражається в бурхливому зростанні культурних обмінів і прямих контактів між соціальними групами та окремими індивідами різних країн і культур. Основні причини їхніх комунікативних невдач і конфліктів полягають саме у відмінностях світовідчуття, у різному ставленні до світу, до інших людей. Людині властиво сприймати інші культури крізь призму своєї культури. Це ускладнює розуміння значень слів, вчинків і дій, які не є характерними для рідної культури [Манакін 2012: 17-18].

У сучасних історичних умовах загальновідомо, що на нашій планеті існують величезні території, структурно і органічно об'єднані в одну соціальну систему зі своїми культурними традиціями. Приміром, можна говорити про американську культуру, латиноамериканську культуру, африканську культуру, європейську культуру, азіатську культуру тощо. Найчастіше ці типи культур виокремлюють за континентальними ознаками і називають **макрокультурами**. Цілком природно, що всередині цих макрокультур наявна значна кількість субкультурних відмінностей, але присутні також і риси подібності / універсальності, які й дозволяють говорити про наявність т. зв. макрокультури, а населення відповідних регіонів вважати представниками однієї культури.

Водночас, добровільно чи ні, але більшість людей входить до складу тих чи тих компактніших суспільних груп, що вирізняються вже іншими культурними особливостями, менш глобальними. Зі структурного погляду – це **мікрокультури (субкультури)** у складі макрокультури. Кожна мікрокультура має одночасно подібні й відмінні ознаки зі своєю материнською культурою, що забезпечує їх представникам однаковість сприйняття світу. Материнська культура відрізняється від мікрокультури етнічною або релігійною приналежністю, географічним розташуванням, економічним станом, соціальним статусом її членів. Іншими словами, субкультурами називають культури різних соціальних груп і прошарків всередині одного соціуму.

Зазвичай вчені виділяють декілька теорій міжкультурної комунікації, що фактично становлять собою спроби пояснення суті міжкультурної комунікації та її встановлення її основних закономірностей.

Особливий науковий підхід до міжкультурної комунікації представлений у **теорії адаптації**, розробленої в працях американської дослідниці Я. Кім. Ця теорія розглядає динаміку адаптації людини до чужої культури. Вихідним положенням цієї теорії є твердження, що адаптація – це складний процес із багатьма складниками, у ході якого людина поступово звикає до нових обставин і нового спілкування. Для успішної адаптації необхідно кілька умов. Вони включають спілкування з новим оточенням (частота контактів, позитивний настрій), знання іноземної мови, позитивну мотивацію, участь у всіляких заходах, доступ до засобів масової інформації.

Наукове вирішення проблеми комунікативної невпевненості, яка досить часто супроводжує процес культурної адаптації, було зроблено за допомогою **теорії редукації невпевненості**. Вихідний пункт цієї концепції полягає у

припущенні, що індивіди хочуть точно знати, чого їм чекати від спілкування з іншою людиною, а також вміти правильно визначити початок і кінець акту комунікації. Зменшення (редукція) невпевненості в цьому випадку буде полягати у побудові комунікантом пророцтв та інтерпретації дій після їх здійснення. Прагнення редукції невпевненості притаманні всім учасникам комунікації, вони у великій мірі мотивують мовців до спілкування один з одним.

Наступна теорія міжкультурної комунікації отримала назву **координоване управління значенням і теорія правил**. Прихильники цієї теорії стверджують, що людська комунікація за своєю суттю дуже недосконала, тому ідеальне і повне взаєморозуміння є недосяжним ідеалом. Оскільки не всі акти комунікації мають певну мету, досягнення взаєморозуміння стає зовсім не обов'язковим. Метою стає досягнення координації, що можливе за взаємодії, зрозумілій для її учасників. Важливо не те, наскільки прийняті в цьому спілкуванні правила є соціальними, а те, наскільки ці правила узгоджені між собою у свідомості кожного учасника комунікації.

Існує також **риторична теорія** міжкультурної комунікації. Вона дозволяє аналізувати не тільки індивідуальні відмінності, а й властивості великих груп. Частиною цієї теорії також є аналіз підсвідомої адаптації повідомлень стосовно конкретних ситуацій комунікації.

Прихильники **конструктивістської теорії** міжкультурної комунікації вважають, що у всіх людей є особлива когнітивна система, за допомогою якої вони можуть інтерпретувати слова і дії інших досить точно. Але оскільки культура впливає на індивідуальну схему розвитку людини, у представників різних культур формуються різні погляди і можливості сприйняття. Таким чином формується когнітивна свідомість людини, яка може бути простою або складною, а вона у свою чергу впливає на індивідуальну комунікативну поведінку та адаптаційні стратегії.

Теорія соціальних категорій і обставин акцентована на питанні важливості ролей, стереотипів і схем для процесу комунікації, тобто тих елементів механізму сприйняття, які складають основу взаєморозуміння і соціальної свідомості. Під час зустрічі з представниками інших груп відбувається так звана «комунікативна акомодация», налаштування на спілкування з іншою людиною. Вона визначається наявними у нас схемами та стереотипами. На основі нашої оцінки співрозмовника визначається лінгвістична стратегія, тобто вибір стилю спілкування і можливих тем для розмови.

І, нарешті, порівняно недавно була розроблена **теорія конфліктів**, що описує бар'єри спілкування. Ця теорія вважає конфлікти нормальною поведінкою, формою соціальних дій, регульованих нормами кожної культури. Таким чином, у кожній культурі існують свої моделі конфліктів – відкритих і/чи прихованих.

Форми міжкультурної комунікації. У процесі міжкультурної комунікації кожна людина одночасно вирішує дві найважливіші проблеми: прагне зберегти свою культурну ідентичність і включитися в чужу культуру. Комбінація можливих

варіантів вирішення цих проблем визначає чотири основні форми міжкультурної комунікації: пряму / непряму та опосередковану / неопосередковану.

Під час *прямої комунікації* інформація адресується безпосередньо від відправника до одержувача. Вона може здійснюватися як в усній, так і в писемній формі.

При *непрямій комунікації*, яка має переважно однобічний характер, інформаційними джерелами є твори літератури і мистецтва, повідомлення радіо, телевізійні передачі, публікації в газетах і журналах і т. п.

Неопосередкована й опосередкована форми комунікації розрізняють за наявністю або відсутністю проміжної ланки, що постає як посередник між партнерами. Таким посередником може бути людина або технічний засіб. Комунікація, опосередкована технічними засобами, може залишатися прямою (телефонна розмова, листування електронною поштою), але водночас у цьому разі скорочується змога використання невербальних засобів, їх функційного навантаження.

2. Поняття міжкультурної компетенції. Міжкультурну компетенцію О. Селіванова визначає як знання на підставі власної культурної компетенції чужих культурних конвенцій і стандартів, які ґрунтуються на традиційних культурних настановах, нормах і цінностях певного етносу. Міжкультурна компетентність формується передусім на підставі позитивного ставлення до наявності в суспільстві різних етнокультурних груп. Вона існує як в індивіда, так і в суспільстві зважаючи на політику добровільної адаптації соціальних і політичних інститутів держави до потреб різних культурних груп [Селіванова 2011: 275].

Головними стратегіями міжкультурної комунікації дослідники вважають правила М. Клайна, що відповідають нормам міжкультурного спілкування:

1) правило кількості – формулою висловлення по можливості інформативно згідно з правилами дискурсу й нормами культури;

2) правило якості – формулою висловлення відповідно до норм власної культури; не кажи того, що суперечило б уявленню про культурні норми істинності, гармонії, співчуття та / або поваги;

3) правило модальності – не ускладнюй взаєморозуміння більше, ніж того потребують інтереси збереження обличчя й авторитету;

4) уникай двозначності, навіть якщо вона необхідна для ввічливості або збереження основних культурних цінностей, наприклад, гармонії;

5) формулою висловлення такої довжини, яку диктує мета спілкування й дискурсивні правила твоєї культури;

6) структуруй висловлення відповідно до правил своєї культури [Селіванова 2011: 275–276].

О. Селіванова зауважує, що етнічна культура відтворена в узгодженій системі ідей, схем мислення й поведінки, етичних й естетичних настанов, цінностей, норм (традицій, звичаїв, обрядів, міфів, вірувань, забобонів тощо), а також в організації побуту, суспільного життя, різноманітних знакових продуктах

і насамперед – у мові. Етнокультурна ідентичність людини передбачає наявність у складі її свідомості **етнокультурної компетенції** – системи знань, що зумовлює всі види діяльності представників етносу, зокрема, й комунікативну.

Як складники етнокультурної компетенції етнологи розглядають:

1) культурні настанови, які ґрунтуються на регуляторній здатності психіки людини й передбачають готовність, схильність до конкретного виду діяльності, зумовлені етнічною культурою як попереднім досвідом повторення певних дій в ідентичних умовах;

2) культурні цінності – зумовлені культурою оцінки предметів і явищ дійсності за критеріями позитивного й негативного, прекрасного й потворного, потрібного й забороненого, придатного та непридатного, корисного й некорисного і т. ін.;

3) культурні норми – регулятивні механізми поведінки людини й людського співіснування у складі етносу, які впливають на різні форми життєдіяльності його представників. До культурних норм відносять традиції, звичаї, ритуали й обряди, закони, моральні норми [Селіванова 2011: 277–278].

До одиниць організації етнокультурної компетенції належать також стереотипи, прецедентні феномени, символи, міфологеми й архетипи, які ми вже розглядали на минулих заняттях. Крім того, особливу вагу в етнокультурній компетенції мають також паравербальні одиниці спілкування, до яких належать мова жестів, проксемічні показники, фонаційні кінеми тощо.

Неволодіння або недостатнє володіння етнокультурною компетенцією може зумовлювати комунікативну невдачу, певні серйозні міжнаціональні конфлікти. Так, наприклад, у Латинській Америці реклама цигарок «Мальборо» є неефективною, оскільки ковбоя (головного героя реклами названого бренда) там вважають представником найбіднішої верстви населення, який може дозволити собі палити тільки найдешевші і тому найгірші цигарки. Зрив досить значної бізнесової угоди відбувся в Мексиці. В іспанській компанії, що поставила туди значну партію пробок від шампанського бордового кольору, не врахували, що в Мексиці бордовий колір є символом трауру, тому такі пробки і відповідно шампанське не користувалися значним успіхом. «Подарунковий» конфлікт часто псує ділові та особисті стосунки. У Росії прийнято дарувати подарунки, квіти, сувеніри набагато частіше і щедріше, ніж на Заході. Західні гості зазвичай

сприймають це не як широту душі і гостинність, а як ексцентричність і приховуване матеріальне благополуччя або як спробу підкупу, тобто вбачають у такій поведінці мотиви, образливі для росіян, що старалися безкорисливо.

Яскравий приклад конфлікту культур під час сприйняття іноземної літератури наводить американський антрополог Лора Бохеном. Переказавши «Гамлета» Шекспіра студентам із Західної Африки, викладачка здивувалася їхній реакції: Клавдій – молодець, що одружився з удовою брата, так і повинна поводитися добра, культурна людина, але потрібно було це зробити негайно після смерті чоловіка і брата, а не чекати цілий місяць. Привид батька Гамлета взагалі не уклався у свідомості: якщо він мертвий, то як він може ходити і говорити? Полоній викликав несхвалення: навіщо він заважав дочці стати коханкою сина вождя – це і честь і, головне, багато коштовних подарунків. Гамлет убив його абсолютно справедливо, у повній відповідності до мисливської культури африканців: почувши шурхіт, крикнув «що, шур?», а Полоній не відповів, за що і був убитий. Саме так і робить кожен мисливець в африканському лісі: почувши шурхіт, гукає і, якщо немає людського відгуку, вбиває джерело шереху і, отже, небезпеки.

Отже, теорія міжкультурної комунікації займається дослідженням особливостей процесу спілкування представників різних лінгвокультурних спільнот. Вона вивчає прийняті в кожній культурі культурні настанови, цінності та норми, моделі спілкування та сприйняття предметів та явищ, що в сукупності формують міжкультурну компетенцію. Оскільки комунікація здійснюється в основному за допомогою мовних засобів, то в центрі уваги теорії міжкультурної комунікації також перебуває людська мова, хоча знання національної мови не передбачає володіння повною мірою культурною компетенцією.

Використана література:

1. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 344 с.
2. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.
3. *Міжкультурна комунікація: навчальний посібник / укладачі: Т. Тарасенко, Т. Рябуха, Т. Коноваленко, І. Баранцова*. Мелітополь: Мелітопольський державний педагогічний університет, 2016. 83 с.
4. Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації: підручник*. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.
5. Семенюк О. А., Паращук В. Ю. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 240 с.
6. Сотер М. В. Сутність поняття «міжкультурна комунікація». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2016. Вип. 69 (1). С. 73–78. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkfpo> (дата доступу: 20.10.2023).
7. Яшенкова О. В. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 312 с.

8. Klyukanov Igor E. *Principles of Intercultural Communication*. Boston, 2005. 290 pp.
9. Scollon Ron, Scollon Suzanne W. *Intercultural Communication: a Discourse Approach*. 2. nd edition. Malden, MA : Blackwell Publishers Ltd., 2001. 223 pp.

Лекція 13. Національно-культурна специфіка комунікації

План

1. Базові типи культур
2. Стили міжкультурної комунікації

Література

а) основна:

1. Венжинович Н. Національно-культурна специфіка фразем у творах Петра Скунця. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2012. С. 177–179. Електронний ресурс: <http://surl.li/qjldw> (дата доступу: 22.10.2023).
2. Жигло І. В., Жукова О. С. Культура мовної поведінки як структурна складова вербальної культури індивіда. Електронний ресурс: <http://surl.li/qjldwm> (дата доступу: 22.10.2023).
3. Манакин В. М. Мова і міжкультурна комунікація. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 226–256.
4. Селіванова О. О. Основи теорії мовної комунікації: підручник. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.

б) додаткова:

1. Левченко О. П. Фразеологічна репрезентація світу. *Мовні і концептуальні картини світу*: збірник наукових праць. Київ, 2002. С. 307–315.
2. Майборода О. А. *Українська фразеологія як джерело народознавства*: автореф. дис. на здобуття ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2002. 18 с.
3. Семенюк О. А., Парашук В. Ю. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 130–140.
4. Ужченко В. Д. *Нові лінгвістичні парадигми „концепт – фразеологізм – мовна картина світу”*. Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: збірник наукових праць. Запоріжжя, 2006. С. 146–151.
5. Яшенкова О. В. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 191–206.

Вступ

Комунікативна поведінка є одним із найважливіших і найпоказовіших складників національної культури, тому ефективність спілкування між представниками різних етнічних груп значною мірою залежить від різноманітних культурних чинників, що визначають принципи, правила і стратегії спілкування.

Комунікативна поведінка охоплює вербальні та невербальні засоби і становить стратегію і тактику спілкування, в яких мовці виявляють національній і індивідуальній особливості [Манакін 2012: 251]. Виявлення етноспецифічних компонентів комунікації відбувається через комплексний опис комунікативної поведінки представників різних лінгвокультурних спільнот [Яшенкова 2010: 191].

1. Базові типи культур. Американський учений Едвард Холл, якого називають батьком міжкультурної комунікації, припустив, що так само як іноземну мову, яку вивчають за допомогою граматичних структур, можна вивчати і культуру. Для цього потрібно визначити категорії «культурної граматики». Порівнюючи різні культури, Едвард Холл розробив загальну типологію культур, що поділяються на групи за такими параметрами:

Категорія контексту. Всі культури в міжособистісному спілкуванні використовують приховані правила, що є важливими для розуміння. Якщо більша частина інформації міститься у словах, а не в контексті повідомлення, люди часто висловлюють свої бажання словами, не розраховуючи, що вони можуть бути зрозумілі з контексту повідомлення, а найбільше значення надається мові, словам, обговоренню деталей, то для таких культур характерний прямий стиль спілкування. Такі культури називаються культурами з низьким контекстом (НК). До НК-культур можна віднести культуру Німеччини, Швейцарії, США. Люди в цих країнах завжди використовують велику кількість докладної і детальної інформації, вираженої вербально.

В інших культурах значна частина інформації виражається імпліцитно, тобто інформація мається на увазі, вона неочевидна, не виражена словами, але зрозуміла всім представникам цих культур. Люди з таких культур не потребують детальної інформації про події, оскільки вони постійно в курсі того, що відбувається навкруги, між ними існують тісні контакти. До країн з високим контекстом (ВК) належать Франція, Великобританія, Японія, Китай, Росія. Показовим є те, що в Англії повна вербалізація думки є образливою для співрозмовника. Якщо людина детально пояснює щось своєму партнеру по комунікації, останній може припустити, що його вважають недостатньо розумним, щоб зрозуміти все і без слів.

Контекстні відмінності між культурами

Висококонтекстні культури (Схід)	Низькоконтекстні культури
Невиражена манера мовлення, уникнення прямих формулювань думок	Пряма і виразна манера мовлення, прагнення до чітких формулювань думок
Значна увага до невербальної комунікації, надання особливої ролі паузам, мовчанню	Другорядна роль невербальної комунікації, ігнорування пауз і мовчання
Прагнення більше слухати, ніж говорити	Прагнення більше говорити, ніж слухати
Уникнення конфліктів, відкритих дискусій та висловлення протилежних позицій	Конфлікти можливі, а інколи й необхідні, як і відкрите висловлення протилежних позицій, що є шляхом до істини [Манакін 2012: 228]

Категорія часу. «Користування» часом під час комунікації позначається в міжкультурній комунікації терміном хронеміка. Залежно від ставлення до часу Е. Холл розділив культури на монохронні (М) та поліхронні (П). У системі М-часу час постає як лінійна структура, в якій минулого вже немає, а сьогодення можна економити, втрачати, прискорювати, змушувати працювати на найближче майбутнє.

У лінійно орієнтованих людей час розглядається як довга пряма вулиця або як дорога, якою вони йдуть вперед. Минуле – пройдена дорога, яка залишилася позаду. Майбутнє не здається невідомим, оскільки воно вже ретельно сплановано. Тому людина М-культури працює за планом, займається тільки одним видом діяльності в певний відрізок часу. Прикладами таких культур є культура США та Західної Європи.

У системі П-часу час є циклічним: минуле створює контекст сьогодення, час, як і саме життя, тече по колу, майбутнє приходить саме. У П-культурах, до яких належать арабські та латиноамериканські країни, велику роль відіграють міжособистісні стосунки, спілкування з людиною важливіше, ніж план діяльності. Пунктуальності і розпорядку дня в цих культурах не надають великого значення. Наприклад, араби, навіть суттєво запізнившись на зустріч, не почуваються винними. Вони пояснюють свої запізнення типовим для їхньої культури виразом: *малаху-шеюн*, що позначає *так уже склалося, від нас нічого не залежить, таким є бажання долі*. Для малайців характерною є також власна система відліку часу. Наприклад, 10 година тут позначає проміжок часу між 10.15 та 11.00.

Категорія простору. Кожна людина відчуває певний простір навколо себе як особистий. Розміри цього особистого простору помітно відрізняються в різних культурах. Е. Холл виділив чотири зони комунікації:

- інтимна (15–46 см) – розділяє близьких людей. Це найближча до тіла людини зона. Людина сама визначає, хто може бути в неї допущений;
- особиста (46–120 см) – відстань, яку підтримує індивід під час спілкування з друзями та знайомими;

- соціальна (120–350 см) – дистанція між людьми під час формального спілкування. На цій відстані тримаються від сторонніх людей, яких не дуже добре знають;

- публічна – дистанція спілкування на публічних заходах, під час спілкування з великою групою людей. Вона починається від 3,6 метрів і може бути дуже великою, але в межах збереження комунікаційного контакту. Тому її часто називають відкритою.

Представники різних культур дотримуються різних «стандартів» відстані між співрозмовниками. Наприклад, для арабів і латиноамериканців властивим є дуже близьке розташування щодо партнера, що іноді може призводити до дискомфорту під час їхнього спілкування з американцями або європейцями. Для японців і китайців навіть «європейська» відстань може здатися аж занадто близькою, оскільки для східних країн прийнятною відстанню між співрозмовниками вважається близько півтора метра.

Категорія швидкості поширення інформації. В одних культурах інформація розповсюджується повільніше, відтак носить обмежений характер. Усе має свої непорушні структуру і порядок, інформація надходить виключно офіційними каналами і супроводжена зайвими дрібними деталями.

В інших культурах система поширення інформації діє швидше. Люди цих культур мають ефективну інформаційну мережу, вони про все поінформовані та перебувають у постійному контакті одне з одним.

Низька швидкість поширення інформації характерна для монохронних культур із низьким контекстом (США, Німеччина, скандинавські країни), а висока швидкість – для поліхронних культур із високим контекстом (Японія, Китай, арабські країни).

До цих категорій культурної граматики за Е. Холлом, можна також категорію особистої свободи, категорію особистості самоідентифікації та категорію ставлення до людської природи.

Ставлення до особистої свободи. За цим критерієм культури поділяються на індивідуалістські та колективістські. Для *індивідуалістських* культур характерним є акцент на особистому Я і на особистості як основній одиниці і цінності суспільства. У культурах цього типу індивід незалежний від інших у меж культурних норм суспільства і несе відповідальність за всі свої дії та вчинки. У таких культурах високо цінуються особиста ініціатива, особисті досягнення, рішення приймаються індивідуально, у всьому переслідуються особисті цілі, поширене прагнення в усьому покладатися тільки на себе, позитивно оцінюється конкуренція з іншими індивідами. У поведінці представників індивідуалістських культур простежуються дії, спрямовані на те, щоб їх помітили і визнали їхні особисті досягнення. Основу суспільного розвитку в таких культурах складає жорстка конкуренція між індивідами. Прикладами таких культур є культури США, Німеччини, Канади тощо.

Дуже показовою для індивідуалістської культури США є практика давати дітям нові (у прямому сенсі) імена. Наприклад, *Латаня, Боніфа, Тайтай, Шаміка, Рейвен, Баракейша, Оларіо* тощо. Згідно зі статистичними даними, у 1990 р. в США 20 % новонароджених хлопчиків отримали одне з 10 найпоширеніших імен. У 2010 р. одне з таких імен отримали лише 8 % дітей. Аналогічна ситуація має місце і з іменами дівчаток [Myers 2012: 41].

У *колективістських* культурах головним є поняття «МИ». Відповідно до цього досягнення кожного індивіда асоціюються зі спільною, груповою діяльністю. Тут групові цілі, погляди, потреби домінують над особистими і тому особистість залежить в усьому від колективу і ділить з ним відповідальність за все, що відбувається. Найбільш цінними тут визнаються такі якості людини, як співробітництво, спільна діяльність, скромність. У цих умовах вважається непристойним підкреслювати власні достоїнства і досягнення. Для колективістських культур характерним є очікування визнання власних достоїнств через оцінки, висловлені іншими. Культура колективістського типу (Японія, Китай, колишній СРСР) властива жорстка соціальна структура з чітким розподілом соціальних ролей. Наприклад, в Японії члени родини під час розмови звертаються один до одного не за ім'ям, а за статусом: «син», «сестра», «старший брат», «невістка» тощо.

Ставлення до природи людини. Цей критерій ґрунтується на особливостях характеру людини та її ставленні до загальноприйнятих норм та інших людей. Існують культури (Індія), які вважають людину гріховною априорі. У таких культурах чітко визначені поняття добра і зла, доброго і поганого. Цим поняттям надається велике значення, оскільки на них базуються основні культурні цінності цього суспільства.

Протилежністю такого типу є культури (Західна Європа, США), в яких сутність людини вважають від початку позитивною, а оскільки людина сама по собі позитивна, то поняття доброго й поганого є відносними, тому що залежать від конкретних обставин. Норми поведінки й закони повинні застосовуватися в цих культурах гнучко, а їхнє порушення або недотримання може принести й

позитивні результати, а відступи від них детермінують негативні результати.

Ще одну класифікацію культур, що ґрунтується на концепції ментальних програм, було запропоновано етнологом Г. Хофстеде. Дослідник розуміє під **ментальними програмами** механізми формування культурної ідентичності, що регулюють етнокультурну компетенцію людини. Класифікація культур за Г. Хофстеде здійснюється за чотирма параметрами: дистанція влади, колективізм / індивідуалізм, маскуліність / фемінність та рівень невизначеності.

За першим параметром вчений розмежовує культури зі значною і незначною **дистанцією влади**. Для культур з великою дистанцією влади (культури Близького Сходу, арабські країни, Латинська Америка) характерними є перевага традицій підкресленої поваги, слухняність, відсутність критики і спротиву. Культурам з невеликою дистанційованістю влади (США, Канада, Австрія) властиві рівність, індивідуальна свобода, консультативний стиль спілкування, ставлення до владної та суспільної ієрархії як до необхідної умовності. Керівники в таких культурах намагаються виглядати якомога простіше і «демократичніше» в очах своїх підлеглих.

Параметр **індивідуалізм / колективізм** уже розглядався нами вище. Для колективістських культур характерним є домінування інтересів групи над інтересами індивіда (Росія, Корея, Пакистан), а для індивідуалістських – переважання індивідуальних інтересів над інтересами групи (Австралія, Канада, США, Англія).

Так званий **гендерний** параметр (**маскуліність / фемінність**) поділяє культури на маскуліні (чоловічі) та фемінні (жіночі) за соціальною роллю протилежних статей у суспільстві. Для першого типу характерним є незалежність, наполегливість, матеріальний успіх, рішучість, відкритість, конкуренція, відповідальне ставлення до роботи, яка посідає центральне місце в житті кожної людини (такими культурами є культури Австрії, Англії, Німеччини, Мексики, Японії, Венесуели тощо). Фемінні ж культури (скандинавські країни, Португалія, Чилі, Нідерланди) орієнтовані на емоційні зв'язки між людьми, піклування про членів групи, соціальні цінності та домовленості, уникнення конфліктів, соціальну рівність статей.

Параметр **рівня невизначеності** протиставляє культури з високим і низьким рівнями усунення невизначеності. Для культур першого типу (Португалія, Іспанія, Чилі, Японія, Греція) характерним є досить високий рівень агресивності, причиною якого є те, що індивід у незнайомій або нестандартній ситуації відчуває страх і переживає стрес. У культурах цього типу поведінка визначається певними формалізованими правилами, що дають змогу уникнути невизначеності за допомогою певних правил, ритуалів, релігійних вірувань. Таким соціумам властива підвищена потреба в чітких письмових підтвердженнях, інструкціях, графіках, розкладах тощо, що мають виключити можливість неясності та забезпечити максимальну дієздатність та життєздатність у суспільстві.

Для культур з низьким рівнем невизначеності (Данія, Швеція, Індія, Англія, США) характерними є менша кількість стресів у незнайомих ситуаціях і

схильність до ризику; непередбачувані події тут в основному сприймають як виклик або пригоду. Представники таких культур не відчувають страху перед змінами, реформами, їм властива гнучкість у прийнятті рішень, ініціативність та інноваційність мислення загалом [Селіванова 2011: 280–281], [Манакін 2012: 232–238].

2. Стилї міжкультурної комунікації. Дослідженням усталених національних особливостей комунікативної поведінки займається етностилістика. Основним поняттям цієї галузі знань є **комунікативний стиль**, який становить індивідуальну чи колективну стабільну форму комунікативної поведінки, що виявляється у процесі спілкування. Комунікативний стиль визначається використанням характерних вербальних і невербальних засобів залежно від прагматичних настанов мовця і національної специфіки комунікативного дискурсу [Манакін 2012: 240].

Теорія комунікативних стилів була розроблена наприкінці 80-х рр. минулого століття в США науковою школою Вільяма Гудикунста. Ґрунтується ця теорія на приналежності учасників комунікації до певних культурних контекстів і типів культур. Відповідно до цього виділяють такі дихотомії комунікативних стилів:

- прямий / непрямий;
- розгорнутий / згорнутий;
- особистісний / суспільно орієнтований;
- інструментальний / афективний.

Залежно від того, наскільки відкрито мовець формулює своє висловлення, виділяються прямий і непрямий комунікативний стилі. Для **прямого стилю** спілкування характерними є відвертість, відкритість, максимально повне і чітке формулювання думок, які виражаються безпосередньо мовними засобами. Переважно такого стилю у спілкуванні дотримуються американці, німці, австралійці та інші. Доказом цього є поширене вживання американцями виразів типу *без проблем, я впевнений, на сто відсотків* тощо.

Непрямому стилю комунікації властиве опосередковане вираження думки, що формулюється переважно натяками і невербальними засобами. Передусім такий комунікативний стиль притаманний висококонтекстним східноазійським культурам (Японія, Китай), де особливо цінними є гармонія стосунків та ввічливість. Саме з цієї причини у цих лінгвокультурах майже не вживається прямо слово *ні*. Відмову передають невербальними засобами або алюзіями. А щоб не видатися співрозмовнику занадто самовпевненими японці та китайці часто вживають конструкції типу *напевно, мабуть, можливо, я не впевнений*. Для японців особливу цінність становить можливість розуміння без слів, що є свідченням близькості двох людей, тому японську культуру часто називають «культурою без слів».

За ознакою складності та розмаїтості використовуваних вербальних засобів розмежують **розгорнутий** і згорнутий (лаконічний) комунікативні стилі. Для першого характерним є вживання великої кількості різноманітних мовних засобів, що іноді навіть є зовсім не виправданим (*вельмишановний пане*). У цьому випадку інформація набуває максимального ступеня вираження, а текст характеризується химерністю, пишністю, багатослівністю, метафоричністю, образністю тощо, що свідчить передусім про повагу до співрозмовника. Такий стиль спілкування використовувався під час листування аж до кінця XIX століття в Російській імперії. Сьогодні розгорнутий комунікативний стиль притаманний передусім арабській та афроамериканській культурам, де розмова є однією з найпопулярніших розваг і має неабияке значення в повсякденному житті. Особливу повагу виявляють араби до писемного слова: деякі мусульмани не викидають використану друковану продукцію, а спалюють її, оскільки там може бути ім'я Аллаха, яке не можна топтати і паплюжити.

Лаконічний, або згорнутий стиль спілкування вирізняється паузами та мовчанням як повноцінними комунікативними засобами. Такий стиль використовується часто у висококонтекстних культурах, де вербальне спілкування цінується менше за невербальне (Японія). Окремо слід виділити точний стиль спілкування, основною рисою якого є чіткість і точність мовлення, яке часто сприймають буквально. Такому стилю властиве надання інформації саме в тому обсязі, який є необхідним (ні більше, ні менше). Точний стиль спілкування характерний для культур Західної Європи та США.

Залежно від того, на чому акцентує увагу мовець (на збереженні соціальних цінностей чи на самопрезентації та вияві індивідуальності), виділяються суспільно орієнтований та **особистісний** стилі комунікації. Для останнього властивим є зосередженість на особистісних якостях людини: освіченості, здібностях, таланті та ін. Такий стиль спілкування притаманний індивідуалістським культурам (США, Західна Європа, Австралія), де мова значно «демократичніша» – позбавлена зайвих формальностей і навіть певним чином спрощена.

Суспільно орієнтований стиль комунікації на перший план виводить соціальний статус людини, її вік, авторитет, положення тощо. Яскравим прикладом

цього є наявність близько 12 різних еквівалентних форм для слів *я* і *ти* (*Ви*) в японській мові. Для розрізнення соціальних та вікових розбіжностей у китайській мові під час звертання використовують слова *сяо* (молодший) або *лао* (старший).

На основі пріоритетності ключових завдань та внутрішньої організації комунікативного акту американські фахівці виокремлюють інструментальний та афективний комунікативний стилі.

Інструментальний стиль спілкування є більшою мірою притаманним індивідуалістським культурам, де сам мовець виступає «інструментом», від якого безпосередньо залежить успішність комунікації. У процесі спілкування в такому стилі мовець самостверджується і для досягнення потрібної комунікативної мети використовує зазвичай усі доступні йому мовні засоби впливу на співрозмовника, серед яких переважають точні та переконливі мовні формулювання. Дуже вітається подібна манера спілкування в США, особливо під час прийому на роботу, де претендент має презентувати себе у найкращому світлі.

Протилежність інструментальному стилю спілкування становить **афективний стиль**, що орієнтований на сам процес комунікації і створення відповідного емоційного фону, який має утворювати гармонію між співрозмовниками. Основними ознаками цього стилю комунікації є підвищена увага до партнера, компромісність, обережність у доборі виразів, лояльність. Важливою тут постає інтерпретація всього сказаного і неказаного, а також інтуїтивне сприйняття повідомлюваної інформації. Переважно афективний комунікативний стиль є властивим для культур колективістського типу (Східна Азія) [Манакін 2012: 239–250], [Яшенкова 2010: 201–205].

Отже, специфіка комунікативної поведінки великою мірою зумовлюється етнічними факторами, зокрема типом культури, до якої належить мовець. Умовно комунікативні стилі й типи культур можна поділити на дві групи: західну і східну, яким притаманні полярно відмінні риси. Західна культура вважається більш відкритою, «контактною» та орієнтованою на особистість; для східної ж культури головною цінністю є колектив, група людей, а комунікація представників цієї культури є досить стриманою, «обережною» і насиченою невербальними знаками.

Використана література:

1. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 344 с.

2. Бойко О. Т. Невербальні засоби спілкування у системі міжкультурної комунікації у системі міжкультурної комунікації. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер. : Філологічна*. 2012. Вип. 23. С. 14–15. Електронний ресурс:- <http://surl.li/qkfhv> (дата доступу: 21.10.2023).

3. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.

4. Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.

5. Семенюк О. А., Паращук В.Ю. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 240 с.

6. Яшенкова О. В. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 312 с.

7. Myers D. G. *Social Psychology*. Chapter 2. New York: McGraw-Hill, 2012. 341 pp.

Лекція 14. Особливості міжкультурної комунікації

План

1. Мовленнєвий етикет: принципи, максими спілкування, комунікативні табу
2. Невербальні особливості міжкультурної комунікації

Література

а) основна:

1. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики: підручник*. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. С. 251–271.

2. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 205–226.

3. Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації: підручник*. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. С. 290–292.

б) додаткова:

1. Даніленко А. Ю., Карачова Д. В. Особливості міжкультурної комунікації та подолання лінгвоетнічного бар'єру у студентів на заняттях з практики перекладу. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки*. 2019. №2 (325) квітень. Ч. 2. С. 338–346.

2. Яшенкова О. В. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 191–211.

Вступ

Ефективність міжкультурної комунікації залежить від багатьох різноманітних чинників, але основним серед них є дотримання комунікативних принципів, максимум і конвенцій спілкування, які разом становлять комунікативний

кодекс – сукупність специфічних регулятивів мовної комунікації. Для успішного досягнення комунікативної мети принциповим є дотримання обома мовцями правил мовленнєвого етикету, що складається не лише з певних мовленнєвих формул і кліше, а також обов'язково супроводжується невербальними засобами спілкування.

Особливості мовленнєвого етикету формуються впродовж тривалого часу під впливом сукупності психологічних, культурологічних та соціально-політичних факторів, тому можуть суттєво різнитися у різних лінгвокультурах.

1. Мовленнєвий етикет: принципи, максими спілкування, комунікативні табу. За Ф. Бацевичем, мовленнєвий етикет становить систему стандартних, стереотипних словесних формул, вживаних у ситуаціях, що повторюються повсякденно: вітання, прощання, вибачення, запрошення, побажання тощо [Бацевич 2004: 261]. Мовленнєвий етикет є невід'ємною складовою частиною загальних етикетних правил поведінки людини в суспільстві, що ґрунтуються на моральних нормах і гуманістичних цінностях (насамперед, на визнанні честі та гідності партнера по комунікації) [Яшенкова 2010: 109].

Певна частина етикетних норм є універсальною для всього людства, але досить яскраво виявляється у мовленні представника окремої лінгвокультурної спільноти і їхня власне етнічна складова. Ф. Бацевич зазначає, що національно-культурне навантаження етикетних норм почасти зумовлене специфікою географічного розташування та особливостями кліматичних умов життя етнічної групи, способом господарювання, релігійним впливом, рівнем зв'язків із іншими народами, культурним розвитком, а також національним характером і ментальністю. Наприклад, для українців характерним є вияв набожності (у західних областях України однією з основних форм привітання є *Слава Ісусу – Навіки слава*), пошани до старших (присутність форми пошани *Ви* у системі займенників, причому часто «на Ви» звертаються не тільки до незнайомих людей, але й до батьків), делікатності (для українців невластивим є розпитувати співбесідника про певні неприємності або біди, що переживає наразі людина) та демократизму (під час комунікації українці намагаються виявити свою відкритість спілкуванню, готовність допомогти та дружність) в етикеті спілкування.

Під час використання у типових комунікативних ситуаціях етикетні вирази не створюються наново, а лише відтворюються мовцями. Стиль і культура спілкування, а також дотримання норм мовленнєвого етикету мовцем часто впливає на його співрозмовника більше, ніж власне предметний зміст комунікації.

Мовленнєвий етикет «моделює поведінку людини – спонукає її у певній ситуації поводитись у відповідний спосіб» [Бацевич 2004: 262]. Наприклад, вихований українець під час спілкування із незнайомцем або старшою людиною вживає у звертаннях форму займенника *Ви*, а недотримання цієї норми може навіть призвести до того, що співрозмовник образиться і не захоче продовжувати комунікацію. Порівняйте форму звертання в англійській мові, де для обох

випадків передбачено вживання лише однієї форми – *You* та в японській мові, де форма вираження займенника 1 особи однини (Я) має аж 12 варіантів.

Безумовно, етикетні форми з часом можуть змінюватися (у наш час вони частіше за все зникають взагалі або стають менш суворими). Наприклад, з давніших часів дещо змінився вияв гостинності китайців: раніше гість, який завітав до господи, мав обов'язково принести подарунок для господаря, причому він мав відповідати соціальному статусу останнього (наприклад, вченому приносили фазана). Спочатку слуга, який зустрічав гостя, повинен був тричі відмовляти гостеві у візиті та вмовляти його повернутися додому, мотивуючи це тим, що господар не хоче дарма турбувати візитера і сам прийде до його оселі негайно. Після третього «наполягання» гостя таки пускали до господи, але потім приблизно такою ж процедурою слуга намагався відмовитися від принесеного господареві подарунка. І лише після того, як презент був вручений, господар приймав свого гостя (приклад Ф. Бацевича).

Основними складниками мовленнєвого етикету є дотримання комунікативних табу і принципів спілкування. До основних принципів комунікації О. Яшенкова зараховує принцип кооперації та принцип ввічливості.

Принцип кооперації становить принцип спілкування, що регулює інформаційний обмін і передбачає повну відповідність комунікативного внеску на кожному кроці діалогу спільно прийнятій меті або напряду діалогу [Яшенкова 2010: 99].

За Г. Грайсом реалізація принципу кооперації відбувається через такі максими:

- максима кількості: висловлювання повинне містити не менше і не більше інформації, ніж потрібно;
- максима якості: не говори того, що вважаєш неправдивим, або того, для чого не маєш достатніх підстав;
- максима відношення: не відхиляйся від теми;
- максима манери: уникай незрозумілих висловів, неоднозначності, непотрібної багатослівності, невпорядкованих висловів [Яшенкова 2010: 99].

Але необхідність дотримання наведених максимум спілкування по-різному розуміють у межах різних лінгвокультурних спільнот. Наприклад, забагато уваги «правилу кількості» приділяють тайці: вони перевантажують, на погляд європейця, своє повідомлення загальною інформацією, що не стосується суті справи. Навпаки максимально лаконічними намагаються бути німці, чим у деяких народів викликають враження грубості, суворості та жорсткості характеру (приклад Ф. Бацевича).

Відмінність у розумінні максимуми модальності яскраво виявляється у спілкуванні з представниками східних цивілізацій, які намагаються більшу частину інформації подати імпліцитно, тоді як європейці звикли до прямоти і чіткості у комунікації. На думку ж китайця або японця, подібне «недоговорення» має бути компліментом інтелектуальному розвиткові співбесідника, оскільки його вважають здатним самостійно «здогадатися», що мав на увазі адресант (приклад Ф. Бацевича).

Приховані смисли, що можуть вводитися у процес спілкування мовцем навмисно або мимовільно, Г. Грайс визначає як імплікатури. Логічно невідні імплікатури, пов'язані зі значенням слів та сполук, називаються конвенційними, а ті імплікатури, що ґрунтуються на контексті, фонових знаннях і правилах спілкування, називають імплікатурами комунікативними або конверсаційними [Яшенкова 2010: 99–100].

Принцип ввічливості був детально описаний британським лінгвістом Дж. Лічем, який визначав цей принцип як такий, що спрямований забезпечити гармонізацію інформаційного обміну та запобігти конфліктним ситуаціям.

Максимами дотримання принципу ввічливості є такі:

- максима такту: завдавай мінімум незручностей іншим, забезпечуй максимум вигоди для інших;
- максима великодушності: роби мінімум вигоди для себе, зведи до максимуму незручності для себе;
- максима схвалення: найменше осуджуй інших, найбільше схвалюй інших;
- максима скромності: найменше хвали себе, найбільше осуджуй себе;
- максима згоди: зведи до мінімуму розбіжності між собою та іншими, намагайся досягти максимальної згоди між собою та іншими;
- максима співчуття: зведи до мінімуму антипатію між собою та іншими, виявляй максимум прихильності до інших [Яшенкова 2010: 100–102].

Іноді принцип ввічливості та принцип кооперації можуть конфліктувати. Наприклад, коли на перший план виходить обмін інформацією, манера її подання (принцип ввічливості) може нівелюватися. І навпаки, коли важливим є дотримання принципу ввічливості, від мовця часто вимагається свідома відмова від правди.

Етноспецифічні імпліцитні правила і звичаї спілкування, що є спільними для всіх представників певної лінгвокультурної спільноти, називаються конвенціями. Основними **конвенціями** спілкування, за О. Яшенковою, є такі:

1. Звичаї щодо відстані між співрозмовниками. Наприклад, араб та латиноамериканці під час розмови підходять до партнера по комунікації дуже близько (навіть занадто близько, з погляду північного американця або скандинава).

2. Звичаї щодо форм привітання. Наприклад, в Японії традиційним жестом привітання є поклін із складеними біля грудей руками, причому «величина кута» поклону залежить від соціального статусу співрозмовника. Іншим азіатам властива традиційна «універсальна» форма привітання – рукоштовнання, яке триває впродовж 10–12 секунд і часто використанням обох рук.

3. Звичаї стосовно форм звертання. Наприклад, німці завжди спілкуються «на ви» і звертаються до партнера, називаючи його звання, статус або титул (доктор, професор тощо); проте американці зазвичай досить швидко переходять до більш формального спілкування і звертаються до своїх колег на скорочене ім'я.

4. Звичаї стосовно початку розмови. Часто північні американці починають розмову з компліменту, що може трохи збентежити німця, які зазвичай ставляться до компліментів з підозрою.

5. Звичаї стосовно контакту очима. Для арабів, іспанців, греків і латиноамериканців властивим є пильний та уважний погляд на співрозмовника впродовж бесіди, однак це може здатися зухвалом і незручним представникам східних цивілізацій (японцям, тайцям, китайцям).

6. Звичаї стосовно постави співрозмовників. Наприклад, дуже непристойною, на погляд азіатів і європейців, є американська манера закладати одну ногу на іншу під час розмови або класти ноги на стілець.

7. Звичаї стосовно права торкатися тіла. Бразильці та мексиканці досить часто торкаються своїх співрозмовників під час бесіди, що може видатися нахабством для європейців та північних американців.

8. Звичаї стосовно «перебивання» співрозмовника. Італійці, французи та іспанці полюбляють, коли їхню розповідь переривають, оскільки вважають це показником зацікавленості співрозмовника, однак це є неприйнятним для голландців і португальців.

9. Звичаї стосовно мовчання. Наприклад, фіни та японці досить часто навмисно створюють тривалі мовчазні паузи в розмові, що є ознакою уважного слухання та розуміння співрозмовника. Для американців та більшості європейців мовчання є «незручним».

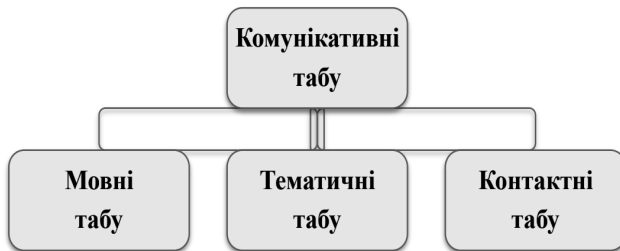
10. Звичаї стосовно гучності. Негативно оцінюють гучні розмови скандинави, прибалти, британці, новозеландці, натомість галасливість є рисою італійців, іспанців і латиноамериканців.

11. Звичаї стосовно способу висловлення своєї думки. Скандинави, більшість європейців, північні американці шанують щирість і прямоту співрозмовників. Вони добре сприймають конструктивну критику і самі можуть критикувати партнера. Натомість для арабів, арійців і латиноамериканців подібна конфронтація і прямота є абсолютно неприйнятними [Яшенкова 2010: 106–108].

За Ф. Бацевичем, **комунікативні табу** становлять комплекс мовних, тематичних і контактних заборон у спілкуванні. До **мовних табу** належить уникнення вживання у мовній комунікації окремих слів і словосполучень. Наприклад, на сьогодні найпоширенішою є заборона вживання у спілкуванні нецензурних і матірних виразів. Раніше українці намагалися уникати іменування *диявол* або *чорт* і називали втілення нечистої сили *дідько*, *лукавий*, *той, що з рогами*, *той, що не при хаті згадуючи*, *щезник*, *біс* тощо.

Під **тематичними табу** розуміють повну заборону розмов на певну тематику між окремими особами в конкретних ситуаціях спілкування. Яскравим прикладом тематичних заборон у спілкування є черкеське комунікативне табу: гостя три дні не можна розпитувати, хто він, звідки і куди йде: спочатку його необхідно вшанувати в оселі протягом трьох днів. Сьогодні в деяких ситуаціях спілкування тематичними табу можна назвати заборону розпитувати про рівень прибутку в родині або окремої людини.

Контактними табу є заборона на будь-які форми міжособистісного спілкування. В українців суворих контактних заборон не існує, що також є однією з рис національного характеру. Досить яскраві приклади контактних табу існували певний час у культурі адигейців та інших кавказьких народів: наприклад, після весілля чоловіка і жінку тривалий час (2–3 роки) ніхто не повинен бачити разом; невістка не має права розмовляти зі своїм свекром досить довго після весілля; а чоловік не має права говорити зі своїми дітьми і брати їх на руки в присутності свого батька або інших старших осіб [Бацевич 2004: 264–265].

2. Невербальні особливості міжкультурної комунікації. Основною формою комунікації є комунікація вербальна, але для адекватного розуміння передаваної інформації обов'язковим є правильна інтерпретація невербальних сигналів, що передаються адресату одночасно з мовними даними.

За оцінками вчених, засобами вербального спілкування передається близько 70% інформації, тоді як третина її передається саме через невербальну комунікацію між співрозмовниками. Причина цього в тому, що засобами вербальної комунікації можна передати тільки фактичні знання, але їх виявляється недостатньо для вираження почуттів людини. Різного роду почуття та емоції лінгвоперсони, що не піддаються словесному опису, передаються засобами невербального спілкування.

Сферу невербальної комунікації становлять усі немовні сигнали, що посилаються людиною і несуть комунікативну цінність (міміка, жести, пози тіла,

тембр голосу, різні елементи довілля, одяг, частини оформлення зовнішності тощо). Вони сприймаються безпосередньо і тому ефективніше діють на адресата, передають найглибші відтінки ставлення, емоцій, оцінки, з їх допомогою можна передавати інформацію, яку важко чи незручно висловити словами.

Сигнали невербальної комунікації майже неможливо свідомо контролювати: почервоніння від сорому або збліднення від страху, розширення зіниць мають суто біологічну, відтак уроджену природу. В основному невербальне спілкування потрібне для того, щоб повніше, точніше, зрозуміліше передати свої думки, почуття, емоції.

За В. Манакіним, **невербальна комунікація** – це система способів спілкування та обміну інформацією, які здійснюються без допомоги звичайної мови. Характерною особливістю невербаліки є те, що в більшості випадків вона виражає несвідоме (підсвідоме) людини.

За даними дослідників, впродовж перших 5 секунд спілкування близько 90 % інформації сприймається та передається невербально. Американські вчені також підраховали «питому вагу» невербаліки під час комунікації та з'ясували, що 60–80 % всієї переданої інформації припадає саме на вираження немовними засобами; з них близько 55 % виражається мімікою та жестами, а 38 % – інтонацією [Манакін 2012: 205–206].

На підставі ознаки навісності / ненавісності, мотивованості / немотивованості невербальної комунікації можна виділити три типи невербальних засобів:

1) поведінково-репрезентативні знаки, зумовлені фізіологічними реакціями: збліднення або почервоніння, а також потовиділення від хвилювання, тремтіння від холоду або страху;

2) ненавісно-спровоковані знаки, вживання яких пов'язане зі звичками людини (їх інколи називають самоадаптори): чухання носа, хитання ногою без причини, покусування губ;

3) власне комунікативні знаки: сигнали, що передають інформацію про об'єкт, подію, відчуття або стан.

У загальній типології форм невербальної комунікації здебільшого диференціюють:

1. **Кінесика**: 1) множина жестів; 2) множина поз; 3) множина рухів тіла; 4) множина міміки; 5) множина поглядів.

Щоб зрозуміти відмінність у жестикуляції між українцями та німцями, можна порахувати до п'яти на пальцях однієї руки. Українці в переважній більшості рахують правою рукою пальці на лівій руці, а пальці вони загинають; а німці рахують пальці тільки на правій руці, причому пальці вони розгинають. Відмінність між національними засобами кінетики помітна також у звичному для українців жесті вказівки на себе: коли наш співвітчизник говорить про себе, він вказує на груди, японець в аналогічній ситуації вказує на свій ніс.

Американський жест «О'кей» означає «все гаразд», «добре», натомість для японця цей жест означає «гроші», для мальтійця – це сексуальна образа, натяк на нетрадиційну сексуальну орієнтацію (приклад Ф. Бацевича).

У багатьох східних країнах (особливо ісламських) жінкам не дозволяють дивитися на незнайомих чоловіків. Таку поведінку можуть розцінити як вульгарну й зухвалу. В Індії підморгування вважають знаком образи.

У Європі неприйнятним для чоловіка є сидіння під час того, коли з ним стоячи говорить жінка. У мусульманській же культурі навпаки: жінка не має права сидіти, коли з нею говорить чоловік (приклад В. Манакіна).

2. **Такесіку** – рукопотискання, поцілунки, погладжування, поплескування, торкання за одяг та інші дотики до співрозмовника.

Рукопотискання як універсальний жест привітання майже в усіх країнах світу «прижився» тільки з середини ХХ століття. До цього часу в деяких східних державах (Японія, Таїланд, Китай, Пакистан, Індія) доторкатися до іншої людини вважалося образливим, неввічливим і навіть непристойним. Водночас у Латинській Америці та в арабських країнах співрозмовники завжди торкаються один одного, щоб проявити свою увагу та небайдужість.

В ісламських країнах та Індії співрозмовники не торкаються один одного, не передають нічого і не ламають хліб лівою рукою, оскільки вона вважається призначеною для тілесних («туалетних») функцій (приклад В. Манакіна).

3. **Сенсоріку** – сукупність чуттєвих сприйнятів, що ґрунтована на інформації від органів чуття.

В арабських культурах величезну роль грають запахи. Вони ніби дають можливість комунікантам зануритися у внутрішній світ один одного. Під час обряду сватання досить поширеним є процес «нюхання» нареченої сватами для оцінки всіх її принад.

Істотно відрізняються й особливості приготування страв українцями і, наприклад, індійцями. Останні надають перевагу досить гострим стравам, перенасиченим, на наш погляд, різноманітним спеціями. Індійцям же українці страви можуть видатися занадто прісними, дещо невибагливими.

4. **Проксеміку** – способи використання простору в процесі комунікації: наближення і/чи віддалення.

Найменшу комфортну для комунікації дистанцію мають латиноамериканці й араби. Вони спілкуються на відстані близько 30–60 сантиметрів один від одного, що для американця або скандинава може видатися нечуваною зухвалістю і порушенням межі особистої зони. Американські студенти за наявності вільних місць в аудиторії, швидше, сядуть на певній відстані один від одного. Представники ж слов'янських культур здебільшого намагатимуться навпаки сісти ближче, щоб не образити сусідів по аудиторії, підтримування товариських взаємин і т. ін.

5. **Хронеміку** – способи використання часу в процесі комунікації.

Істотно відрізняється відчуття часу в північноамериканців і жителів Латинської Америки. Перші є людьми досить актуальними, вони рідко запізнюються самі й запізнення партнера вважають виявом незацікавленості у справі. Для мешканців же Латинської Америки запізнення на 45 хвилин вважається абсолютно нормальним і припустимим на діловій зустрічі, оскільки таким чином співрозмовник налаштовується на майбутній діалог.

В. Манакін до невербальних форм спілкування також зараховує фізіогноміку (вираз обличчя), артефакти (одяг і прикраси) і паралінгвальні засоби (інтонація, паузи, висота і сила голосу) [Манакін 2012: 206].

Дещо в інший спосіб засоби невербальної комунікації класифікує О. Селіванова:

➤ **фонаційні кінеми**, тобто показники звукових характеристик мовлення. Наприклад, українцям притаманно позитивно оцінювати нормальну швидкість і гучність розмови, чіткість у вимові, виразність. Високою є швидкість мовлення у французів, румун, циган. Багатослів'я та перифрастичність є манерою висловлювання в арабів, що в деяких інших культурах розцінюють негативно. Прикладом комунікативного конфлікту може бути, наприклад, стиль спілкування професора зі студентами, які не сприймають манер говорити гучно, чітко та ясно, що було розцінено як: «Він на нас кричить», – оскільки в національному просторі своєї країни вони звикли до інших фонетичних і риторичних параметрів;

➤ **мова жестів**: у слов'ян жест прощання подібний до жесту запрошення у японців. Жест згоди в Болгарії тотожний українському жесту заперечення. Коли українці говорять про себе, вони вказують на груди, що для японців є дивним жестом, оскільки вони у таких випадках торкаються носа. Різняться культури ще і швидкістю жестикуляції. Так, британський психолог М. Арджайл встановив, що в середньому фін використовує 1 жест на годину, італієць – 80 жестів, француз – 120, мексиканець – 180 жестів;

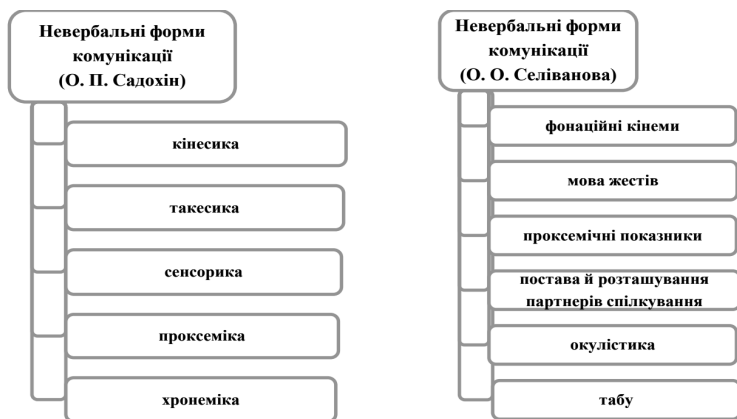
➤ **проксемічні показники** (дистанція між комунікантами) в різних культурах також відмінні. Зокрема, це стосується дистанції між співрозмовниками, зумовленої культурними традиціями. Дослідження семи країн Європи продемонстрували, що для особистісного простору під час спілкування англієць використовує більшу зону, ніж французи й італійці, які мають більший простір спілкування, ніж ірландці та шотландці;

➤ **постава й розташування партнерів спілкування** також мають глибокий культурний зміст багатьох народів і залежать від статусу комунікантів. Так, у кенійського племені луо зять і теща під час розмови мають повернутися одне до одного спинами. Тайці почуваються приниженими й ображеними, коли співрозмовник сидить, заклавши ногу за ногу і спрямувавши ногу на партнера спілкування;

➤ **окулістика** (манера дивитися на співбесідника) також є одним із визначальних засобів установаження контакту в міжкультурній комунікації і залежить від типу культури: контактної чи неконтактної. В контактних культурах прямий погляд є нормальним явищем і свідчить про щирість співрозмовника, викликає довіру до нього; у неконтактних культурах люди намагаються не дивитися прямо у вічі, це вважають некоректним, неввічливим і навіть зухвалим (у багатьох культурах Азії формою вираження поваги до людини є заборона пильно дивитися на нього). У деяких племенах південноамериканських індіанців мовець і слухач зазвичай дивляться в різні боки. Японці під час розмови дивляться

на шию співрозмовника, кудись під підборіддя, таким чином, що очі й обличчя партнера знаходяться в полі периферійного зору. Прямий погляд в обличчя є неввічливим;

➤ **табу** – це заборона вживання деяких слів, мовних виразів, паравербальних засобів, розмов на певну тему чи в певній формі, зумовленою соціально-політичними, історико-культурними, релігійними, етичними й естетичними чинниками. Так, для індіців і тайців образливим є підморгування, що для європейців є знаком насмішки або недовіри до співрозмовника. Небажаними для неконтактних культур еторкання, рукостискання. Приміром, для китайців рукостискання так само неприємне, як для європейців хлопання по плечу незнайомих людей [Селіванова 2011: 289–292].

Основні функції невербальних засобів комунікації В. Манакін визначає як такі:

- наголошення на важливості мовного повідомлення (посилення голосу, підняття ввєрх указівного пальця тощо);
- привєрнення уваги до себе як мовця (бразильці для цього клацають пальцями, одночасно відкидаючи руку вбік);
- заміщення мовного повідомлення (жест з витягнутим великим пальцем для «голосування» на дорозі);
- доповнення мовного повідомлення (рукостискання у європейців під час привітання) [Манакін 2012: 207].

Із невербальною комунікативною поведінкою О. Яшенкова тісно пов'язує явище **соціального символізму** – сукупність символічних значень, які лінгвокультурна спільнота приписує певним діям, учинкам, явищам і предметам. Такі символічні значення долучаються до комунікативного процесу і прямо чи опосередковано впливають на спілкування людей. Соціальний символізм має

яскраво виражений етноспецифічний характер. Наприклад, запропонувати каву співрозмовникові для арабів є сигналом завершення ділової бесіди, а для українців радше її початком або продовженням. В українців подяка господареві за їжу вважається виявом пошани йому, а в Індії це є образливим, оскільки словесну подяку сприймають як плату за частування [Яшенкова 2010: 200].

Мовна комунікація становить не лише двобічний вербальний обмін інформацією, це складний процес, який може ефективно відбуватися лише за дотримання основних принципів, конвенцій і правил спілкування. До базових принципів успішної міжкультурної комунікації в першу чергу відносять принцип кооперації та принцип ввічливості, які реалізуються в мовленні через певні набори комунікативних максим.

«Традиційне» спілкування вербальними засобами майже завжди доповнюється невербальною – системою комунікативних засобів, яка включає міміку, жести, пози, тон, висоту, швидкість мовлення та інші способи передачі інформації, що відбувається без участі мови. Зазвичай невербальні засоби комунікації вживаються для заміщення мовного повідомлення або його доповнення, наголошення на важливості повідомлюваної інформації, а також для привернення уваги до мовця.

Використана література:

1. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
2. Ботвінко-Ботюк О. Основні міжкультурні стилі комунікації / О. Ботвінко-Ботюк, Е. Коляда. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 2. С. 85–88. Електронний ресурс: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2019_2_23 (дата доступу: 11.10.2022).
3. Курова А. В. *Психологія спілкування*: навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти факультету психології, політології та соціології НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2020. 79 с.
4. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.
5. Паславська А. Невербальне заперечення у міжкультурній комунікації. *Теорія і практика викладання англійської мови як іноземної*. 2007. № 2. С. 138–144.
6. Попович М. М. *Основи міжкультурної комунікації*: навч. посібник. Чернівець. нац. ун-т, 2012. 160 с.
7. Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*: підручник. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.
8. Семенюк О. А., Паращук В. Ю. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 240 с.
9. Скрябіна В. Метапрограми мовців у міжкультурній комунікації. *Вісник Львівського національного університету імені І. Франка*. 2010. Вип. 17. С. 25–31.
10. Яшенкова О. В. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 312 с.

Лекція 15. Принципи та механізми взаємодії з чужою культурою

План

1. Принципи етноцентризму та культурного релятивізму в теорії міжкультурної комунікації
2. Поняття акультурації, інкультурації та культурного шоку

Література

а) основна:

1. Динікова Л. Ш. Діалог культур в поліетнічному суспільстві. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2023. Т. 34 (73). № 1. Ч. 2. С. 175–180. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkddb> (дата доступу: 21.10.2023).
2. Костенко Д. В. Міжкультурна комунікація в сучасному світі. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2018. № 30. С. 80–85.
3. Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*: підручник. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. С. 293–301.

б) додаткова:

1. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 256–259.
2. Knapp K., Knapp-Potthoff A. Interkulturelle Kommunikation. *Zeitschrift für Fremdsprachenforschung*, 1990. № 1. S. 83–89.

Вступ

За даними соціологів і антропологів, на сьогодні за межами країни походження проживає більше 100 мільйонів людей. Це означає, що всі вони тією чи іншою мірою змушені пристосовуватися до нових культурних умов, засвоюючи чужу культуру і водночас намагаючись зберегти власну. Процес входження до іншої культури може тривати від декількох місяців до декількох років і для його успішного завершення необхідно дотримуватися чітких принципів ефективної міжкультурної комунікації, основними з яких є принципи етноцентризму та культурного релятивізму.

1. Принципи етноцентризму та культурного релятивізму в теорії міжкультурної комунікації. Успішна міжкультурна комунікація базується на двох протилежних принципах: принципі культурного релятивізму та принципі етноцентризму. О. Селіванова тлумачить **принцип культурного релятивізму** як такий, згідно з яким культурні цінності різних народів визнаються рівноправними, а культура кожного народу – відносною, адекватно

оцінити яку можна не за якимись універсальними критеріями, а лише виходячи із неї самої, її закономірностей і цілісності [Селіванова 2011: 293].

Основна ідея культурного релятивізму – у визнанні рівноправності культурних цінностей різних народів. Згідно з культурним релятивізмом, не існує елітарних або неповноцінних культур; усі культури по-своєму неповторні, і їх порівняння є помилковим і непотрібним. Іншими словами, культури всіх народів однаково цінні, але про цінність кожної з них можна судити виключно в межах відповідної культури [Кричківська 2007: 92].

Американський антрополог Мелвілл Херсковіц, розкриваючи сутність культурного релятивізму, виділяє такі три його основні аспекти:

- методологічний, що передбачає опис життєдіяльності народів у рамках їх власної культури;
- філософський, що полягає у визнанні багатоманітності шляхів культурного розвитку та плюралізму поглядів у процесі оцінки культурно-історичного процесу;
- практично-оцінний, який передбачає залучення до індустріальної цивілізації архаїчних культур зі збереженням їх культурної самобутності [Хоптяр 2008: 22].

Культурному релятивізму протистоїть **принцип етноцентризму**, який О. Селіванова визначає як тип ціннісного судження про культурні надбання іншого народу з позицій переваг ціннісних орієнтацій і критеріїв власного етносу. Найчастіше етноцентризм передбачає, що власна культура перевершує інші культури, і в цьому випадку вона розцінюється як єдино правильна, що перевершує всі інші, які, таким чином, недооцінюються. Все, що відхиляється від норм, звичаїв, системи цінностей, звичок, типів поведінки власної культури, вважається низькопробним і класифікується як неповноцінне по відношенню до свого. Власна культура ставиться в центр світу і розглядає себе як міру всіх речей [Селіванова 2011: 293].

О. Селіванова справедливо зауважує, що етноцентризм є однією з головних перешкод міжкультурних контактів і нерідко призводить до комунікативного конфлікту в міжкультурному спілкуванні. Це явище пов'язане з опозицією МИ – ВОНИ та архетипами «свій – чужий». Факторами формування етноцентризму вважають почуття нетерпимості до інших народів і зверхності власного народу [Селіванова 2011: 294].

Дослідження етноцентризму, проведені Д. Кемпбеллом і його колегами, показали, що для нього властиво:

- вважати те, що відбувається у своїй власній культурі, природнім і правильним, а те, що відбувається в інших культурах, неприроднім і неправильним;
- розглядати звичаї своєї соціокультурної групи як універсальні: що добре для нас, то добре і для всіх інших;
- сприймати норми і цінності своєї етнічної групи як безумовно правильні;
- надавати при необхідності всебічну допомогу членам своєї групи;
- діяти в інтересах своєї групи;

- відчувати ворожість відносно до інших етнічних груп;
- пишатися своєю групою [Риженко 2011: 495].

Саме перехід від етноцентризму до культурного релятивізму становить власне механізм адаптації до чужої культури. За моделлю акультурації М. Беннета він відбувається в такі етапи:

1) заперечення культурних розбіжностей між етнічними групами, що виявляється в ізоляції та сепарації;

2) захист, коли людина сприймає вже усвідомлені на попередньому рівні культурні розбіжності як загрозу для власного існування й намагається протистояти цій загрозі шляхом відстоювання переваги власної культури без прямого заперечення інших;

3) применшення як остання спроба зберегти етноцентристську позицію (на цьому етапі культурні розбіжності визнають і не оцінюють негативно через формування універсальної оцінки) [Селіванова 2011: 294–295].

Етноцентризм як явище не слід розглядати лише в негативному аспекті. «Гнучкий» етноцентризм є запорукою збереження національної культури, він формує в носіях певної лінгвокультури почуття надійності, захищеності та «укриття», сприяє збереженню позитивної національної ідентичності. Відмова від етноцентризму загрожує цілковитою асиміляцією етнічної групи в полікультурних умовах.

2. Поняття акультурації, інкультурації та культурного шоку.

О. Селіванова визначає інкультурацію як засвоєння людиною культурних норм, цінностей, надбань певного угруповання, набуття культурної ідентичності, тобто усвідомлення своєї належності до відповідної культури шляхом ототожнення себе, свого світогляду, поведінки з культурними зразками, що дає змогу людині орієнтуватися в певному соціокультурному середовищі, упорядковувати власну життєдіяльність, передбачати її наслідки, обирати той чи інший спосіб, манеру і зразок спілкування. Результатом інкультурації є емоційна та поведінкова схожість індивіда з іншими членами групи й відмінність від представників інших етнокультурних груп [Селіванова 2011: 295].

До наукового обігу термін «інкультурація» ввів американський вчений Мелвіл Херсковіц, який розглядав інкультурацію на таких рівнях:

- дитинство, що забезпечує стабільність культури, адже дитина засвоює культурний досвід попередників у незмінному вигляді, ще не маючи змоги оцінити його; на цьому рівні діти навчаються найважливішим елементам, настановам і нормам культури, набувають певних культурних навичок, однак їхнє ставлення до засвоєного є некритичним, оскільки діти лише відтворюють уже наявні в культурі зразки; осередками інкультурації для дитини є родина, вікова група, школа, ЗМІ, церква, спортивні й інші гуртки;

- зрілість – на цьому рівні відбувається усвідомлене засвоєння культурних норм і цінностей та оцінка їх під кутом зору власних потреб і наслідків культурної ідентифікації; гармонійна й послідовна інкультурація завершує формування менталітету як сукупності здатностей індивіда мислити, відчувати та

сприймати світ, ідентифікуючи себе із соціокультурною спільнотою; інститутами інкультурації на цьому рівні є навчальні заклади, професійне середовище, родина, громадянське суспільство, засоби масової інформації тощо [Селіванова 2011: 296].

На сьогодні в науці виокремлюють три способи передачі культурної інформації:

- вертикальну трансмісію – вплив батьків на дітей;
- горизонтальну трансмісію – вплив спілкування з ровесниками;
- непряму трансмісію – вплив навчання у школі, ВНЗ тощо [Селіванова 2011: 296–297].

Інкультурацію можна певним чином співвіднести із поняттям соціалізації, оскільки обидва ці терміни позначають входження людини до певної (лінгвокультурної) спільноти.

За О. Селівановою, **аккультурація** є процесом засвоєння людиною чужої культури, адаптацією до нових культурних умов із метою досягнення сумісності із соціокультурним середовищем [Селіванова 2011: 297]. Синонімом до цього терміну є поняття культурної (міжкультурної) адаптації.

Основними формами (стратегіями) аккультурації є:

1) асиміляція – відмова від власної культурної ідентичності та традицій і перехід в більш велике співтовариство;

2) сепарація – відсутність значущих відносин з великим товариством, супроводжувана збереженням етнічної ідентичності та традицій;

3) маргіналізація – виступ проти більшого суспільства, почуття відчуження, втрата ідентичності і те, що називається аккультураційним стресом;

4) інтеграція – як збереження певної культурної цілісності групи (тобто позитивна реакція на зміни або певний активний опір змінам), так і прагнення стати невід’ємною частиною більшої спільноти (тобто певне пристосування) [Курапов 2018: 157–158].

Оптимальною стратегією аккультурації зараз вважається інтеграція, що дає можливість сформувати мультикультурну особистість.

О. Селіванова визначає *основні етапи акультурації* як такі:

1) нульова фаза як підготовочка (збір інформації про культуру іншого народу, перше знайомство з мовою);

2) фаза вживання в культуру (вороже ставлення до культури й мови, порушення уявлення про ідентичність, утрата орієнтації в соціокультурному просторі);

3) адаптивна фаза (деяке примирення з чужою культурою шляхом пошуку спільного з власною культурою або припустимого для себе);

4) етап рівноваги, що здебільшого триває два роки при перебуванні в чужій країні (зменшення міри критики чужої культури, прагнення створити об'єктивну думку);

5) остання фаза (повернення додому й адаптація до своєї культури, порівняння культур і вражень) [Селіванова 2011: 298].

Дослідниця зауважує, що фаза вживання в культуру досить часто пов'язується із культурним шоком, що виникає внаслідок значної відмінності матеріальних і духовних культур двох народів в умовах особистісного, безпосереднього контакту представника однієї культури із представниками іншої й супроводжується нерозумінням, неадекватною інтерпретацією або прямим відторгненням чужого з позицій власної культури [Селіванова 2011: 299].

За Ф. Бацевичем, **культурний шок** – це реакція особи при зіткненні з принципово новою для себе культурною реальністю, яка викликає конфлікт між звичними для неї цінностями, нормами, звичками тощо [Бацевич 2004: 342].

Як основні *аспекти культурного шоку* К. Оберг визначає такі:

- невиправдання рольових очікувань, цінностей, почуттів та самоідентифікації;

- несподівані тривога, відразя та злість у результаті усвідомлення культурних відмінностей;

- почуття втрати (друзів, статусу, професії, статків тощо);

- відчуття меншовартості від неспроможності пристосуватися до нового середовища;

- напруженість, спричинена зусиллями, необхідними для досягнення психологічної адаптації;

- почуття власного несприйняття представниками нової культури або ж несприйняття їх самих. [Тарасюк 2011: 233-234].

Спектр *симптомів культурного шоку* є дуже широким, наприклад: часте миття рук; надмірна турбота про питну воду, продукти харчування, посуд, постіль; побоювання від фізичного контакту з представником нової культури; почуття безпорадності та бажання отримати покровительство від представника своєї національності, який тривалий час проживає в цій культурі; страх бути обманутим або ображеним та інші мінорні відчуття. Сукупність цих відчуттів – ніщо інше, ніж реакція психологічного захисту від нової інформації, наплив якої настільки об'ємний, що людина протягом якогось часу відчуває себе безсилою впоратися із цим самотужки [Там само].

Культурний шок не виникає одночасно. Йому передують досить складний і тривалий процес, **основними етапами** якого є такі:

Перший етап, «медовий місяць»: більшість мігрантів, які виїхали за кордон, сповнені ентузіазму і надій, оскільки до їхнього приїзду готуються, на них чекають, і спершу вони отримують допомогу у пристосуванні.

На *другому етапі* інше культурне оточення починає справляти свій негативний вплив. Спостерігаються розчарування, фрустрація, навіть депресія. У цей період мігранти намагаються втекти від реальності, спілкуючись зі своїми співгромадянами і скаржачись їм на своє поточне життя.

Третій етап – власне культурний шок. При ньому навіть можуть виникати соматичні та психічні захворювання. Частина мігрантів повертається в цей час додому.

Четвертий етап. Якщо людина залишилася у країні, то на цьому етапі починається часткова адаптація до нового середовища: з'являється оптимістичний настрій, починається якісне інтегрування до життя нового суспільства.

На *п'ятому етапі* досягається повна адаптація до нової культури. Процес повної адаптації може тривати від кількох місяців до 4–5 років.

Цікаво, що людина, яка успішно адаптувалася в чужій країні, коли повертається на батьківщину, стикається з необхідністю пройти зворотню адаптацію (реадаптацію) до власної культури, переживаючи на цей раз «шок повернення».

Отже, виходить U-подібна крива розвитку культурного шоку, яка характеризується наступними ступенями: добре, гірше, погано, краще, добре.

Чинниками, які впливають на культурний шок, є:

- генераційні виміри (що старша людина, то більше труднощів із акультурацією вона відчуває);
- освіта (люди з вищою освітою швидше пристосовувані до нових умов життя);
- особливості характеру (фахово компетентні, відкриті до спілкування і встановлення нових контактів, екстравертивні, сміливі люди, які до того ж ще й мають достатньо високу самооцінку та схильні до співпраці адаптуються значно швидше за інших);
- територіальні виміри.

Основним способом подолання культурного шоку, на думку багатьох вчених, є активна комунікація із представниками «приймаючої» культури. Крім того, перед поїздкою до іншої країни на тривалий час варто детально ознайомитися з основами її культури, а також за необхідності пройти спеціалізовані тренінги.

Як уже зазначалося вище, засвоєння чужої культури відбувається в декілька етноцентристських та етнорелятивістських етапів (модель М. Беннета):

Етноцентристські етапи:

1. Заперечення будь-яких культурних відмінностей між народами. Заперечення може виявлятися як через ізоляцію, так і через сепарацію. Ізоляція

розуміється насамперед як фізична ізоляція народів і культур. Сепарація являє собою побудову фізичних чи соціальних бар'єрів для створення дистанціювання від усього, що відрізняється від власної культури.

2. Захист. На етапі захисту людина сприймає культурні відмінності як загрозу для свого існування і намагається їм протистояти. Дифамація (наклеп) – перша форма захисту – негативна оцінка відмінностей, пов'язана з формуванням негативних стереотипів. Рух від дифамації до наступних етапів ускладнено через те, що розвивається ненависть, яка породжує тенденцію повернення до заперечення. Захищаючи свої культурні відмінності, людина приходять до почуття переваги, підкреслення свого високого культурного статусу, причому пряме заперечення чужої культури не є обов'язковою рисою цього почуття. Почуття переваги виявляється у вигляді гордості за свою расу, стать і т.п. Етап переваги становить крок уперед у порівнянні з етапом дифамації, тому що тут відмінність оцінюється менш негативно, її визнають, хоча і з позицій етноцентризму.

3. Применшення – остання спроба зберегти етноцентристську позицію. На цьому етапі культурні відмінності відкрито визнаються і не оцінюються негативно, як на етапі захисту. Вони розглядаються як щось незначне в порівнянні з культурною подібністю.

Етнорелятивістські етапи:

1. Визнання. Існування культурних відмінностей визнається як необхідне людське становище. Спочатку визнаються відмінності в поведінці, потім – у культурних цінностях і т. ін.

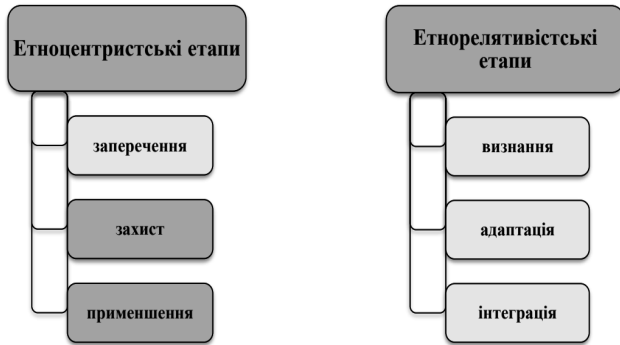
2. Адаптація. На цьому етапі відбувається поглиблення етнорелятивізму, приходять усвідомлення того, що культура – це не застигле утворення, а процес. Адаптація передбачає розвиток альтернативних комунікативних умінь і поведінкових моделей. Адаптація починається з емпатії (співчуття) і завершується формуванням плюралізму.

3. Інтеграція. Повне пристосування до чужої культури, яка починає відчуватися як «своя». На цьому етапі повна свобода відчувається як у когнітивній, так і в емоційній і поведінковій сферах.

4. Сприйняття (що швидше особистість сприймають, та активнішим постає її вияв).

Одним із найбільш ефективних способів «безболісного» входження в чужу культуру та успішної акультурації вважається міжкультурний тренінг, основною метою якого є зниження етноцентризму, формування культурного релятивізму та толерантності до чужої культури.

Модель акультурації М. Беннета

Міжкультурні тренінги проводяться зазвичай у рідній країні і включають декілька видів роботи, серед яких:

- просвітницька робота – отримання знань про історію народу, географічне положення країни, її звичаї, традиції, мистецтво тощо;
- орієнтування – набуття норм, цінностей, правил поведінки в чужому культурному середовищі;
- інструктаж – отримання інформації щодо проблем, які можуть виникнути під час контактів із чужою культурою [Селіванова 2011: 300–301].

Для полегшення процесу акультурації дослідники радять дотримуватися таких правил:

1. Будьте активнішими та ініціативними, комунікуйте з представниками культури, яку засвоюєте.
2. Будьте відкриті до пізнання культури та здобування нових знань. Засвоюйте чужу культуру у всіх її аспектах, поважайте традиції та звичаї нової для вас культури.
3. Опануйте вербальні, невербальні і пара вербальні засоби комунікації, що притаманні цій культурі.
4. Налаштуйте себе позитивно та будьте готові до будь-яких ситуацій у міжкультурній комунікації. Будьте витривалими та толерантними, гнучким і готовими до змін.

В умовах тотальної глобалізації входження в чужу культуру, акультурація і збереження національної самобутності стає все більш актуальною проблемою, над розв'язанням якої працюють фахівці різних наукових галузей. Ефективне здійснення міжкультурної комунікації можливе лише за умови дотримання двох базових, протилежних за своєю суттю, принципів культурного релятивізму та етноцентризму.

Акультурація як процес входження в іншу культуру завжди пов'язується з певними психологічними труднощами – культурним шоком, який розвивається

поетапно і може мати різні форми зовнішнього вияву. Найбільш дієвим способом акультурації є модель М. Беннета, яка становить поступовий перехід від етноцентризму до культурного релятивізму. Результатом повноцінної акультурації є не лише набуття нової національно-мовної картини світу і лояльність до іншого і незвичного, а й, що важливіше, здатність жити у світі, що постійно змінюється, в якому поступово втрачають значення державні кордони, а на перший план виходить безпосереднє контактування з людьми.

Використана література:

1. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.

2. Гюргадзе Г. В. Культурний релятивізм та його наслідки для національної самобутності народів. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 3. С. 7–11.

3. Кренащук К. Ю. *Професійні стереотипи та їх вплив на успішність діяльності рятувальників*: дис. ... доктора філософії. Харків, 2010. 200 с. Електронний ресурс: <http://surl.li/qjjiy> (дата доступу: 22.10.2023)

4. Кричківська О. Міжкультурна комунікація у системі сучасних підходів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка. Тернопіль*. 2007. № 5. С. 88–96.

5. Курапов А. О. Залежність вибору стратегії акультурації від психологічного портрету особистості. *Актуальні проблеми психології*. Том VII. Екологічна психологія. 2018. Випуск 45. С. 155–166.

6. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.

7. Риженко М. А. Сутність і формування культурної ідентичності та її роль в міжкультурній мовленнєвій комунікації. *Studia Linguistica*. 2011. № 5. С. 491–496.

8. Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*: підручник. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.

9. Тарасюк І. В. Культурний шок як один із чинників адаптації та реадaptaції мігрантів до нового соціокультурного середовища. *Psychological Prospects Journal*. 2011. Вип. 17. С. 232–240.

10. Хоптяр, Ю. А., 2008. *Етнологія*: навчальний посібник. Вид. друге, перероб. і доп. - Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2008. 160 с.

Теми і плани практичних занять

Практичне заняття № 1

Історія та теоретичне підґрунтя лінгвокультурології як науки

План

1. Історія виникнення лінгвокультурології. Місце лінгвокультурології серед інших гуманітарних дисциплін
2. Теоретичне підґрунтя лінгвокультурології
3. Базові поняття лінгвокультурології

Література:

а) основна:

1. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. С. 7–41.
2. Левченко О. Лінгвокультурологія та її термінна система. *Термінологія*. 2003. Вісник 490. С. 105–113. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkevd> (дата доступу: 22.10.2023).

б) додаткова:

1. Дорда С. В. Лінгвокультурологія як самостійний напрям лінгвістичних досліджень. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Філологічні науки»*. Мовознавство. 2017. №3 (352). 2017. С. 411–417

Питання для самоперевірки:

Репродуктивний рівень:

1. На яких принципах базується сучасна наукова парадигма і на основі яких виникла лінгвокультурологія?
2. Назвіть основні напрями сучасних лінгвокультурологічних студій.
3. Які мовні одиниці є предметом лінгвокультурології? Назвіть основні завдання цієї галузі знань.
4. Перерахуйте загальнонаукові методи, якими послуговується лінгвокульт.
5. Яка з мовних одиниць є основним поняттям лінгвокультурології? Розкрийте коротко суть цього поняття.

Продуктивний рівень:

1. Хто з українських дослідників першим встановив тісний зв'язок між мовою і культурою? На працях якого вченого ґрунтувалися погляди вітчизняного мовознавця?

2. Які науки, на ваш погляд, є дотичними до лінгвокультурології? Які саме аспекти лінгвокультурології вивчаються іншими дисциплінами?

3. Наведіть по два власних приклади архетипів, лінгвокультурем та констант. У чому полягає відмінність між константами та лінгвокультуремами? Як пов'язані ці два поняття?

4. Уявіть, що ви – лінгвокультуролог, який має дослідити взаємодію мови та культури. Що саме ви будете досліджувати?

5. Порівняйте поняття символу та стереотипу. Знайдіть спільні та відмінні риси цих двох одиниць.

Тестові завдання:

1. Паралельною назвою гіпотези Сепіра–Уорфа є:

- а) гіпотеза зв'язку між мисленням і культурою;
- б) гіпотеза зв'язку мови та культури;
- в) гіпотеза культурної відносності;
- г) гіпотеза лінгвістичної відносності.

2. Поширене серед давніх слов'ян вірування в те, що зірки на небі є душами померлих людей, є:

- а) міфологемою;
- б) етнотейдемою;
- в) стереотипом;
- г) архетипом.

3. Дисципліна, що вивчає вияв певних елементів поведінки у мовленнєвій діяльності людини та їхній зв'язок із національними традиціями називається:

- а) етнолінгвістика;
- б) етнопсихолінгвістика;
- в) лінгвокраїнознавство;
- г) культурологія.

4. Напрямок лінгвокультурології, який займається дослідженням змін лінгвокультурного стану етносу за певний проміжок часу, називається:

- а) діахронічна лінгвокультурологія;
- б) лінгвокультурна лексикографія;
- в) зіставна лінгвокультурологія;
- г) лінгвокультурологія окремої соціальної групи.

5. Хто із названих нижче дослідників розділяв погляди Е. Сепіра та Б. Уорфа щодо того, що мова є проміжним світом між об'єктивною реальністю та дійсністю?

- а) Л. Вайсгербер;
- б) Р. Барт;
- в) М. Фуко;
- г) Дж. Лакофф.

Вправи:

1. Порівняйте об'єкт, предмет, методи дослідження і основні одиниці соціолінгвістики та лінгвокультурології. Складіть порівняльну таблицю їхніх рис схожості та відмінності.

2. Підготуйте план-конспект статті: Кричківська О. Міжкультурна комунікація у системі сучасних підходів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка. Тернопіль. 2007. № 5. С. 88–96* або Курапов А. О. Залежність вибору стратегії акультурації від психологічного портрету особистості. *Актуальні проблеми психології. Том VII. Екологічна психологія. 2018. Випуск 45. С. 155–166.*

3. Опрацюйте статтю: Левченко О. Лінгвокультурологія та її термінна система. *Термінологія. 2003. 490. С. 105–113.* Електронний ресурс: <http://surl.li/qkevvd> (дата доступу: 22.10.2023). Підготуйтеся до усного опитування за матеріалами статті.

4. Знайдіть у тексті приклад міфологеми, концепту, ритуалу.

Як коваль переміг змія

Жив колись змій. Він їв людей і не давав їм проходу. І врятував людей од цього змія один коваль. Збудував він недалеко від змієвого лігва собі кузню та й задумав, як би звести того змія з світу, звісно, щоб він людей не нівечив. От змієві, як той коваль кує в кузні, досадно, що іде від коваля стук. Прилітає змій до кузні, а вона зачинена залізними дверима.

– Гей, ковалю, що ти тут ляпаси, не даєш мені спати? Я тебе з'їм!..

– Що ж, то твоя воля. Не боронь тільки мені востаннє помолитись!

– Молись!

От коваль за молот та давай скоріше робити гвіздка.

– Чом же ти не молишся, а знову ляпаси? – гукає змій.

– Та я молячись, – каже коваль, – ляпаю по ковадлу.

– Ну, швидше, а то в мене вже слина з рота тече.

– Зараз!

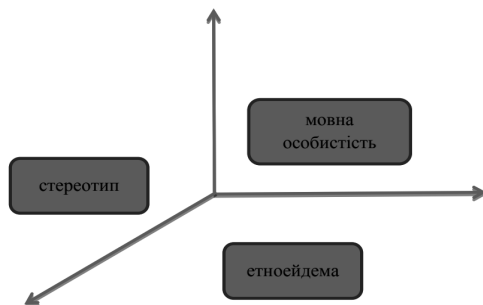
От зробив коваль гвіздка.

– Вже, – каже, – я готовий. Як же, – питає, – ти мене їстимеш? Ось в стінах є дірки (звісно, пробують свердла), так ти висолопи сюди язик, я сяду на його, а ти і проглинеш мене.

Згодився змій, висолопив у дірку язика, а коваль за гвіздка та й прибив зміїв язик до стіни. Змій сюди-туди – не одірветься. А коваль за гнuzдечку та й загнuzдав змія. Запріг його у соху та й проорав, виорав поле і змія, звісно, улелекав. Люди зраділи та й собі давай корчувати ліс на поле.

(Українська народна казка)

5. У поданій тривимірній моделі розташуйте базові одиниці лінгвокультурології так, щоб це відбивало їхнє відношення до мови, культури і свідомості. Наприклад, поняття *мовна особистість* слід розташувати у площині між осями *мова* і *свідомість*; поняття *етноейдема* – між осями *мова* і *культура*; поняття *стереотип* – між осями *культура* і *свідомість*.

Практичне заняття № 2 Мова та культура

План

1. Взаємодія мови та культури
2. Культурна конотація мовних одиниць
3. Співвідношення мовної та когнітивної картин світу

Література:

а) основна:

1. Загнітко А., Богданова І. *Лінгвокультурологія*: навч. посіб. Вид. 3-тє, переробл. і доп. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 33–44.
2. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. С. 7–41.

б) додаткова:

1. Чурділелі Т. Курс лекцій з навчальної дисципліни «Лінгвокультурологія» для підготовки докторів філософії денної форми навчання зі спеціальності 035 Філологія. Кременчук: Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, 2018. С. 27–41.

2. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Київ: «АртЕк», 1998. С. 156–159.

Питання для самоперевірки:

Репродуктивний рівень:

1. Як виявляється взаємодія мови та культури? Наведіть приклад.
2. Розкрийте поняття культурної конотації. Перерахуйте її основні характеристики.
3. Назвіть засоби експлікації мовної картини світу.
4. Перерахуйте основні властивості когнітивної картини світу.
5. Як співвідносяться між собою картина, модель та образ світу? Наведіть приклад.

Продуктивний рівень:

1. Як, на вашу думку, церковне приладдя є продуктом духовної чи матеріальної культури? Свою відповідь поясніть.
2. Чи вважаєте ви діалектне мовлення, жаргон (соціолект) і сленг певними виявами культури? Чому?
3. У якому з цих слів культурна конотація виявляється виразніше: «чугайстер» або «рута»? Чому?
4. Чи можливим є повний збіг когнітивних картин світу різних народів і водночас різкі відмінності у структурі їхніх мовних картин світу?
5. Якщо доросла людина змінює місце проживання (переїжджає в іншу країну) і починає спілкуватися виключно місцевою мовою, чи означає це, що у неї змінюються мовна та когнітивна картини світу? Поясніть свою відповідь.

Тестові завдання:

1. Із наведених нижче тверджень виберіть те, що є характерним для мови у протиставленні мова – культура:
  - а) настанова на масового адресата, універсальність для всіх носіїв;
  - б) основним виявом, що використовує зображальні властивості, є мистецтво;
  - в) вторинність системи щодо інших систем (літератури, мистецтва, музики тощо);
  - г) є знаковою системою, яка не здатна до самоорганізації.
2. Із наведених нижче рис оберіть ту, яка НЕ притаманна мовній картині світу:
  - а) цілісність;
  - б) комплексність;
  - в) історичність;
  - г) нездатність до змін та еволюції.

3. Із наведених нижче тверджень про зв'язок мови і культури знайдіть правильне:

- а) мова, як і культура, витворюється окремими обдарованими і талановитими особистостями;
- б) мова не визначає культуру, але постає одним із її виявів і соціалізованою частиною;
- в) мова і культура розвиваються окремо і не пов'язуються між собою в часі і просторі;
- г) на відміну від мови, суб'єктом культури є людина.

4. Сукупність усіх наявних наукових знань про світ, що вироблена всіма науками на певному етапі розвитку людського суспільства, називається:

- а) мовною картиною світу;
- б) концептуальною картиною світу;
- в) «наївною» картиною світу;
- г) концептосферою.

5. Із наведених нижче тверджень оберіть правильне:

- а) мовна картина світу передре концептуальній;
- б) концептуальна картина світу передре мовній;
- в) наукова картина світу передре концептуальній;
- г) наукова картина світу передре когнітивній.

Вправи:

1. Складіть порівняльну таблицю рис схожості та відмінності мовної та когнітивної картин світу за такими параметрами: універсальність / національність, суб'єктивність / об'єктивність, змінність / застиглість та ін.

2. Опрацюйте статтю: Sapir E. *Language, Race and Culture*. Електронний ресурс: https://brocku.ca/MeadProject/Sapir/Sapir_1921/Sapir_1921_10.html або за: Sapir E. *Language, race and culture*. [In:] E. Sapir, *Language: An introduction to the study of speech*. Harcourt Brace & Company, 1921. Pp. 207–220. <https://doi.org/10.1037/13026-010>

3. У яких із наведених слів наявна культурна конотація? Визначте її. *Вінок, дуля, намисто, рушниця, каплиця, шинок, коза, сметана.*

4. Наведіть приклади фразеологізмів, у яких яскраво відбито культурно-історичні традиції української етноспільноти.

5. Проаналізуйте українську мовну картину світу, що відображена в тексті, за таким алгоритмом:

1) знайдіть у тексті основні символи, архетипи, стереотипи, концепти (лінгвокультуреми); зазначте, для чого вони використовуються в тексті та як вони відбивають мовну картину світу;

2) схарактеризуйте основні риси української ментальності (риса характеру, особливості світогляду, стиль життя, основні цінності), виходячи з інформації, наявної у виділених одиницях.

Зразок виконання див. Додаток 2.

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставлена од півночі очеретом. Коло очеретяної стіни притулювся курінь. Попід уликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест, з двома дощечками, прибитими зверху на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видно образ Зосими й Савватія. Під хрестом стояло корито з водою для бджіл, потрушеною стеблами соломи.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посихлявши густе гілля в пасіку над уликами. За пасікою зеленів маленький баитан. Довге гарбузиння вилзло на курінь і почіплялось по тину. На самому курені вгніздився здоровецький гарбуз, неначе виліз, щоб погріти своє біле черево на сонці. В одному кутку коло хвіртки тліло курево, і легенький димок вився вгору й ховався в густому гіллі старої груші. Джеря сидів на пеньку коло возню і держав на руках маленького замураного онучка. Коло його сиділо дві дівчинки-онучки, а старший хлопець з батогом в руках стояв проти діда й не зводив з його очей. Джеря був сивий, аж бліший. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а з-під їх і тепер блищали темні, як терен, очі. Довгі сиві вуса спускались вниз, а голова біліла, наче вишневий цвіт. Його вид і тепер був сміливий і гордовитий.

Любка принесла дідові харч в клунку і стояла під гіллям груші, схиливши голову і підперши щоку долонею. Дід дав онукам по огірку і все розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали неначе якусь дивну казку та все розпитували діда про морську чудну та страшну рибу та про море. Мала дитина заснула на його руках.

А в пасіці гули в уликах бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали ліниво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали в вічка. В пасіці пахло медом, пахло молодію травою та польовими квітами. Серед пасіки десь взялася кавуняча огудина, сплелась з бадиліною, березкою та з широким листом огірків і побігла до одного улика довгою зеленою стежкою. Між уликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червоніла, ніби кров'яні краплі, червона смілка, ріс жовтий куцик дроку. Косе проміння промкнулось під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, улики, зелене листя на грушах, ще й облило сивого діда червонястим світлом.

Вже сонце зайшло, вже ніби дрімота розлилась над густими садками, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, неначе гула гучними струнами кобза, пригравуючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері.

І. Нечуй-Левицький

Практичне заняття № 3
Людина. Мова. Культура

План

1. Homo Lingualis – Людина Мовна
2. Поняття та модель мовної особистості
3. Лінгвокультурний типаж як утілення національних особливостей менталітету

Література:

а) основна:

1. Загнітко А., Богданова І. *Лінгвокультурологія*: навч. посіб. Вид. 3-тє, переробл. і доп. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 45–57.
2. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. С. 33–45.

б) додаткова:

1. Мацько Л. І. Лінгвокультурологічний аналіз тексту [В:] *Українська мова в діалозі культур. Факультативний курс* : навч. посіб. / під ред. В. Ф. Дороз. Київ : Ленвіт, 2010. С. 118–128.
2. Паславська А., Помірко Р., Бацевич Ф. *Мовленнєві жанри у міжкультурній комунікації*. Львів : ПАІС, 2010. С. 45–72.

Питання для самоперевірки:

Репродуктивний рівень:

1. Схарактеризуйте поняття *Homo Lingualis*. Як виявляється зв'язок цього поняття із поняттям мовної особистості?
2. Порівняйте філогенетичний та онтогенетичний підходи до зв'язку мови та культури.
3. Схарактеризуйте структуру мовної особистості за поглядами вченого, який ввів це поняття до наукового обігу.
4. Розкрийте основні типи стилів спілкування мовних особистостей за Ф. Бацевичем.
5. Назвіть основні ознаки та схарактеризуйте структуру лінгвокультурного типажу за О. Бондарчук.

Продуктивний рівень:

1. Що, на вашу думку, є первинним: культура чи цивілізація? Що є більш важливим? Чому?
2. Чи можуть артефакти культури згодом перетворитися на цивілізаційні і навпаки? Наведіть приклади.

3. Чи може людина володіти мовною компетенцією і водночас не мати компетенції культурної? Поясніть свою відповідь.

4. Чи можна вважати мовною особистістю людину, яка страждає на будь-який із видів афазії, і ту, яка є німою від народження? Поясніть свою відповідь.

5. Якщо лінгвокультурний типаж – це концепт, то чи справедливим буде вважати, що він може мати безліч вербальних (і в деяких випадках невербальних) репрезентацій у мовленні?

Тестові завдання:

1. Грубо-статична установка, бажання лідерства, егоцентричність, наявність сарказму, відхід від соціальних схем і норм властиве для мовної особистості:

- а) імпульсивного типу;
- б) гармонійного типу;
- в) конфліктного типу;
- г) перехідного типу.

2. До основних параметрів дослідження Homo Lingualis HE належить:

- а) мовна когніція;
- б) мовленнєва здатність;
- в) мовна свідомість;
- г) мовна творчість.

3. Рівнева модель, що містить когнітивний, вербально-семантичний та прагматичний рівні, відповідає структурі:

- а) мовної особистості;
- б) людини мовної;
- в) мовної свідомості;
- г) мовної когніції.

4. Твердження про те, що пізнання дійсності здійснюється кожною людиною (з дитинства) в мовних категоріях відповідає:

- а) онтогенетичній парадигмі дослідження зв'язку між мовою та мисленням;
- б) філогенетичній парадигмі дослідження зв'язку між мовою та мисленням;
- в) генетичній парадигмі дослідження зв'язку між мовою та мисленням;
- г) лінгвогенетичній парадигмі дослідження зв'язку між мовою та мисленням.

5. Рівнева модель мовної особистості HE містить такого рівня:

- а) вербально-семантичного;
- б) мовного;
- в) когнітивного;
- г) прагматичного.

Вправи:

1. Як співвідносяться між собою Людина Мовна, мовна особистість і лінгвокультурний типаж? Чи будь-який лінгвокультурний (соціокультурний) типаж є мовною особистістю? Доведіть.

2. Опрацюйте статтю: Бондарчук О. Лінгвокультурний типаж AUSSTEIGER у лінгвокультурології. Науковий журнал. 2016. № 4. С. 29–34. Підготуйтеся до усного опитування за матеріалами статті.

3. Наведіть по 2 приклади соціокультурних та лінгвокультурних, реальних та фікціональних типажів, які існують в українській національній свідомості.

Зразок: Лінгвокультурні: *український політик, український козак*; соціокультурні: *студент, байкер*; реальні: *український шляхтич, менеджер середньої ланки*; фікціональні: *янгол, русалка*.

4. Із попередньої вправи оберіть будь-який лінгвокультурний типаж і схарактеризуйте його за таким алгоритмом:

- 1) «паспорт» лінгвокультурного типажу;
  - 2) соціокультурна довідка;
  - 3) дефініція;
  - 4) ціннісні характеристики.
- Зразок див. Додаток 4.

5. Схарактеризуйте мовні особистості, які беруть участь у комунікації, за таким алгоритмом:

- 1) визначте тип кожної особистості за класифікацією Т. Чрділелі;
- 2) визначте тип кожної особистості за класифікацією Ф. Бацевича;
- 3) схарактеризуйте лексикон, тезаурус і прагматикон кожної мовної особистості.

Чи представлені в тексті лінгвокультурні типажі? Якщо так, то які саме?

Зразок виконання див. Додаток 3.

ЗА ДВОМА ЗАЙЦЯМИ

Дія перша. Вихід ІХ.

Голохвостий, Галя і Секлита.

Секлита (*зуздрівши*). А то що, Галька? З паничем? Ой лихо моє! Ой нещастя моє! Добігалась, каторжна! От і устерегла! Ах ти подла! (*Підскакує до Галі*)

Голохвостий оторопів.

Галя (*плачучи*). Мамо! Начепився, хто його зна хто й звідки, та й гвалтує, як розбишака...

Секлита. Як! Хто його знає? А ти не знаєш – свята та божа! Ах, обманщиця чортова, матері хочеш очі одвести? Так і повірили!

Тим часом Голохвостий, оправившись, хоче тікати. Секлита його за поли.

А ти, паничу, куди? Навтікача? Ні, з моїх рук так не вийдеш! Я за свою дочку тобі очі видеру з лоба!

Голохвостий (*замішавиись*). Хіба це ваша дочка?

Секлита. А то ж чия?

Голохвостий. На вас анітрішечки не похожа, у неї голосок, як соловейко в лузі, а ви як з бочки гуркаєте!

Секлита. Ах ти, харцизнику! Ти ще сміятись здумав? Наробив бешкету та й зуби скалить!

Голохвостий. Та не зіпайте так, бо всіх кожум'яцьких собак збентежите!

Галя. Мамо, голубочко, киньте його! Не робіть слави! Єй-богу, начепився вперве!

Секлита. Заступаєшся! Геть мені зараз додому! Ще на губах молоко не обсохло, а вона уже з хлопцем обнімається. Я тобі дома обірву оті патлі, сибірна!

Галя (*плаче*). За віщо ви, мамо? Хіба я винна?

Голохвостий (*набік*). Як би його вирватись від цієї відьми? От влопався!

Секлита (*до Галі*). Іди звідси! Не слинь мені! Дома побалакаємо!

Галя відходить плачучи.

ВИХІД Х

Секлита і Голохвостий.

Голохвостий кинувся було тікати, але Секлита не випустила піджака, так що він аж злетів з одного рукава. Секлита тоді вхопила обома руками за жилетку.

Секлита. А куди, каторжний? Щоб ще такого шелихвоста не вдержати, та не була б я Секлита Лимариха!

Голохвостий. Що ви? Чи при своїм умі? Не робіть, пожалуста, шкандалю! (*Все позира на дім Сірків*). Я вам заплачу, я багатий...

Секлита (*ще дужче*). А щоб ти не діждав, щоб я за дочку гроші брала? Щоб я рідну дитину продавала? Не діждеш! Не втечеш! Не пущу! У мене одна дитина, як одно сонце у небі! Нащо ти зводиш її з ума?!

Голохвостий (*набік*). От репетує бісова баба; розбудить усю вулицю! (*До неї*). Та я, єй-богу, не чіпав вашої дочки – тільки побалакав.

Секлита. Брешеш, нащадку іродів! Сама бачила, як обнімались! Знаю я вас, паничів! Знаю, як ви обдурюєте та з ума зводите дівчат!

Голохвостий. Та щоб я луснув, коли зводив!

Секлита. Докажи, докажи! Я не повірю твоєму слову: твої слова гнілі, як яблука! Ти харциза, волоцюга!

Голохвостий. Та що ж ви лаєтесь? Я не перекупка: обманувати не буду! Од вас не можна ні одпроситись, ні одмолитись!

Секлита. Ти думаєш, що як я перекупка, то мене можна й зневажати? Я на шаг обдурю, а на карбованця вам, сибірним, правди скажу! От що! Хай збереться хоч уся вулиця, а Секлита за себе й за свою дочку встоїть. Стріляй на мене, а я таки на своєму стану, за правду стану! (*Б'є кулаком об кулак*). Коли зачіпаєш, то зачіпай чесно: не безчесть мене й моєї дочки, бо ми тобі не іграшка!

Голохвостий (*набік*). От, не вирвусь! (*До Секлити*). Та, присяйбі, і не думав безчестити! (*Хоче знову вирватись*).

Секлита. Не пручайсь! Не пуцу! Гвалт, гвалт! Поліція! Поліція! Квартальний!

Голохвостий (*набік*). Ой пропав я! (*До Секлита*). Цитьте! Не кричіть-бо!

Секлита. Що-бо? Кричу, бо маю право! Поліція, поліція!

Голохвостий (*набік*). Потопить, бісова баба, чисто потопить! У Сірків уже й віконниця одчиняється! Господи, ну що його робити! (*До Секлити*). Слухайте сюди...

Секлита. Калавур!

Здалеку почувся свисток.

Голохвостий. Ой, поліція! Шкандаль! (*До Секлити*). Слухайте сюди, не кричіть: я всю правду скажу: ми любимось з вашою дочкою, тільки я чесно маю на думці: я її хочу сватати...

Секлита. Дури кого іншого, а не мене: знаємо ми вас, паничів!

Голохвостий. Та я не панич, а простий міщанин, – то тільки зверху на мені образованність!

Секлита. Брешеш!

Голохвостий. Та щоб я луснув... Недалеко тут мій дом! Я родич Свинаренків.

Секлита. Якого? Петра?

Голохвостий. Еге ж, Петрів племенник.

Секлита. Та хіба ж міщанину пристало бути свинею?

Голохвостий. Сій-богу, я вашу Галю люблю так, як золото, і хочу сватать, от хоч зараз оддайте, то візьму.

Секлита. Присягнись мені, ходім до церкви!

Голохвостий. Та чи я ж чоловіка вбив, щоб серед ночі присягати! Вірте мені, я чоловік благородний, образований, і божусь, і присягаюсь, що не піддурюю; бодай я завтрішнього дня не дїждав, бодай я завтра на своїх ремінних пасах повісився, бодай я зарізався в своїй хаті своєю бритвою, коли не вірите!

Секлита (*бере грудку землі*). Їж святу землю, то повірю! На, їж!

Голохвостий. Хіба ж я вовк, щоб їв землю?

Секлита. Їж, на їж, то повірю!

Голохвостий. Та мене ж од тієї землі скорчить, то і чоловіка вашій дочці не буде!

Секлита. Та ви брешете! Присягніться мені хоч на Братській!

Голохвостий. Нехай мене покарають всі печерські свята! Нехай мене покриє великий лаврський дзвін, коли я брешу!

Секлита. Ні, таки присягніть навколішках до Братської!

Голохвостий (*набік*). От, не одсахнусь. (*Стає на коліна*). Ну, хай мене поб'є Братська божа матір, коли брешу!

Секлита. Ну, тепер вірю, тепер вірю!

Голохвостий (*обтрушує штани; тихо*). От іще через цю каторжну бабу бруки запачкав! (*До неї*). Так а незабаром до вас і на заручини.

Секлита. Про мене, просимо; тільки за мою Галею нічого нема – знайте!

Голохвостий. Нащо мені? І свого досталь! Аби Галя!

Секлита. Так заходьте ж; раді будемо!

Голохвостий. А де ж ваша хата?

Секлита. Зараз за яром. Спитайте Секлиту Лимариху: увесь Подол зна. Глядіть же, не обдуріть; а то і живим не випущу! Од Лимарихи не сховатесь!

Голохвостий. Та буду ж, буду!

Секлита виходить.

Практичне заняття № 4

Фразеологія та мовні фігури в системі лінгвокультурних засобів

План

1. Фразеологія в лінгвокультурологічному вимірі
2. Мовні фігури як особливий шар системи лінгвокультурних засобів: метафори, порівняння, епітети як лінгвокультурні явища

Література:

а) основна:

1. Галинська О. М. Фразеологізми як знаки культурної інформації. *Проблеми зіставної семантики*. 2011. Вип. 10. С. 72–77.
2. Загнітко А., Богданова І. *Лінгвокультурологія: навч. посіб.* Вид. 3-тє, переробл. і доп. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 55–63.
3. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. С. 72–82, 98–124.

б) додаткова:

1. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ: Довіра, 2006. 703 с.

2. Назаренко О. В. *Українська фразеологія як вираження національного менталітету*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2001. 18 с.

3. Прайд Ю. Ф. *Національно-культурні особливості українських і російських фразеологічних одиниць*. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkeru> (дата доступу: 21.10.2023).

4. Савченко Л. В. *Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти*: монографія. Сімферополь: Доля, 2013. С. 74–93.

5. *Фразеологічний словник української мови*: онлайн. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkeqo> (дата доступу: 21.10.2023).

Питання для самоперевірки:

Репродуктивний рівень:

1. Дайте визначення фразеологізму. Назвіть основні його типи.
2. Розкрийте поняття внутрішньої форми фразеологізму. Наведіть приклад.
3. У чому виявляється двоплановість деяких фразеологічних сполук?
4. Розкрийте поняття метафори. Назвіть основні її типи. Наведіть приклади.
5. Перерахуйте основні засоби створення порівняння. Проілюструйте відповідь прикладами.

Продуктивний рівень:

1. Чи може внутрішня форма фразеологізму бути протилежною його значенню? Наведіть приклади.
2. Чим можна пояснити існування доволі великої кількості фразеологізмів універсального типу в українській мові? Якого походження переважна більшість цих одиниць?
3. Поясніть відмінність між тропами і мовними фігурами. Наведіть приклади.
4. Авторські метафори і порівняння вважаються найбільш яскравими і точними. Чи можна утворити авторський фразеологізм? Поясніть свою відповідь.
5. Які особливості української фразеології, на вашу думку, є найвизначнішими і специфічними для нашої мовної системи?

Тестові завдання:

1. Серед наведених нижче мовних фігур віднайдіть ті, що є метафорами:
  - а) трави зітхали; дерева, як німі; блакитна голубиць;
  - б) пролитися водою; сонний місяць; глибока тиша;
  - в) шипшина зневаги; вітер танцює; лебеді мріють крилами;
  - г) горіти сизим полум'ям; золота жирандоль; сорочка з туману.

2. Із наведених нижче фразеологізмів оберіть той, що є національно специфічним для української лінгвокультури:

- а) гадюку за пазуху брати;
- б) дуріти (казитися) з жиру;
- в) хоч мак сій;
- г) Содом робити.

3. Яка із наведених фразеологічних одиниць має не лише діахронну, а й синхронну двоплановість змісту?

- а) як чорт до сухої верби;
- б) товктися, як Марко по пеклу;
- в) закручувати гайки;
- г) жданиками годувати.

4. Доберіть синонімічний стійкий вислів до фразеологізму «у диковину собаки нековані»:

- а) на Божій дорозі;
- б) щоб сидячого татари не взяли;
- в) де козам роги правлять;
- г) жити як пампук у маслі.

5. Із наведених нижче фразеологічних одиниць знайдіть ту, яка є універсальним сталим висловом і не несе національних культурних конотацій:

- а) збирати мед з кропиви;
- б) груші на вербі;
- в) умивати руки;
- г) позичити очей у Сірка.

Вправи:

1. Які з названих фразеологізмів є національно-специфічними, а які – універсальними?

Дуріти (казитися) з жиру; жданиками годувати; Содом робити; груші на вербі; гадюку за пазуху брати; віділлються вовкові овечі сльози; аж молоко кисне; позичити очей у Сірка; умити руки; хоч мак сій.

2. Спробуйте пояснити значення фразеологізмів, відновивши їхню внутрішню форму: *стояти на Божій дорозі; у диковину собаки нековані; халявки смалити (присмалювати, пекти); щоб сидячого татари не взяли; один тому час, що батько в плахті; мухи в носі грають; мислите писати; кішці хвоста не зав'язати; згадала баба дівера; де козам роги правлять.*

3. Визначте, які з фразеологізмів мають синхронну, а які тільки діахронну двоплановість змісту: *зробити з лемеша швайку; руки фертом; ханьки м'яти;*

чмелів слухати (чмелі гудуть); щоб роги не надто високі росли; як (мов, наче і под.) оселедці (оселедців) у бочці; залити сала за шкуру; життя коромислом; довбнею не доб'єш; вилами по воді писане.

4. Проаналізуйте текст. Знайдіть усі відомі вам мовні фігури. Чи є в тексті «стерті» метафори? Чи є в тексті такі мовні засоби, які можна було б назвати національно-специфічними?

*Айстри задумані, квіти останнії,
осені пізньої сльози багряннії...
Сумно шепочеться вітер над вами,
і обмиває вас небо дощами.*

*Ви як любов, що весни не зазнала
і як вечірня зоря одсіяла.
Айстри задумані, квіти останнії,
осені пізньої сльози багряннії...
(В. Сосюра)*

5. Доберіть фразеологізми, в яких стрижневими лексемами були б *мати, птах, дорога* (по 5 фразеологічних одиниць до кожної лексеми). Спробуйте схарактеризувати ці концепти (названі лексеми розглядати як ядра концептів), виходячи з культурної інформації, здобутої з віднайдених фразеологізмів.

Зразок: *Вода* – носити воду в решеті, товкти воду в ступі, вилами по воді писано, як у воду пірнув, як у воду глядів.

У фразеологізмах *носити воду в решеті, товкти воду в ступі, вилами по воді писано* актуалізуються фізичні властивості води: вода є рідиною, тому носити її в решеті, товкти в ступі й писати щось на її поверхні немає жодного сенсу, оскільки вона одразу ж вилється з решета, ніколи не «розтовчиться» у ступі й не «збереже» написаного на своїй поверхні. Оскільки за давніми віруваннями вода є основною життєдайною силою, саме з цієї рідиною пов'язана абсолютна більшість українських фразеологізмів.

У фразеологізмі *як у воду пірнув* актуалізуються стародавні вірування про те, що вода (водоймища) є «проміжною ланкою» між світом живих і мертвих, тому пірнути у воду означало зникнути назавжди і без сліду.

Фразеологізм *як у воду глядів* актуалізує ще одну культурну конотацію концепту ВОДА. Здавна більшість ворожінь на майбутнє відбувалася саме за допомогою води. Майбутнє «читали» з її поверхні, тому глядіти в воду означало знати наперед, знати майбутнє.

6. Доберіть фразеологізми, що були б синонімами до слів (словосполучень): *сердитися, бити, говорити дурниці, дрімати, зникнути*. Визначте внутрішню форму фразеологізмів.

Зразок: *Дрімати* – клювати носом (коли людина засинає у неприродній

позі, вона здійснює головою (носом) характерні різкі рухи вперед-вниз, ніби клоє щось).

7. Знайдіть українські відповідники до англійських фразеологізмів: *the talk of the town, heads and tails, go nuts, to kick the bucket, to beat the air*. Спробуйте відновити їхню внутрішню форму.

Практичне заняття № 5

Лінгвокультуреми, символи та архетипи в національній культурі

План

1. Поняття лінгвокультуреми, її диференційні ознаки та класифікаційні параметри
2. Поняття символу в лінгвокультурології
3. Архетип у національній культурі

Література

а) основна:

1. Гатальська С. М. *Філософія культури*. Київ: Либідь, 2005. С. 106 –115, 194 –236.
2. Загнітко А., Богданова І. *Лінгвокультурологія: навч. посіб.* Вид. 3-тє, переробл. і доп. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 65–71.

б) додаткова:

1. Голубовська І. О. *Етнічні особливості мовних картин світу* : монографія [2-е вид., випр. і доп.]. Київ: Логос, 2004. С. 28–74.
2. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
3. Медвідь Н. С. *Лінгвокультуреми в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст.*: автореферат дис. к. філол. наук, К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2009. 23 с.
4. Сидоренко Ю. Теоретичний підхід до визначення поняття лінгвокультурема. *Young Scientist*. 2017. № 4.1 (44.1). С. 129–131. Електронний ресурс: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/4.1/33.pdf> (дата доступу: 22.10.2023).
5. *Словник символів культури України* / за загальною редакцією В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко, В.В. Куйбіди. 3-є видання. Київ: Міленіум, 2005. 352 с.

Питання для самоперевірки:

Репродуктивний рівень:

1. Розкрийте поняття лінгвокультурем. Назвіть її основні диференційні ознаки та властивості.

2. Перерахуйте основні джерела лінгвокультурем. Які з них, на ваш погляд, є найпродуктивнішими?

3. Назвіть основні типи символів. Проілюструйте свою відповідь прикладами.

4. Які основні властивості притаманні символам?

5. Як співвідносяться між собою символ та архетип? Наведіть основні риси відмінності між цими двома поняттями.

Продуктивний рівень:

1. Доведіть відмінність між лінгвокультуреюмою і концептом. Проілюструйте це прикладами.

2. Порівняйте лінгвокультуремі делека і скриня в українській мові з російськими лінгвокультуремами аист і сундук. Які характерні риси притаманні лише українським лінгвокультуремам?

3. Мовні одиниці Полтавская битва, судьба, царь-батюшка, дурак є російськими лінгвокультуремами. Чи є ці одиниці українськими лінгвокультуремами? Якщо так, поясніть, чим відрізняються їхні культурні конотації.

4. Доведіть, що наведені одиниці є символами української лінгвокультури: жайворонок, паланиця, перехрестя, Чумацький Шлях, дуб, часник. Розкрийте їхнє значення.

5. Які архетипні образи сьогодні найчастіше використовуються в рекламі? Чи помітили ви певну закономірність? Наведіть приклади.

Тестові завдання:

1. Із наведених нижче символів оберіть той, що є архетипом:

- а) цап-відбувайло;
- б) мед;
- в) колядка;
- г) яйце.

2. Визначте, яка із наведених нижче одиниць НЕ є національним українським символом:

- а) Чумацький Шлях;
- б) перехрестя;
- в) конюшина (трилисник);
- г) часник.

3. Із наведених нижче лінгвокультурема знайдіть ту, що відноситься до матеріально-фактологічної групи (за класифікацією Ю. Сидоренко):

- а) карокий;

- б) слава Ісу!;
- в) галушки;
- г) чорнії брови.

4. Із перерахованих нижче оберіть той рядок, в якому перераховано лише архетипи:

- а) вогонь, криниця, корабель;
- б) мати, зброя, сонце;
- в) полювання, дитина, корона;
- г) ікона, папір, меч.

5. Із перерахованих нижче одиниць знайдіть лінгвокультуруму:

- а) троянда;
- б) кінь;
- в) слава;
- г) писанка.

Вправи:

1. Визначте, які з перерахованих лексем є концептами, а які – лінгвокультурами. Свій вибір поясніть.

Тополя, вінок, Івана Купала (свято), калина, тринджоли, серце, жупан, кобза, воля, обжинки, ружа, ряс, доля, хрест, причастя, жінка (у значенні – дружина), туга, птах.

2. Визначте, до якого класу лінгвокультурам за класифікаціями В. Кононенка та В. Сидоренко належать такі одиниці: *треті півні співають, довгі коси, слава Ісу, припічок, галушки, червоний мак, летіти стрілою, гайдамаки, рушники подавати, русалки регочуться, чорноброва, хрещений, Святий Вечір, булава.*

3. Визначте тип наведених слів-символів за проаналізованими класифікаціями: *Йордан, дзеркало, горлиця, кутя, ворона, веселка, рука, місяць, папороть, піч.*

4. Серед наведених нижче мовних одиниць виділіть символи та архетипи. Свій вибір поясніть.

Небо, плуг, янгол, ніж, сім, зерно, бурштин, цап-відбувайло, колесо, підкова, чорний (колір), Трійця, ланцюг, терези, яйце, дуля, зілля, колядка.

5. Напишіть міні-твір на тему «Моя подорож до...» про власну подорож до одного з міст України. Обсяг – 2,5 тис. знаків. Уведіть до тексту твору по дві лінгвокультурами, символи та архетипи, підкресліть їх у тексті та визначте їхній тип.

6. Знайдіть у тексті символи, архетипи й лінгвокультурами. Визначте тип лінгвокультурам, розкрийте значення символів.

*Гей, вдарте в струни, кобзарі,
Натхніть серця піснями!
Українські прапори вгорі —
Мов сонце над степами...*

*Гей, рясно всипте цвітом шлях,
У дзвони задзвоніте!
Українське військо на полях
Йде, славою повите.*

*Дзвенять слова мов у сріблі
Братерській, веселі.
А десь на морі кораблі
Розбилися об скелі...*

*Земля схотіла жити знов —
Шумлять потужно ріки.
Благословіть ви чесну кров,
Хвала борцям навіки!*

*Хвала борцям, що на зорі
Лягли в холодні ями.
Гей, вдарте в струни, кобзарі,
Натхніть серця піснями!*

(П. Тичина)

Практичне заняття № 6
**Ментефакти, концепти та константи в аспекті
лінгвокультурології**

План

1. Поняття і класифікація ментефактів
2. Поняття та диференційні ознаки концептів
3. Поняття константи в лінгвокультурології

Література

а) основна:

1. Загнітко А., Богданова І. *Лінгвокультурологія*: навч. посіб. Вид. 3-тє, переробл. і доп. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 71–78.

2. Краснобаєва-Чорна Ж. В. *Сучасна концептологія: концепт життя в українській фраземіці*. Донецьк: Донецький національний університет, 2009. С. 9–62.

б) додаткова:

1. Бевз Ю. Фраземи з компонентом 'міфологічна істота': типологія і лінгвокультурологічний коментар. *Лінгвістичні студії Linguistic Studies*. 2023. Вип. 45. С. 150–161.

2. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.

3. Словник символів культури України / за загальною редакцією В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко, В.В. Куйбіди. 3-тє видання. Київ: Міленіум, 2005. 352 с.

4. Полюжин М. Поняття, концепт та його структура. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2015. Вип. 24. С. 214–221. Електронний ресурс: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/7847/1/43.pdf> (дата доступу 12.10.2023)

5. Антонова О.К. Структура концепту та способи його вербалізації. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. 2010. Вип. 11. С. 10–13.

Питання для самоперевірки:

Репродуктивний рівень:

1. Схарактеризуйте основні групи та підгрупи ментефактів. Наведіть приклади.

2. Поясніть відмінність між поняттями стереотипу та артефакту. Проілюструйте свою відповідь прикладами.

3. Схарактеризуйте структуру концепту за М. Полюжином та О. Антоновою. Чим схожі та відмінні ці два підходи до визначення структури концепту?

4. Перерахуйте основні типи концептів. Наведіть приклади.

5. Як співвідносяться поняття концепту та константи? Проілюструйте свою відповідь прикладами.

Продуктивний рівень:

1. Чи вважаєте ви перелік наведених ключових концептів української лінгвокультури вичерпним (ДОЛЯ, ВОЛЯ, СЕРЦЕ, СІМ'Я, ЗЕМЛЯ, ПТАХ, ДУМА)? Які концепти до цього переліку додали б ви і чому?

2. Якими, на вашу думку, мали б бути ключові концепти американської лінгвокультури¹²? Зробіть припущення і поясніть свій вибір.

¹² Д. Янkelович визначає такі константи американської лінгвокультури: СВОБОДА, РІВНІСТЬ ПЕРЕД ЗАКОНОМ, РІВНІСТЬ МОЖЛИВОСТЕЙ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, ДОСЯГНЕННЯ, ПАТРІОТИЗМ, ДЕМОКРАТІЯ, РЕЛІГІЯ, УДАЧА (за [Семенюк 2009: 148]).

3. Наведіть приклади ментефактів, що займали б проміжну позицію між знаннями і концептами та між концептами і уявленнями.

4. Назвіть основні відмінності між лінгвокогнітивним та лінгвокультурним концептами.

5. До якої категорії ментефактів (знань, концептів чи уявлень) ви б віднесли лінгвокультури, символи, міфологеми та ритуали? Чому?

Тестові завдання:

1. Яка із наведених нижче характеристик НЕ притаманна концепту?

- а) комплексність побутування;
- б) умовність і нечіткість;
- в) поліапельованість;
- г) стійкість і незмінність.

2. Із наведених нижче одиниць оберіть ту, яка є концептом (у протиставленні до лінгвокультурам):

- а) кобза;
- б) причастя;
- в) обжинки;
- г) серце.

3. Комплексні, цілісні функційні структури, що становлять сукупність сценаріїв та фреймів, пов'язаних із почуттями та переживаннями, називаються:

- а) уявлення;
- б) схеми;
- в) поняття;
- г) гештальти.

4. Із перерахованих нижче знайдіть НЕправильне твердження:

- а) менталітет організовує та «спричиняє» ментальність;
- б) усі архетипи є за своєю природою символами;
- в) константа є поняттям ширшим за концепт;
- г) культурні універсалиї співвідносяться із поняттям архетипу.

5. Дані про будову сонячної системи (Сонце є зіркою, довкола якої обертаються планети) становлять за класифікацією ментефактів:

- а) уявлення;
- б) знання;
- в) концепт;
- г) стереотип.

Вправи:

1. Визначте образний, ціннісний та поняттєвий аспект концептів *БАНДУРА*, *КРОПИВА*, *КРИНИЦЯ*, *ЛАДАН*, *ТУГА*.

2. У поданому тексті знайдіть ментефакти. Визначте їхній тип.

ОКРЕМА КВАРТИРА

Теця рада, діти раді, і дружина рада:

Прийшла вранці листівочка, виклика райрада.

Подався я до райради, заходжу в кімнату.

Зайняв чергу під дверима, либонь, двадцять п'яту.

Переглянув разів десять вчорашню газету...

І ось уже відчиняю двері кабінету.

А там сидить симпатичний молодий мужчина.

– Ваше прізвище? – питає. Говорю: – Калина.

– Так ось, – каже, – товаришу, на вулиці Миру

Виділяє вам райрада окрему квартиру. –

Я ушам своїм не вірю, протираю очі.

Вісім років ця хвилинка снилася щонаочі.

А мужчина тягне далі: – Як ініціали?

– Б. М., – кажу, і коліна дрібно задрижжали.

– Б. М., значить, – розглядає чоловік бумажки,

А у мене вже по спині бігають мурашки.

Взяв шпательчик мужчину, ставить збоку риску.

– Якщо Б. М., то ви, – каже, – у іншому списку.

Знов забилося у мене серце, як у пташки.

Вже не можу відірвати ока від бумажки.

А мужчина строго каже: – У село Роздори

Поїдете з бригадою збирати помідори.

– Помідори у Роздори? – кліпаю очима.

– Ні, пробачте, – схаменувся молодий мужчина. –

Ось цей список. Значить, точно. На вулиці Миру

Виділяє вам райрада окрему квартиру, –

Загойдались перед зором вікна, двері, штори.

– То давайте ж, – кажу, – ордер на ті помідори...

– Що ви мелете дурниці? – скривився мужчина. –

Помідори вже зібрали, товариш Калина. –

... Повернувся я додому. Сиджу біля столу.

Наковтався валер'янки та ще й валідолу.

Бодай його взяла тряся, тупого чинишу,

Що споганив мені радість, отуманив душу!

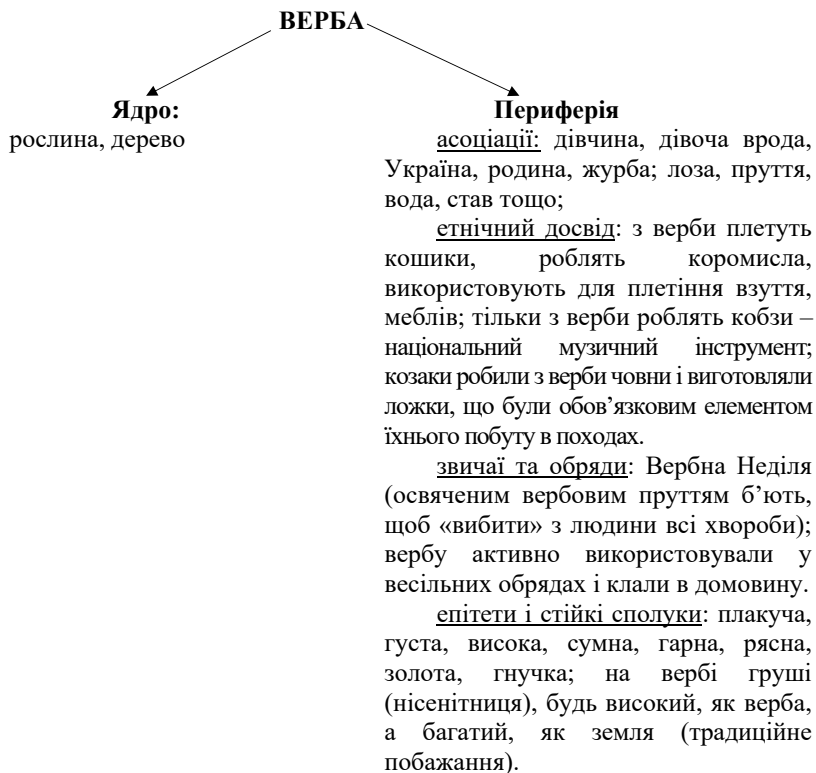
(П. Глазовий)

3. Визначте тип наведених ментефактів. Оберіть серед них будь-який концепт і побудуйте його структурну модель, визначте ядро і периферію.

Чи мають ці ментефакти точні / неточні відповідники у російській та англійській мовах?

ЖИЧКА, КАЛАЧІНИ, КОВТУН, ПІДБРЕХАЧ, ПОПЕЛЮХА.

Зразок:

4. Порівняйте концепти КУМ, КОХАННЯ, МОГИЛА, ХАТА в українській і російській мовах. Знайдіть етноспецифічні компоненти значення цих концептів.

5. У поданому тексті знайдіть константи і концепти. Поясніть відмінність між ними.

*Є в коханні і будні, і свята,
Є у ньому і радість, і жаль,
Бо не можна життя заховати
За рожевих ілюзій вуаль.*

*І з тобою було б нам гірко,
Обіймав би нас часто сум,
І, бувало б, темніла зірка
У тумані тривожних дум.*

*Але певен, що жодного разу
У вагання і сумнівів час
Дріб'язкові хмарки образи
Не закрили б сонце від нас.*

*Бо тебе і мене б судила
Не образа, не гнів – любов.
В душі щедро вона б світила,
Оновляла їх знов і знов.*

*У мою б увірвалася мову,
Щоб сказати в тривожну мить:
– Ненаглядна, злюща, чудова,
Я без тебе не можу жити!..*

(В. Симоненко)

6. Порівняйте аналогічні концепти української та англійської мовних картин світу. Знайдіть відмінності та поясніть, чим вони мотивовані. Які з ознак концепту не актуалізовано в кожній мові?

Українська лінгвокультура:	Англійська лінгвокультура:
Ангел – у релігійному культурі – надприродна істота, посланець, вісник бога [Нікульшина 2012: 121–122].	Angel – 1) a spiritual being superior to man in power and intelligence; 2) servant of God, who is believed by religious people to appear sometimes to people and bring them messages from God. Angels are usually represented as people with wings, dressed in white; 3) spirit who is God's servant in heaven, and who is often shown as a person dressed in white with wings; 4) a member of the lowest order in the celestial hierarchy, classified by Dionysius the Areopagite as: seraphim, cherubim, thrones, dominions, virtues, powers, principalities, archangels, angels; 5) a spirit that in some religions is believed to live in heaven with God. In pictures, angels are as people

	with wings; 6) also spirit, supernatural being [Нікульшина 2012: 33].
Зомбі – оживий мрець, вовкулак [Нікульшина 2012: 151].	Zombie – according to certain African and Caribbean religions, a dead person who is made to move by magic [Нікульшина 2012: 119].
Юда – один із дванадцяти апостолів, який зрадив Христа. В Україні юдою іноді називають чорта [Нікульшина 2012: 207].	Judas – in the New Testament of the Bible, one of the Jesus’s disciples. He received ‘thirty pieces of silver’ from the Jewish authorities as payment for betraying Jesus [Нікульшина 2012: 73].

Практичне заняття № 7

Стереотипи та прецедентні феномени як лінгвокультурні явища в контексті сучасних досліджень

План

1. Поняття стереотипу, його основні ознаки
2. Поняття прецедентного феномена, його основні ознаки та класифікаційні параметри

Література

а) основна:

1. Загнітко А., Богданова І. *Лінгвокультурологія*: навч. посіб. Вид. 3-тє, переробл. і доп. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 80–87.
2. Сахарук І. Типологія прецедентних феноменів у сучасному українському дискурсі. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 23. С. 197–203.

б) додаткова:

1. Баган М. Заперечення як засіб трансформації прецедентних феноменів. *Українська мова*. 2014. №4. С. 44–51.
2. Баракатова Н. А. Структурно-семантична специфіка сучасної української афористики. *Український смисл*. 2015. №1. С. 3–11.
3. Великорода Ю. М. Становлення прецедентних імен та еволюція їх значення в американському медіа дискурсі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філологічна серія*. 2016. Вип. 61, 2016. С. 231–233.
4. Воробйова Т. В. Семантика прецедентних імен : національнокультурний компонент [В:] *Мова і культура*. Київ : ВД Дмитра Бураго, 2003. Вип. 6. С. 119–127.

5. Глуховцева І. Я. Трансформація стійких сталих виразів як одна з корінних ознак прецедентного тексту. *Лінгвістика*. 2008. №2 (14). С. 117–124.

Питання для самоперевірки:

Репродуктивний рівень:

1. Дайте визначення поняття стереотипу. Хто з учених ввів цей термін до наукового обігу?

2. За І. Богдановою, схарактеризуйте основні типи стереотипів. Наведіть приклади.

3. З яким поняттям співвідноситься прецедентний феномен? Назвіть основні диференційні ознаки прецедентної одиниці.

4. Які чотири основні типи прецедентизмів виділяє І. Богданова? Проілюструйте свою відповідь прикладами.

5. Перерахуйте основні джерела виникнення прецедентності.

Продуктивний рівень:

1. Чи завжди стереотипи людської свідомості і мислення категоріями є коректними та етичними? Проаналізуйте гендерні та расові стереотипи.

2. До якої з груп ментефактів ви б віднесли стереотипи та прецедентні феномени? Чому?

3. Порівняйте прецедентні феномени із символами. Чи мають ці два типи одиниць спільні риси? Які?

4. В якому з типів дискурсу прецедентні одиниці будуть найбільш поширеними? З чим це пов'язано?

5. Наведіть приклади наявних в українців етнічних стереотипів стосовно інших народів.

Тестові завдання:

1. Прецедентні феномени визначаються через поняття:

- а) символу;
- б) стереотипу;
- в) логоепістеми;
- г) лінгвокультуреми.

2. Поширене уявлення про італійців як дуже нестриманих і запальних, але дружніх і привітних людей є виявом:

- а) національного стереотипу;
- б) національного символу;
- в) лінгвокультуреми;
- г) константи культури.

3. Із наведених нижче прецедентизмів оберіть той, який НЕ є універсальнопрецедентним:

- а) чоловіки віддають перевагу білявкам;
- б) балувана Галя;
- в) тридцять срібляників;
- г) володар перснів.

4. До якого з типів стереотипів належить український звичай тричі цілуватися з родичами і друзями під час зустрічі?

- а) стереотип-символ;
- б) канон;
- в) стереотип-ситуація;
- г) стереотип-образ.

5. Визначте тип прецедентного феномена «битва з вітряками», а також тип феномена, до якого він відсилає:

- а) прецедентне висловлення (прецедентний текст);
- б) прецедентне висловлення (прецедентна ситуація);
- в) прецедентний текст (прецедентна ситуація);
- г) прецедентна ситуація (прецедентний текст).

Вправи:

1. Розподіліть наведені прецедентні феномени за трьома групами: універсально-прецедентні, національно-прецедентні та соціумно-прецедентні.

Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці; Геракл; союз нерушимий; поділ України на сорти за регіональною ознакою; секонд-хенд; Голохвастов; полювання на відьом; всьо пропало; умивати руки; кордон на замку; по щучому велінню; політ над гніздом зозулі; тоді ми йдемо до вас; битва з вітряками; дикі танці; Чорнобиль.

2. До якого з типів прецедентних феноменів належать такі: *30 срібляників, Мекка, 7 листопада*? Визначте ступінь їх універсальності.

3. Наведіть по 1 прикладу соціумно-прецедентних, національно-прецедентних та універсально-прецедентних імен та висловлень (усього має бути 6 одиниць). Визначте, до прецедентних текстів чи до прецедентних ситуацій відсилають ці одиниці.

4. Наведіть по два приклади стереотипів-канонів та стереотипів-еталонів (один стереотип-образ і один стереотип-ситуацію). Знайдіть у наведених одиницях національні ознаки.

Зразок: стереотип-канон – зустріч із знайомим (прескриптивна функція – привітання, коротка / довга бесіда), замовлення у кафе (прескриптивна функція

– покликати офіціанта, повідомити йому своє замовлення, розплатитися); стереотип-еталон (образ) – сантехнік, стереотип-еталон (ситуація) – щорічний парад до 9 травня (предиктивна функція – парад точно відбудеться, він становитиме урочисту демонстрацію бойової техніки та військових сил країни).

5. У тексті знайдіть стереотипи та прецедентні феномени. Визначте їхній тип за класифікаціями І. Богданової.

Країну на карантин

Кілька днів тому мій німецький приятель, командир поліцейського загону спецпризначення, прислав мені отакого листа про свої відвідини книжкової виставки у Франкфурті, зокрема українського стенду:

«Я вдав із себе книготоргівця (бо то був день лише для бізнес-відвідин) і сказав дивній пані, що мене цікавить Україна, і я хотів би представити її письменників своїм клієнтам. Ну, якщо чесно, то спершу я спитав у іншої дивної пані: «Do you speak english?» – «Njet!» – «Does she?» – «Maybe!» – хахаха!

В них не було жодного промо-матеріалу. Нічого не було! Жодної брошури з іменами чи будь-чим. І мені не дозволили взяти один із їх туристичних проспектів (мали тільки по 3 екземпляри кожного... принаймні, так сказали).

В будь-якій разі то була катастрофа. Якого дідька вони приїхали на найбільшу світову книжкову виставку? Для чого? Відразу по тому я відійшов трохи далі й мене буквально забомбили матеріалами з російського стенду... я його не взяв, хе-хе! Ну добре, трохи шоколаду з'їв і роззирнувся навколо, але це й усе.

Тут із чеського павільйону надійшов мій приятель і ми повернули до Ісландії.

Р. S. Ти живеш у дивній країні... Але вона однаково мені все ще подобається. І я все ще хочу повернутися туди.

Ну от. А я б на його місці точно лишилася в Ісландію милитися. Хоча він там був уже. Як, зрештою, і в Україні. Ніколи не розуміла імпортерів камікадзе, котрі повертаються сюди знову і знову, ба, навіть жити лишаються і дітей заводять, як неktorіє (котрих зараз вдома нема, бо пішли за «Динамо» вболівати в паб).

Яка така сила сюди їх тягне? Певно, та ж сама, що змушує українців масово звідси валити. За одного битого сто небитих дають...

Але заробітчани – то святі люди. Сидять собі тихо, прімуси почінують. На книжковій виставці хіба що зрідка рипаються. А тут... Ну за яким таким правом їздять ганьбити цю країну по закордонах вишкребки чиновницького апарату (я чесно замінила цією метафорою питоме слівце «потолок»)?!

Ну невже ж у нас немає жодної тети в жодному міністерстві, що на питання «ду ю спік інгліш» (хоча мала би «дойч шпрехен» у Франкфурті-то) бодай відповіла «ну» замість «нет»?!

Зрештою, як показав ералаш Давосу в комплекті з антологіями творів Гулака-Артёмовського, поета Чехова, Анни Ахметової та її самої ідеї презентації Гарантового пост-модерного епосу в тому ж Франкфурті – інцидент гармонійно вписується в загальну імідж-концепцію країни інтелектуалів.

До речі, про мистецтво: цей мій коп-українолюб ще й музикант-електронщик. А ще він – ой, тримайтеся, фанати «омону» – писав свою магістерську (!!!) французькою...

Довго дивувався, наївний страж німецького порядку, чого то товсте одоробало «НАСНАЛНИК», що сидить у київському відділку, довго не сходило з небес на землю, аби з ним зустрітися, а відтак примушувало свого підлеглого вивчати закордонний поліцейський значок і посвідчення, щоб зрештою таки скривити всі жири своєї «харизми» в утомльонну сонцем міну й, колупнувши в зубі, сказати: «ТОСНА ШПІОН».

О, так, секретів у нашої держави – три провалля завалити, маятником замахати. Але давайте просто не пускати до нас іноземців. Карантин у нас.

Одне тоді гарне лишилося з тієї історії – фуражка, що німець так хотів подарувати українському колезі. І лишилася вона у мене. Буде дітям забавка.

Ірена Карпа

(Українська правда. Життя. 28.10.2011)

Практичне заняття № 8

Теорія міжкультурної комунікації як наука. Національно-культурна специфіка комунікації

План

1. Теоретичне підґрунтя міжкультурної комунікації
2. Поняття і складники міжкультурної компетенції
3. Базові типи культур
4. Стилi міжкультурної комунікації

Література

а) основна:

1. Загнітко А., Богданова І. *Лінгвокультурологія*: навч. посіб. Вид. 3-тє, перекл. і доп. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 87–94.
2. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 226–256.
3. Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*: підручник. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю.А., 2011. С. 272–295.

б) додаткова:

1. Семенюк О. А., Паращук В. Ю. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 130–140
2. Яшенкова О. В. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 191–206.

Питання для самоперевірки:

Репродуктивний рівень:

1. Схарактеризуйте основні теорії пояснення суті міжкультурної комунікації.
2. Розкрийте поняття міжкультурної та етнокультурної компетенції.

Поясніть відмінність між ними.

3. *Перерахуйте основні типи культур, що виділяються за категоріями «культурної граматики» Е. Холла. Наведіть приклад кожного з типів культур.*

4. *Розкрийте поняття ментальної програми за Г. Хофстеде. Які типи культур за цим показником виділяє дослідник?*

5. *Схарактеризуйте типи комунікативних стилів за В. Гудикунстом.*

Продуктивний рівень:

1. *Чи доводилося вам коли-небудь застосовувати на практиці будь-яку з теорій міжкультурної комунікації? Яку з них ви вважаєте найефективнішою? Чому?*

2. *Який, на вашу думку, мінімум знань необхідний людині для формування в неї міжкультурної компетенції «базового рівня»?*

3. *Чи вважаєте ви перелік стратегій ефективної міжкультурної комунікації М. Клайна вичерпним? Які правила до цього переліку додали б ви?*

4. *Які три аспекти міжкультурної комунікації (за В. Манакіним) ви вважаєте найважливішими? Чому?*

5. *Із власного досвіду наведіть приклади прямої опосередкованої, прямої неопосередкованої та непрямой опосередкованої комунікації. З якою із цих форм спілкування пов'язані найбільші труднощі? Які саме? Чому?*

Тестові завдання:

1. У сучасній культурно-історичній ситуації актуальним є поділ існуючих культур на:

- а) мінікультури і повноцінні культури;
- б) макрокультури і мінікультури;
- в) мікрокультури і повноцінні культури;
- г) макрокультури і мікрокультури.

2. Загальновідомим фактом є те, що латиноамериканці часто запізнюються на досить значний проміжок часу, отже, вони, за категоріями Е. Холла, належать до культури:

- а) монохронної;
- б) поліхронної;
- в) мікрохронної;
- г) макрохронної.

3. Яка з нижче вказаних категорій відсутня у переліку категорій «культурної граматики» Е. Холла?

- а) категорія контексту;
- б) категорія ставлення до особистої свободи;
- в) категорія швидкості поширення інформації;
- г) категорія простору.

4. Складниками етнокультурної компетенції є:

- а) культурні установки, цінності та норми;
- б) мовна компетентність, культурні норми і цінності;
- в) культурна свідомість і цінності, мовна компетентність;
- г) культурні установки, норми і мовна компетентність.

5. Який із комунікативних стилів, за В. Гудикунстом, вирізняється тривалими паузами, чіткістю та точністю мовлення:

- а) прямий;
- б) суспільно орієнтований;
- в) інструментальний;
- г) згорнутий.

Вправи:

1. Опрацюйте *Розділ 1.2. Основні категорії міжкультурної комунікації* з навчального посібника В. Манакіна «Мова і міжкультурна комунікація» (Манакін М. В. Мова і міжкультурна комунікація. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 21–44.). Підготуйтеся до усного опитування за вивченим матеріалом.

2. Із власного досвіду наведіть приклад комунікативної невдачі, що відбулася між представниками різних лінгвокультур. Назвіть її причини та з'ясуйте шляхи її подолання.

3. За наведеними категоріями «культурної граматики» визначте, до якого з типів культур належить українська, а також з'ясуйте, які комунікативні стилі в основному притаманні представникам української етноспільноти. Свою відповідь аргументуйте.

4. Наведіть 5 прикладів фразеологізмів, приказок або прислів'їв, що характеризували б комунікативну поведінку представників української та англійської лінгвокультур. Знайдіть риси спільності та відмінності в комунікативній поведінці представників цих двох лінгвокультур.

Зразок: більше діла – менше слів; слово – не полова, язик – не помело; вола в'яжуть мотуззям, а людину – словом; їж борщ з грибами і держи язик за зубами; вода все сполоще, а злого слова – ні; a word spoken is past recalling; deeds, not words!; many words will not fill a bushel; go home and say your prayers; do not wash your dirty linen in public.

5. Наведіть по 2 приклади мікро- і макрокультур. Схарактеризуйте одну з них за категоріями «культурної граматики» Е. Холла та за ментальними програмами Г. Хофстеде.

Зразок: Макрокультури: латиноамериканська, мусульманська; мікрокультури: стиляги, трейсери.

Латиноамериканська макрокультура

Категорії культурної граматики Е. Холла:

1) категорія контексту – низькоконтекстна;
2) категорія часу – поліхронна;
3) категорія простору – невелика відстань під час розмови навіть із незнайомою людиною;

4) категорія швидкості поширення інформації – висока швидкість поширення інформації.

Ментальні програми Г. Хофстеде:

1) дистанція влади – велика;
2) індивідуалізм / колективізм – індивідуалізм;
3) гендерний параметр – маскуліність;
4) рівень невизначеності – високий.

Практичне заняття № 9

Особливості міжкультурної комунікації та взаємодії з чужою культурою

План

1. Мовленнєвий етикет: принципи, максими спілкування, комунікативні табу
2. Невербальні особливості міжкультурної комунікації
3. Принципи етноцентризму та культурного релятивізму в теорії міжкультурної комунікації
4. Поняття акультурації, інкультурації та культурного шоку

Література

а) основна:

1. Загнітко А., Богданова І. *Лінгвокультурологія*: навч. посіб. Вид. 3-тє, переробл. і доп. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 94–101.
2. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. С. 251–271.
3. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 205–226.

4. Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*: підручник. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю.А., 2011. С. 290–292.

б) додаткова:

1. Ільченко О. А. Прецедентність як ознака текстів сучасної преси (на матеріалі метафоричних словосполучень). *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2012. Вип. 34. С. 97–100.

2. Кальченко Т. Ю. Аксиологічна функція прецедентних феноменів у поетичному творі (на матеріалі лірики В. Герасим'юка та І. Римарука). *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Філологічні науки*. 2014. Вип. 4. С.75–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbdpufn_2014_4_11

3. Корольова В. В. Прецедентні феномени в мові сучасної поезії. URL : <https://naub.oa.edu.ua/2012/pretsedentni-fenomeny-v-movi-suchasnojipoeziji/>

4. Яшенкова О. В. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 191–211.

Питання для самоперевірки:

Репродуктивний рівень:

1. Розкрийте поняття мовленнєвого етикету. Наведіть приклад національних особливостей етикету українців.

2. Схарактеризуйте основні принципи успішної мовної комунікації. Яких максимум спілкування необхідно дотримуватися для їхньої повноцінної реалізації?

3. Розкрийте поняття невербальної комунікації. Схарактеризуйте основні її форми. Проілюструйте свою відповідь прикладами.

4. Схарактеризуйте принципи етноцентризму та культурного релятивізму. Як співвідносяться ці два принципи між собою?

5. Розкрийте поняття культурного шоку. Перерахуйте його основні симптоми та форми вияву.

Продуктивний рівень:

1. Який із принципів комунікації є важливішим під час спілкування викладача зі студентом? лікаря з пацієнтом? бізнес-партнерів?

2. Наведіть відомі вам приклади мовних, тематичних і контактних табу.

3. На які засоби невербальної комунікації ви найбільше звертаєте увагу? Чи намагались ви коли-небудь контролювати власні мимовільні невербальні сигнали? Наскільки успішно?

4. Чи помічали ви в собі вияви етноцентризму? Які саме? У яких ситуаціях вони з'являлися?

5. Який процес, на ваш погляд, є складнішим: інкультурація чи акультурація? Чому?

Тестові завдання:

1. Механізм розвитку культурного шоку часто порівнюють із:
  - а) V-подібною кривою;
  - б) W-подібною кривою;
  - в) U-подібною кривою;
  - г) L-подібною кривою.
2. Із перерахованих нижче етапів засвоєння чужої культури назвіть той, який належить до етнорелятивістської групи:
  - а) визнання;
  - б) применшення;
  - в) заперечення;
  - г) захист.
3. Формою акультурації, за якої відбувається заперечення чужої культури зі збереженням власної культурної ідентичності, є:
  - а) інтеграція;
  - б) маргіналізація;
  - в) сепарація;
  - г) асиміляція.
4. Процес засвоєння людиною культурних норм, цінностей, надбань певного етнічного угруповання та усвідомлення своєї приналежності до певної культури називається:
  - а) інкультурацією;
  - б) акультурацією;
  - в) культурною адаптацією;
  - г) асиміляція.
5. Заборона торкатися у розмові з малознайомою людиною особистого життя кожного з учасників комунікації має назву:
  - а) мовного табу;
  - б) тематичного табу;
  - в) контактного табу;
  - г) етикетного табу.

Вправи:

1. Через процес акультурації чи інкультурації мали пройти герої таких літературних творів:
  - а) П'ятниця з роману Д. Дефо «Робінзон Крузо»;
  - б) Мауглі з однойменної повісті Р. Кіплінга.Поясніть свою відповідь.

2. Схарактеризуйте особливості комунікативного стилю, що властивий більшості представників української лінгвокультури, за основними конвенціями спілкування (за О. Яшенковою).

3. Спробуйте підрахувати, скільки знаків невербальної комунікації використано в промові професора Гарвардського університету Вільяма Юрі «The walk from no to yes» (<http://www.williamury.com/events/video>). Невербальні засоби якої групи використовуються найчастіше в цій промові? Яке значення вони мають і який вплив справляють на глядачів? Яких принципів і максимум комунікації дотримується мовець? Чи помітили ви певні особливості мовлення В. Юрі, що свідчать про національно-культурну специфіку комунікації?

4. Які принципи успішної комунікації порушено її учасниками в наведеному уривку з повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»? Які наслідки мають ці порушення для всіх учасників комунікативного акту?

Обід докипав у печі. Бори, приставлений до жару, дув бульки й клетотів вряди-годи, неначе хто в йому ляпав ложкою. Хата стояла неметена. Свекруха глянула на невістку спідлоба й промовила:

– Чого це ти, Мотре, сіла шити? Хіба ти не бачиш, що в печі обід недоварений, а хата стоїть і досі неметена?

– Та вже ж бачу, не повилазило, – обізвалася Мотря затаючи нитку в вушко.

– Гляди лиш, щоб тобі й справді не повилазило. Сядеш собі шити по обіді, як упорасиш.

– Ох-ох! Так у мене чогось болить спина, так ниють руки, – почала Мотря тонесеньким голосом, передражнюючи свекруху.

– Дразнись, дразнись! – сказала свекруха. – Кидай лишень сорочку та вимитай хату, кажу тобі. Я хазяйка в хаті, а не ти. Роби те, що тобі загадують.

– А я вам, мамо, не наймичка. Я й в свої матері не була наймичкою. Коли пішлось на колотнечу, то нам треба робити діло пополовині. Поганять і в мене стало б хисту, аби було кого.

– Не видумуй чортзна-чого. Як була я в панів, то робила за двох таких, як ти: варила обід на двадцять душ; а ти й на п'ять душ не попнешся.

– Робили, бо над вами пан з нагайкою стояв.

– Коли хоч, то я й над тобою стану з нагайкою. Цить! А то як візьму кочергу, то й зуби визбираєш, – крикнула Кайдашиха й скочила з місця.

– Ви мені не рідна мати: не давали зубів, не маєте права й вибивать. В коцюби два кінці: один по мені, другий по вас.

– Карпе! Чи ти чуєш, що твоя жінка витворяє? Чом ти їй нічого не скажеш?

Карпо слухав усю ту розмову й не знав, що їм казати. В хату ввійшов Кайдаш. Кайдашиха почала йому жалітись на невістку.

– І хто наравяв нам брати невістку з тих багатирів? – крикнула Кайдашиха. – Лучче було взяти циганку, ніж багачку з порожньою скринєю.

– Я вашого сина не силувала мене брати; я до вас з хлібом з сіллю не ходила,

порогів ваших не оббивала. Ви самі до мене прийшли, – сказала Мотря трохи тихішим голосом, остерігаючись свекра.

Старий Кайдаш розсердився на невістку й почав на неї гримати.

5. Уявіть, що вам необхідно провести міжкультурний тренінг для студентів, які приїхали в Україну на навчання з США. Які б 10 найважливіших «правил поведінки» в Україні та 10 основних фактів про українську культуру ви б їм повідомили? У якій формі ви б провели подібний тренінг?

6. Перегляньте уривок з фільму «Моє велике грецьке весілля» (https://www.youtube.com/watch?v=eOmQuYBIQ_g) і дайте відповідь на такі питання:

- а) якої стратегії акультурації дотримується родина головної героїні?
- б) на якому етапі акультурації перебуває батько головної героїні?
- в) хто з героїв фільму переживає культурний шок? як саме це виявляється? що б ви порадили цьому персонажу, щоб позбутися культурного шоку?

Практичне заняття № 10

Національні особливості українського мовленнєвого етикету

План

1. Поняття про мовленнєвий етикет
2. Українські канонізовані формули вітання, прощання, пошанування
3. Благодатна, лікувальна сила слова
4. Аспекти мовного коду у міжкультурній комунікації
5. Національно-культурна специфіка спілкування. Невербальні особливості комунікації

Література:

а) основна:

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ: 2007. С. 251–270.
2. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. Київ: 2006.

б) додаткова:

1. Потапенко О. І. Цікаве мовознавство. Біла Церква, 1996. С. 172–181.
2. Потапенко О. І. Таємниці Духу Слова. Київ: 2009.

Завдання:

1. За матеріалами практичного заняття самостійно складіть тест із 10 питань з чотирма варіантами відповіді.

2. Завдання (за вибором):

- 1) Законспектувати розділ посібника Ф. Бацевича чи Я. Радевича-Винницького.
- 2) Написати реферати на теми:
  - 1) Культура професійного мовлення словесника.
  - 2) Молодіжний сленг: тенденція, проблеми.
  - 3) «Жодне погане слово нехай не виходить з уст ваших».
  - 4) Невербальні засоби спілкування.
  - 5) Фонетичні аспекти етичного мовлення.

Практичне заняття № 11

Відбиття у мові українських вірувань, звичаїв, обрядів

План

1. Відбиття в лексиці та фразеології українських обрядів, звичаїв
2. Відбиття в мові народних уявлень, вірувань, повір'їв
3. Українські формули віншувань, побажань

Література:

а) основна:

1. Загнітко А., Богданова І. *Лінгвокультурологія*: навч. посіб. Вид. 3-тє, переробл. і доп. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 71–78.
2. Краснобаєва-Чорна Ж. В. *Сучасна концептологія: концепт життя в українській фраземіці*. Донецьк: Донецький національний університет, 2009. С. 9–62.

б) додаткова:

1. Бєвз Ю. Фраземи з компонентом ‘міфологічна істота’: типологія і лінгвокультурологічний коментар. *Лінгвістичні студії Linguistic Studies*. 2023. Вип. 45. С. 150–161.
2. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
3. *Словник символів культури України / за загальною редакцією В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко, В.В. Куйбіди*. 3-тє видання. Київ: Міленіум, 2005. 352 с.

Завдання:

1. Законспектувати розділи книг: О. І. Потапенка «Цікаве мовознавство». Біла Церква, 1986. С.107–117, В. Жайворонок «Українська етнолінгвістика. Нариси». Київ: 2007; В. Жайворонок «Знаки української етнокультури. Словник-довідник». Київ: 2006; Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. «Фразеологія сучасної української мови». Київ: 2007. С. 358–366.

2. За матеріалами практичного заняття самостійно складіть тест із 10 питань з чотирма варіантами відповіді.

Практичне заняття № 12–13

Мовні символи

План

1. Поняття про символ, знак.
2. Характеристика найголовніших етносимволів.
3. Характеристика Словника символів культури України (за ред. О.І. Потапенка, В.П. Коцура).

Література:

а) основна:

1. Загнітко А., Богданова І. *Лінгвокультурологія*: навч. посіб. Вид. 3-тє, переробл. і доп. Вінниця: Нілан-ЛІТД, 2017. С. 71–78.
2. Краснобаєва-Чорна Ж. В. *Сучасна концептологія: концепт життя в українській фраземіці*. Донецьк: Донецький національний університет, 2009. С. 9–62.

б) додаткова:

1. Бевз Ю. Фраземи з компонентом ‘міфологічна істота’: типологія і лінгвокультурологічний коментар. *Лінгвістичні студії Linguistic Studies*. 2023. Вип. 45. С. 150–161.
2. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
3. Словник символів культури України / за загальною редакцією В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко, В.В. Куйбіди. 3-тє видання. Київ: Міленіум, 2005. 352 с.

Завдання:

1. Написати (за вибором) реферати на теми:

- 1) Символ калини.
- 2) Символ світла, свічки.
- 3) Українська обрядова символіка.
- 4) Символіка кольорів (білий, чорний, блакитний тощо).
- 5) Символіка української державності.
- 6) Символіка Інтернету, комп'ютера.
- 7) Символи тоталітарного режиму.
- 8) символи церковні.

2. За матеріалами практичного заняття самостійно складіть тест із 10 питань з чотирма варіантами відповіді.

Практичне заняття № 14

Образи. Оцінки. Асоціації: лінгвокультурологічний аспект

План

1. Образність як культурологічна категорія
2. Тропіка в системі лінгвокультурологічних засобів (метафора, порівняння, поетичні епітети)
3. Образ України в культурологічному аспекті. Постаць Тараса Шевченка через призму ціннісно-сміслового, символічного погляду

Література:

а) основна:

1. Загнітко А., Богданова І. *Лінгвокультурологія*: навч. посіб. Вид. 3-тє, переробл. і доп. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 71–78.
2. Краснобаєва-Чорна Ж. В. *Сучасна концептологія: концепт життя в українській фраземіці*. Донецьк: Донецький національний університет, 2009. С. 9–62.

б) додаткова:

1. Бєвз Ю. Фраземи з компонентом 'міфологічна істота': типологія і лінгвокультурологічний коментар. *Лінгвістичні студії Linguistic Studies*. 2023. Вип. 45. С. 150–161.
2. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
3. Словник символів культури України / за загальною редакцією В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко, В.В. Куйбіди. 3-тє видання. Київ: Міленіум, 2005. 352 с.

Завдання:

1. Зробити лінгвокультурологічний аналіз своєї улюбленої поезії.
2. За матеріалами практичного заняття самостійно складіть тест із 10 питань з чотирма варіантами відповіді.

Практичне заняття № 15–16.

Мова і релігія

План

1. Релігійний (фідеїстичний) дискурс та його мовно-стилістичні особливості
2. Семантика Господньої молитви «Отче наш»
3. «На початку було Слово»
4. Символи віри. Особливості православної молитви

Література:

а) основна:

1. *Закон Божий*: Підручник для сім'ї та школи. Київ: 2003.
2. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: 2004. С. 142–146.

б) додаткова:

1. Потапенко О. І. *Дух. Любов. Творчість*. Київ: 2007. С. 135–151.
2. Потапенко О. І. *Таємниці Духу Слова*. Київ: 2009. С. 3–13.
3. Потапенко О. І. Фідеїстичні тексти на заняттях лінгвістичного гуртка. *Українська мова і література в школі. – лінгвістичного гуртка*. 2007, №1.

Завдання:

1. Підготувати відповідь (за вибором).
  - а) Чому одне із імен Ісуса Христа – Логос?
  - б) Мовно-стилістичні особливості фідеїстичного дискурсу.
  - в) Таємниця імені Ісуса Христа.
  - г) Символи християнської віри.
  - д) Лікує слово благодатне.
  - е) Дари Духа Святого.
2. За матеріалами практичного заняття самостійно складіть тест із 10 питань з чотирма варіантами відповіді.

Схема лінгвокультурного аналізу тексту

1. Назва і дата створення тексту.
2. Автор тексту.
3. Схарактеризуйте умови, в яких відбувається дія / комунікація.
4. Виділити в тексті основні концепти, визначити, якими мовними одиницями вони реалізуються в тексті. З аналізованих концептів обрати константні одиниці та схарактеризувати їхні образний, поняттєвий та ціннісний складники.
5. Виділити базові лінгвокультуреми. Які концепти вони реалізують?
6. Виділити прецедентні феномени, наявні в тексті. Визначити їхнє сферу-джерело походження та тип за ступенем універсальності. Яку роль вони виконують в тексті?
7. Визначити в тексті наявні стереотипи та ритуали. Чи можна вважати їх культурно-специфічними?
8. Визначити наявні в тексті символи та пояснити їхнє значення в межах цієї лінгвокультури. Які з цих символів є архетипними?
9. Віднайти в тексті міфологеми, схарактеризувати їх.
10. Схарактеризувати мовну картину світу, презентовану в тексті.
11. Схарактеризувати мовні особистості, представлені в тексті:
  - а) ім'я мовної особистості, її тип за класифікацією Ф. Бацевича;
  - б) лексикон мовної особистості;
  - в) тезаурус мовної особистості;
  - г) прагматикон мовної особистості.
12. Визначити лінгвокультурні типажі, представлені в тексті. Схарактеризувати типажі за таким алгоритмом:
  - а) назва лінгвокультурного типажу, його тип;
  - б) паспорт лінгвокультурного типажу (зовнішній образ, одяг, вік, гендерна ознака, місце проживання, походження, сфера діяльності, дозвілля, сімейний стан, оточення, мовленнєві особливості);
  - в) соціокультурна довідка;
  - г) дефініційні характеристики;
  - г) ціннісні характеристики.
13. Чи порушено в наведеній комунікації принципи успішної комунікації? Якщо так, то які (назвати порушені максими спілкування)?
14. Чи наявні під час спілкування комунікативні табу? Визначити їхній тип.
15. Чи застосовано під час комунікації невербальні знаки? Які саме? З якою метою?
16. Порівняйте наведений текст і його літературний переклад. Де відбулася заміна лінгвокультурних одиниць? Якими одиницями їх замінено? Чи збережено в тексті-перекладі національно-культурну специфіку тексту оригіналу?
17. Висновки (До якої лінгвокультури належить текст? Як виявляється його національно-культурна специфіка?)

ЛІСОВА ПІСНЯ*Драма-феєрія в 3-х діях***Спис діячів «Лісової пісні»**

«Той, що греблі рве»

Потерчата (двоє)**Русалка****Водяник****Дядько Лев****Лукаш****Лісовик****Мавка****Пропасниця****Куць****Мати Лукашева****Русалка Польова****Килина**

«Той, що в скалі сидить»

Злидні**Хлопчик****Доля****ПРОЛОГ**

Старезний, густий, предковичний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим прастарим дубом. Галява скраю переходить в куп'я та очерети, а в одному місці в яро-зелену драговину - то береги лісового озера, що утворилося з лісового струмка. Струмок той

Forest Song*Fairy Drama in Three Acts***Translated by Percival Cundy****Dramatis Personae**«**He Who Rends The Dikes**», *a destructive sprite dwelling in the freshets of spring***Lost Babes**, *water nixes***Rusalka**, *a water nymph***Water Goblin**, *guardian spirit of the lake***Lev**, *a peasant***Lukash**, *a peasant, Lev's nephew***Forest Elf**, *a woodland sprite***Mavka**¹³, *a forest nymph***Will-o'-the-Wisp**, *a fire sprite (ignis fatuus)***Kutz**, *a malicious imp***Mother of Lukash**, *a peasant woman***Field Sprite**, *a nymph dwelling among the grain***Kilina**, *a young peasant widow*«**He Who Dwells In Rock**», *a phantom**signifying Death and Oblivion***Starvelings**, *imps personifying Famine and**Want***A Boy**, *Kilina's son***Fate**, *a phantom***Prologue**

A dense and hoary primeval forest in Volhynia. The scene is a spacious glade in the heart of the forest dotted with willows and one very old oak. At one end the glade turns into tussocks and reedy growths, and then into a vivid green marsh, the shore of a woodland lake

¹³ Ukrainian folklore is full of beliefs and superstitions, manifestly the survivals from a dim ethnic past. In substance they are all connected with natural phenomena as observed in the changing seasons as the year runs its course, and with the activity of the manifold spirits supposed to lie behind the visible world. This is the general back-ground of this fairy drama. However, two remarks on the persons of the drama will be useful. «Lost Babe» is a fairy being conceived as coming from an unbaptized infant, the fruit of illicit love, after having been drowned by its desperate forsaken mother. Similarly, a «Mavka» is another sort of fairy being, whose origin is ascribed to a female infant which dies before receiving Christian baptism.

вибігає з гушавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хашах. Саме озеро - тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині. Містина вся дика, таємнича, але не понура, - повна ніжної, задумливої поліської краси. Провесна. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. Деревя ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, одкриваючи білдо-блакитну воду.

В лісі щось загомоніло, струмок зашумував, забринів, і вкупі з його водами з лісу вибіг "Той, що греблі рве" - молодий, дуже білявий, синьоокий, з буйними і разом плавкими рухами; одежа на йому міниться барвами, від каламутно-жовтої до ясно-блакитної, і поблискує гострими золотистими іскрами. Кинувшись з потоку в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду; туман розбігається, вода синішає.

«Той, що греблі рве»

З гір на долину
біжу, стрибаю, рину!
Місточки збиваю,
всі гребельки зриваю,
всі гатки, всі запруды,
що загатили люди, -
бо весняна вода,
як воля молода!

*(Хвилює воду ще більше, поринає і виринає,
мов шукаючи щось у воді).*

Потерчата

(двоє маленьких, біленьких діток у біленьких сорочечках виринають з-поміж латаття)

Перше

Чого ти тута будиш?

Друге

Чого зо сну нас будиш?

formed by a stream which runs through the forest. The stream emerges from a dense thicket, empties into the lake and comes out at the end of it, only to lose itself again in the undergrowth.

The lake itself is a placid sheet of calm water, covered with duckweed and water lilies except for a clean open space in the center.

The spot is wild and mysterious but not gloomy, filled with the tender, pensive beauty of Polissye, the wooded part of the province of Volhynia.

It is very early spring, long the edge of the forest and in the glade the first green is showing and hepatics and anemones are in bloom. The trees are still leafless, but their leafbuds are about to open. A mist hangs over the lake, at times concealing it entirely, but when moved by the wind, the mist opens up, displaying the pale blue water.

A roaring is heard from the forest; the stream begins to foam and clatter. Then, together with its waters, out of the forest there comes racing "He Who Rends the Dikes". He is a youth, very blond with blue eyes, who makes expansive motions as though he were swimming. His clothing is constantly changing in color from turbid yellow to clear blue, and at times he emits swift golden sparks. Rushing with the current into the lake, he begins to circle around on the clear, open space, agitating the somnolent water. The mist dissolves and the water becomes bluer and bluer.

«He Who Rends the Dikes»

Down from mountain into valley,
Skipping, racing, forth I sally.

All the villages are quaking,
As the dikes and dams I'm breaking.
When folk try to dam the water,
To their work I give no quarter;
For wild waters of the spring
Like wild youth, must have their fling!

He continues to agitate the water more and more, plunging and then emerging as though seeking something.

Two Lost Babes

(Tiny pale infants in scanty white shirts, who come up to the surface among the water lilies.)

1. Why do you come hither blundering?
2. Why do you disturb our slumbering?

Перше

Нас матуся положила
і м'якенько постелила,
бо на ріння, на каміння
настелила баговиння,
і лататтям покривала,
і тихенько заспівала:
"Люлі-люлі-люлята,
засніть, мої малята!"

Друге

Чого ж ти тут шукаєш?

Перше

Кого ти тут шукаєш?

«Той, що греблі рве»

Тую Русалку,
що покохав я змалку,
бо водяній царівні
нема на світі рівні!
Збігав я гори,
долини, яри, ізвори, -
милішої коханки
нема від озерянки.
Зіб'ю всю вашу воду,
таки знайду ту вроду!

(Бурно мутить воду).

Потерчата

Ой леле! не нуртуй!
Хатинки не руйнуй!
Печера в нас маленька,
що збудувала ненька.
Убога наша хатка,
бо в нас немає татка...

(Чіпляються йому за руки, благаючи).

Ми спустимось на дно,
де темно, холодно,
на дні лежить рибалка
над ним сидить Русалка...

«Той, що греблі рве»

Нехай його покине!
Нехай до мене зрине!

(Потерчата поринають в озеро.)

Виплинь же, мила!!

*Русалка випливає і знадливо всміхається,
радісно складаючи долоні. На ній два вінки -
один більший, зелений, другий маленький, як*

1. Here our mother made our nest;
Laid us gently down to rest;
O'er the stones and o'er the gravel
She laid reeds to make it level,
Lily pads she gave for covering,
And we heard her softly singing:
Lulla-lulla-lullaby,

Sleep, my darlings, mother's nigh."

2. Why do you come us to scare?
1. Whom is it you're seeking here?

«He Who Rends the Dikes»

That Rusalka, blithe and kittle,
Whom I've loved since I was little;
For of water nymphs so queenly
There is none I love more keenly.
I have coursed all over mountains,
Valleys, ravines, springs, and fountains.
Lovelier spirit of the mere,
None there is than who dwells here.
Into foam this lake I'll churn,
Seeking her for whom I yearn!

He agitates the water tempestuously.

The Lost Babes

Please, oh, please! be not so savage,
Or our home you'll surely ravage.
One small cave-for there's none other
Than the one found by our mother.
Humble is the place we own -
Father's love we've never known...

(They seize him by the hand, beseeching him.)

We'll dive down to depths profound
Where no light or warmth is found;
There Rusalka watch is keeping
Where a fisher drowned is sleeping.

«He Who Rends the Dikes»

Let her leave him lying there!
Straightway let her come up here!

(The Lost Babes dive down into the lake.)

Come up, love, I say!

*Rusalka comes up out of the water, smiling
alluringly, joy-fully clapping her hands. She is
wearing two chaplets: the larger one, green; the*

коронка, перловий, з-під нього спадає серпанок.

Русалка

Се ти, мій чарівниченьку!

«Той, що греблі рве»
(*прізно*)

Що ти робила?

Русалка

(*кидається немов до нього, але пропливає далі, минаючи його*)

Я марила всю ніченьку
про тебе, мій паниченьку!
Ронила сльози дрібнії,
збирала в кінви срібнії,
без любові розмовоньки
сповнила вщерть коновоньки...

(*Сплескує руками, розкриває обійми, знов кидається до нього і знов минає*).

Ось кинь на дно червінця,
поллються через вінця!

(*Дзвінко сміється*).

«Той, що греблі рве»
(*з'їдливо*)

То се й у вас в болоті
кохаються у злоті?

Русалка наближається до нього, він круто відвертається від неї, виром закрутивши воду.

Найкраще для Русалки
сидіти край рибалки,
глядіти неборака
від сома та від рака,
щоб не відгризли чуба.
Ото розмова люба!

(*підпливає близьенько, хапає за руки, заглядає в вічі*)

Русалка

Вже й розгнівився?
(*Лукаво*).

А я щось знаю, любчику,
хороший душогубчику!

other, small, like a crown of pearls, from which there hands a veil.

Rusalka

Ah! 'tis you, my sweetheart gay.

«He Who Rends the Dikes»
(*Angrily*)

Why all this delay?

Rusalka

(*She starts to swim as though to meet him, but veers aside, avoiding him.*)

All the night, dear, I've been yearning,
Dreaming that you were returning!
All the many tears I wept
In a silver cup I've kept.
Without you, the tears, my lover,
Filled the cup till it brimmed over.

(*She claps her hands, darts forward as though to meet his embrace, but again swerves aside and avoids him.*)

Some gold to the bottom fling,
And baptize the wedding ring!

She laughs in bell-like tones.

«He Who Rends the Dikes»
(*Bitingly*)

Ah! 'tis gold that you desire –
You, who dwell down in the mire!

Truly, my Rusalka owns
She loves best a dead man's bones.
Sitting there's her wish,
Guarding him from crabs and fish
Lest they further him deface.
What a lovers' trysting place!

(*Rusalka swims closer, takes him by the hand and looks up into his face.*)

Rusalka

Why so angry? Say!
(*Maliciously*)

I know something, you reviler,
O you handsome heart-beguiler!

(Тихо сміється, він бенджежиться).

Де ти барився?
Ти водяну царівну
зміняв на мельниківну!
Зимові - довгі ночі,
а в дівки гарні очі, -
недарма паничі
їй носять дукачі!

(Свариться пальцем на нього і дрібно сміється).

Добре я бачу
твою ледачу вдачу,
та я тобі пробачу,
бо я ж тебе люблю!

(З жартівливим пафосом).

На цілу довгу мить тобі я буду вірна,
хвилину буду я ласкава і покірна,
а зраду потоплю!
Вода ж не держить сліду
від рана до обіду,
так як твоя люба
або моя журба!

«Той, що греблі рве»
(поривчасто простягає їй обидві руки)

Ну, мир миром!
Поплинем понад виром!

Русалка
(береться з ним за руки і прудко кружляє)

На виру-вирочку,
на жовтому пісочку,
в перловому віночку
зав'юся у таночку!
Ух! Ух!

Ухкають, бризкають, плещуть. Вода б'ється в береги, аж осока шумить, і пташки згрями зриваються з очеретів.

Водяник
(Виринає посеред озера. Він древній сивий дід, довге волосся і довга біла борода

(She smiles knowingly and he becomes alarmed.)

While you were away
A miller's maid seemed fair,
So you forgot me here.
Winter nights were cruel,
Dark eyes furnished fuel –
When a maid's not cold,
Gentlemen give gold!

(She shakes her finger at him and laughs lightly.)

Well do I perceive
That you can deceive;
Yet I pardon you,
For I love you true.

(With humorous pathos)

For a lengthy second, I'll be yours most loyal;
For a moment's space, I'll give a love that's royal.
Fool me, and I'm through.
The water keeps no traces
No more than our embraces;
'Tis transient as your living,
As feeling as my giving.

«He Who Rends the Dikes»
(with a convulsive movement, he stretches out his hand to Rusalka.)

Anyway, 'tis spring!
O'er the lake let's take a fling!

Rusalka
(Seizing his hand, she circles around swiftly.)

By the little lakelet,
O'er its yellow sands,
With my pearly chaplet
I fly in the dance!

They whoop and splash and dash the water about. The water surges and beats against the shore till the weeds and reeds begin to thrash about, and the startled birds in swarms rise up out of them in fright.

Water Goblin
(He rides up from the middle of the lake. He is very ancient gray old man with long hair and a

*всуміш з баговинням звисають аж по пояс.
Шати на ньому - барви мулу, на голові корона
із скойок. Голос глухий, але дужий).*

Хто тут бентежить наші тихі води?

*Русалка з своєю парою спиняються і кидаються
врозтіч.*

Ститайся, дочко! Водяній царівні
танки заводити з чужинцем?! Сором!

Русалка

Він, батьку, не чужий. Ти не пізнав?
Се ж «Той, що греблі рве»!

Водяник

Та знаю, знаю!

Нерідний він, хоч водяного роду.
Зрадлива і лукава в нього вдача.

Навесні він нуртує, грас, рве,
зриває з озера вінок розкішний,
що цілий рік викохують русалки,
лякає птицю мудру, сторожку,
вербі-вдовиці корінь підриває
і бідним сиротяттам-потерчаттам
каганчики водою заливає,
псує мої рівненькі береги
і старощам моїм спокій руйнує.
А влітку де він? Де тоді гасає,
коли жадібне сонце воду п'є
із келиха мого, мов гриф неситий,
коли від спраги никне очерет,
зоставшиися на березі сухому,
коли, вмираючи, лілеї клонять
до теплої води голівки в'ялі?

Де він тоді?

*Під час сеї мови «Той, що греблі рве» нишком
киває Русалці, ваблячи її втекти з ним по
лісовому струмку.*

«Той, що греблі рве»

(з укритою насмішкою)

Тоді я в морі, діду.

Мене на поміч кличе Океан,
щоб не спило і в нього чашу сонце.
Як цар морський покличе - треба слухать.
На те є служба, - сам здоровий знаєш.

*long white beard. He is covered with a mass of
weeds hanging down to his girdle. His garments
are the color of mud and on his head is a crown of
shells. His voice is hollow but robust.)*

Who's this who dares disturb our tranquil lake?

*(Rusalka and her partner stop, then flee asunder
in haste.)*

For shame, my daughter! Should the water's
queen

Be romping with a stranger? Shame on you!

Rusalka

He's not a stranger, father. Don't you see?
'Tis "He Who Rends the Dikes"

Water Goblin

I know, I know.

He's not our kin although of watery birth.

Deceitful and malicious are his ways:

In spring he raves, he agitates, despoils,
Rips from the lake its glorious crown of green –
The year-long husbandry of water nymphs,
Affrights our guards, the wise and watchful
birds,

The roots of widowed willows undermines,
Upon the poor Lost Babes he flings and pours

A stunning mass of dreadful deluges,
Destroys the smoothness of my level sands,
And wrecks the tranquil peace of my old age.

But where is he in summer? Where is he
When the insatiate sun the water drinks
From out my cup like gryphon mad with thirst;
When reeds and rushes faint for lack of drink,
And, withering, die on my arid banks;
When lilies, perishing, bend low their heads
Towards the warm water to relieve their thirst,
Where is he then?

*During this harangue «He Who Rends the
Dikes» stealthily nods at Rusalka, inviting her to
flee with him down the stream.*

«He Who Rends the Dikes»

(With covert mockery)

Why, father-in the sea.

'Tis then that Ocean calls me to his aid,
So that the sun may not drink his cup dry.
And when the Sea King calls, one must obey.
It is my duty – that you know right well.

Водяник

Еге ж, тоді ти в морі... А мені,
якби не помагав мій друг одвічний,
мій ширий приятель осінній дощик,
прийшлося би згинуть з парою!

*«Той, що греблі рве» незаметно ховається в
воду.*

Русалка

Татусю!
не може пара згинуть, бо з пари
знов зробиться вода.

Водяник

Яка ти мудра!
Іди на дно! Доволі тут базікати!

Русалка

Та зараз, тату! Вже ж його немає.
Я розчешу поплутаний сікняг.

*(Виймає з-за пояса гребінку з мушлі,
чесиє приборежне зілля),*

Водяник

Ну, розчеси, я сам люблю порядок.
Чеси, чеси, я тута піджду,
поки скінчиш роботу. Та поправ
латаття, щоб рівненько розстелялось,
та килим з ряски позшивай гарненько,
що той порвав пройдисвіт.

Русалка

Добре, тату.
Водяник вигідно вкладається в очереті, очима
слідкуючи роботу Русалчину; очі йому поволі
заплющуються.

«Той, що греблі рве»
(вирнувши, стиха до Русалки)

Сховайся за вербою!

*(Русалка ховається, оглядаючись на
Водяника).*

Поплинемо з тобою
ген на розтоки,
під бистрії лотоки,
зірвемо греблю рівну,
утопим мельниківну!

Water Goblin

Ah, so! You're in the sea... But as for me,
If 'twere not for the help that I receive
From my old trusty friend, the Autumn Rain,
I'd die, evaporate in mist.

Rusalka

But, sir,
The mist can never die, for out of mist
The water comes again.

Water Goblin

How wise you are!
Back down below! Enough of chattering!

Rusalka

At once, dear father. Lo, he's disappeared!
Well, now I'll comb these tangled water plants.

*Taking out of her girdle a comb made of shell,
she begins to comb out and smooth the growths
along the shore.*

Water Goblin

Yes, comb them out. I like to see things neat.
Stick to your combing. Meanwhile I'll stay here
Until you get it done. And tidy up
The water lilies so they spread out flat,
And patch the duckweed carpet that's been torn
By that bold vagabond.

Rusalka

Yes, father, yes.
Water Goblin settles down comfortably in the
reeds, following Rusalka's work with his eyes until
they gradually close in sleep.

«He Who Rends the Dikes»
(Stealthily emerging, to Rusalka)

Hide behind the willow tree!

*(After looking round at Water Goblin,
Rusalka does so.)*

Let us fly! Come, fly with me,
If you're not afraid;
Where the mill race runs so gay,
There we'll tear the dam away
And we'll drown the miller's maid!

(Харпає Русалку за руку і швидко мчить з нею через озеро. Недалеко від другого берега

Русалка спиняється і скрикує).

Русалка

Ой, зачепилася за дуб торішній!

Водяник прокидається, кидається наперейми і перехоплює Русалку.

Водяник

То се ти так?! Ти, клятий баламуте,
ще знатимеш, як зводити русалок!
Поскаржуся я матері твоїй,
Метелиці Гірській, то научуйся!

«Той, що греблі рве»

(з реготом)

Поки що буде, я ще нагуляюсь!
Прощай, Русалонько, сповняй коновки!

(Кидається в лісовий струмок і зникає).

Водяник

(до Русалки)

Іди на дно! Не смій мені зринати
три ночі місячні поверх води!

Русалка

(пручаючись)

З якого часу тут русалки стали
невільницями в озері? Я - вільна!
Я вільна, як вода!

Водяник

В моїй області
вода повинна знати береги.
Іди на дно!

Русалка

Не хочу!

Водяник

А, не хочеш?
Віддай сюди вінець перловий!

Русалка

Ні!

то дарував мені морський царенко.

He seizes Rusalka by the hand and speeds with her across the lake. Not far on the other side, Rusalka stops.

Rusalka

Good grief! I've caught upon that ancient oak!

This awakens Water Goblin, who rushes after Rusalka and seizes her.

Water Goblin

What's doing here? You cursed rogue, you'll learn
The cost of leading water sylphs astray!
I'll lay complaint about you to your dam,
The Mountain Snowstorm, so beware, you'll pay!

«He Who Rends the Dikes»

(Bursting into loud laughter)

Until that happens I'll just take my fling!
Good bye, Rusalka, fill your silver cup.

He rushes into the stream and disappears

Water Goblin

(To Rusalka)

Go down below! Don't dare to rise again
Above the surface for three moonlit nights!

Rusalka

(Rebelliously)

How long is it since all the water nymphs
Have been your slaves in this same lake? I'm free!
I'm free as water is!

Water Goblin

In my domain
All waters must their limits recognize.
Go down below!

Rusalka

I won't!

Water Goblin

So, so! You Won't?
Then give me back that pearly chaplet!

Rusalka

No!

The Sea King's son gave me this pearly crown.

Водяник

Тобі вінця не прийдеться носити,
бо за непослух забере тебе
«Той, що в скалі сидить».

Русалка

(з жахом)

Ні, любий тату,
я буду слухатись!

Водяник

То йди на дно.

Русалка

(поволі опускаючися в воду)

Я йду, я йду... А бавитися можна
з рибалкою?

Водяник

Та вже ж, про мене, бався.

*Русалка спустилася в воду по плечі і, жалібно
всміхаючись, дивиться вгору на батька.*

Чудна ти, дочко! Я ж про тебе дбаю.
Таж він тебе занастав би тільки,
потяг би по колючому ложиську
струмочка лісового, біле тіло
понівечив та й кинув би самотню
десь на безвідді.

Русалка

Але ж він вродливий!

Водяник

Ти знов своєї?!

Русалка

Ні, ні, ні! Я йду!
(Поринає).

Водяник

(поглядаючи вгору)

Уже весняне сонце припікає...
Ху, душно як! Прохолодитись треба.

(Поринає й собі).

Water Goblin

You don't deserve to wear a crown like that;
And for your disobedience, you'll go
To "Him Who Dwells in Rock"

Rusalka

(Horror-struck)

Oh, father, no!
I'll be obediebt.

Water Goblin

Then go below.

Rusalka

(Slowly sinking in the water)

I'll go, I'll go ... I may amuse myself
With that dead fisher lad?

Water Goblin

For all I care.

*(Rusalka reluctantly sinks in the water up to her
shoulder and, mournfully smiling, gazes up at him.)*

How strange you are! I do this for your sake.
That vagabond would simply ruin you.
He'd drag you all along the bristling bed
Of some fierce woodland stream and mutilate
Your fair white body, then abandon you
In parts unknown,

Rusalka

But he was beautiful!

Water Goblin

You're at your tricks again?

Rusalka

No, no, I go!
She dives under.

Water Goblin

(Looking up at the sky)

The young spring sun already grows quite hot...
It's stifling here! I must cool off a bit.

He also dives down under the water.

Лінгвокультурний аналіз тексту

1. «Лісова пісня», Пролог (1911).

2. Леся Українка.

3. Дія відбувається навесні в одному з лісів на Волині. Основними персонажами є ірреальні міфічні істоти – лісові мешканці.

4. Основні концепти: ЛІС (ліс, галява, гушавини, хащах, плакуча береза, прастарим дубом, дерева, вербі-вдовиці, корінь, вербою, дуб), ОЗЕРО (очерети, драговину, озеро, ряскою, лататтям, плесом, озерянки, дно, береги, мулу, баговиння), ВЕСНА (провесна, перший ряст, проліски, дерева безлисті, вкриті бростю, весняна вода, навесні), ВОДА (струмок, озеро, вода, забринів, греблі, потоку, поринає, виринає, виром, бризкають, плещуть, океан, водяною, морський, парою, дощик, розтоки, утопим, безвідді).

Константи: ЛІС – образний бік: багато різних видів дерев і кущів, що ростуть поряд, свіже повітря, прохолода, якщо ліс високий і густий, то він є досить темним; поняттєвий бік: велика площа землі, заросла деревами і кущами; ціннісний бік: ліс зазвичай викликає у людини неусвідомлений страх, оскільки, за повір'ями, він населений різними міфічними істотами, які можуть скривдити і навіть убити, тому перед входом у ліс треба неодмінно перехреститися; крім того, лісу поклонялися, оскільки він довго був «джерелом» їжі – тут збирали лісові ягоди та різноманітні поживні рослини, а також полювали на звірів.

ОЗЕРО – образний бік: замкнене водоймище невеликої глибини, мутна спокійна вода; поняттєвий бік: природна або штучна заглибина, заповнена водою, що поповнюється за рахунок піде них вод або опадів; ціннісний бік: в українській лінгвокультурі символ господи, подвір'я (у тексті озеро є господою Водяника).

ВЕСНА – образний бік: загальне погодне потепління, збільшення тривалості сонячного дня, поява бруньок на деревах, перші квіти та трава; поняттєвий бік: пора року між зимою і літом, що характеризується подовження дня, потеплінням, появою перелітних птахів, початком польових робіт; ціннісний бік: для української лінгвокультури характерним є представлення весни як молодой вродливої дівчини з вінком із квітів на голові, їй поклоняються, її приходу з нетерпінням чекають і закликають її ритуальними піснями-веснянками, весна є символом радості, добрих сподівань, здійснення мрій, молодим коханням, зародження життя, із погодою навесні пов'язана велика кількість народних прикмет щодо майбутнього врожаю.

ВОДА – образний бік: прозора рідина, без смаку і запаху; поняттєвий бік: прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем; ціннісний бік: у народних віруваннях з нею міцно пов'язується життя людини від самого народження і до смерті, вона вважається джерелом життя і місцем його зародження, воді здавна поклонялися, приносили жертви і

наділяли її магiчними властивостями, вода є символом очищення, оновлення, зцілення, руху, парування, розмноження, вона є обов'язковим елементом багатьох народних обрядів і ритуалів.

5. Лiнгвокультуреми (концепти): водяна царiвна (русалка), вiнок (концепт вiнок, дiвоча врода), серпанок (прикраса, дiвоча врода), дукачi (прикраса, дiвоча врода), верба-вдовиця (верба).

6. –

7. Стереотипи: Русалка на днi коло рибалки – стереотипним є уявлення про русалку як молоду вродливу дiвчину, яка живе у рiчцi / озерi, i зваблює рибалок або випадкових перехожих; частiше за все русалка залоскочує свою жертву до смертi, а потiм забирає її з собою на дно. Водяник – стереотипом водяника є уявлення про нього як про старого сивого дiда, господаря водоймища (рiчки, озера, моря тощо). Потерчата – стереотипним є уявлення про потерчат як маленьких, блiдих дiток у бiлих сорочках, якi вночi можуть налякати або навить втопити випадкового перехожого.

Стереотип потерчат можна вважати культурно-специфiчним, оскiльки цi мiфiчнi iстоти та певнi уявлення про них притаманнi лише українськiй лiнгвокультурi.

8. Символи в українськiй лiнгвокультурi: вiнок – символ дiвочої гiдностi, краси, молодостi, цноти, кохання та дiвування, вiн є важливим атрибутом весняних i весiльних народних обрядiв; корона – символ влади та гiдностi; злото (золото) – символ багатства та усього найдорожчого, найдоскональшого; верба-вдовиця – одне з символiчних значень – символ нещасливого кохання.

Архетип: золото.

9. Мiфологеми: Той, що греблi рве – певна руйнiвна сила, що уособлює повiнь навеснi, також ця назва є евфемiстичним iменем чорта; Русалка – мiфiчна iстота, у виглядi молодої вродливої дiвчини, яка живе у водоймищi, в лiсi або в полi, переважно русалками стають молодi дiвчата, якi загинули до замiжжя, водянi русалки виходять на берег погрiтися i можуть полювати на людей (переважно молодих хлопцiв i дiвчат), щоб потiм забрати їх з собою на дно; Водяник – уособлення господаря водоймищ рiзного типу, найчастiше водяника уявляли як старого дiда з довгою бородою та риб'ячим хвостом, за деякими повiр'ями вiн є злим i дуже небезпечним духом, одним з втiлень чорта; Потерчата – душi померлих нехрещених дiтей, вони живуть бiля води, на вигляд є дуже худенькими i блiдими, потерчата завжди тримаються разом, вночi вони виходять на берег i можуть залоскотати випадкового перехожого; Метелиця Гiрська – руйнiвна сила, що є матiр'ю Того, що греблi рве, вона уособлює собою завiрюху, холод i заметiль; Той, що в скалi сидить – дух, що уособлює собою смерть i забуття.

10. У тексті представлено ірреальну картину світу. Ліс зображено як окремих живих світ, населений особливими лісовими міфічними істотами. Багато в чому вони схожі на людей (зовнішністю, почуттями, емоціями, мовою, деякими звичаями), але, на відміну від останніх, вони є абсолютно вільними і в певному сенсі «найвними».

Значна кількість епітетів, метафор і порівнянь, наявних у тексті, вжито для уособлення природи, надання їй рис живої істоти (*струмок вибігає, плакуча береза, туман розбігається, містина повна ніжної, задумливої польської краси, туман лежить пеленою тощо*). Такий опис лісу розкриває архаїчні вірування у «живість» природи.

Широкий репрезентативний ряд концептів ЛІС, ОЗЕРО, ВОДА, ВЕСНА свідчить про глибоке пошанування українцями з давніх-давен природних стихій і сил, поклоніння їм як божеству.

Наявність у тексті численних міфологем (*Русалка, Водяник, Потерчата, Той, що греблі рве* тощо) свідчить про багату і різнобарвну міфологічну картину світу, притаманну українцям. Варто зауважити, що кожна міфічна істота має набір власних чітко визначених стереотипних диференційних ознак, властивостей та «повноважень», що є свідченням залишків у колективній підсвідомості українців язичницького світосприйняття (*Русалка* є молодою вродливою дівчиною, яка живе у річці / озері, і зваблює рибалок або випадкових перехожих; *Водяник* є старим сивим дідом, господарем водоймища тощо).

Ще одним підтвердженням рудиментарного язичницького мислення українців є описові (евфемістичні) назви *Той, що греблі рве* і *Той, що в скалі сидить*. За стародавніми уявленнями назвати за іменем значило покликати (*назвати* ← *zvati); приходу подібних деструктивних сил остерегалися, тому за «справжніми» іменами їх не називали.

Особливістю мовної картини світу, представленої в тексті, є те, що весь ірреальний світ побудований за аналогією (моделлю) до світу людського. Більшість міфічних істот наділені не лише людською зовнішністю, а й людськими рисами характеру і поведінки: *Русалка* закохана у *Того, що греблі рве*; *Той, що греблі рве* зраджує *Русалку* з іншою тощо.

Додатково подібність людей і лісових міфічних створінь підтверджує і наявність в останніх аналогічних родинних стосунків (*Русалка* є донькою *Водяника*, *Той, що греблі рве* є сином *Метелиці Гірської*), причому в озері (лісі) родинні «правила» є такими ж, як і в людей: батько *Водяник* піклується про свою доньку *Русалку*, оберігаючи її від хвалькуватого і легковажного *Того, що греблі рве*; донька спочатку не кориться батькові, слідує за почуттями, але врешті-решт слухається його і виконує його наказ.

Зближення реального та ірреального світів відбувається і на ґрунті символічному: ірреальні істоти мають ті ж символи, а отже ту ж ціннісну систему координат і подібну картину світу, як і люди (наприклад, *корона* і для людей, і для лісових мешканців є символом влади і могутності, *вінок* символізує дівочу вроду і цноту тощо).

Крім того, більшість ірреальних істот тісно пов'язана зі світом людини: потерчата є померлими нехрещеними дітьми (переважно це діти, народжені поза шлюбом і втоплені в озері / річці власними матерями), русалки є молодими дівчатами, які загинули перед шлюбом, або померли неприродною смертю. Отже, ірреальний світ, презентований у тексті, становить щось на кшталт світу потойбічного.

Головною відмінністю між міфічними істотами та людьми можна вважати абсолютну вільність перших. Вони позбавлені будь-яких забобів, умовностей і стереотипів і, на відміну від людей, підкоряються лише архетипним «природним» законам.

Етнокультурну специфіку представленої мовної картини світу підтверджують і наявні в тексті лінгвокультурами (серпанок, водяна царівна, дукачі), що «забарвлюють» ірреальний світ у національні українські кольори.

11. Мовні особистості:

Той, що греблі рве

- а) гармонійний, гнучкий;
- б) лексикон – високий ступінь володіння побутовою мовою;
- в) тезаурус – мовець добре обізнаний із озером, знає його мешканців;
- г) прагматикон – основним мотивом усіх дій мовця є бажання веселощів, розваг, кохання, він є досить легковажним, тому не завжди може продумати наслідки своїх вчинків.

Русалка

- а) гармонійний, гнучкий
- б) лексикон – високий ступінь володіння побутовою мовою;
- в) тезаурус – є обізнаною щодо життя в озері, уявляє себе його царівною;
- г) прагматикон – основним мотивом усіх дій Русалки є її прагнення кохання, заради цього вона пробачає Тому, хто греблі рве його зраду і навіть готова порушити батьків наказ.

Водяник

- а) імпульсивний, перехідний;
- б) лексикон – високий ступінь володіння побутовою мовою;
- в) тезаурус – є мудрою та обізнаною істотою;
- г) прагматикон – основним мотивом дій мовця є прагнення порядку в озері та щастя своїй доньці Русалці, саме через це він виганяє з озера Того, що греблі рве.

Потерчата

- а) імпульсивний, гнучкий;
- б) лексикон – високий ступінь володіння природною мовою;
- в) тезаурус – досить обмежені знання, що стосуються тільки життя в озері, уявляють себе нещасними покинутими дітьми, позбавленими батьківської ласки;
- г) прагматикон – основний мотив мовців – це прагнення покою і туга за ненькою і татом, яких у них немає.

12. Лінгвокультурні типажі:

а) Русалка – лінгвокультурний, фікціональний типаж.

б) Паспорт: міфічна істота, що виглядає як молода вродлива дівчина з довгим розпущеним волоссям, оголена або зодягнена в сорочку, іноді замість ніг у неї зображають риб'ячий хвіст. Переважно русалки живуть у водоймищах (морях, річках, озерах), але в українському фольклорі є також згадки і про польових та лісових русалок (мавок, нявок). Вважається, що на русалок перетворюються після смерті дівчата, які померли неприродною смертю (вчинили самогубство), або померли перед шлюбом, або на Зеленії свята (Русалії). У місячні ночі русалки зазвичай виходять на берег, чешуть коси, співають пісні та гойдаються на гілках дерев. Випадкових перехожих або хлопців, які задивляються на русалчину красу, вони можуть залоскотати до смерті. Чітких відомостей про мовленнєву компетенцію русалок немає, але у фольклорі є згадки про те, що русалки також часто загадували своїм жертвам загадки і, якщо ті їх не відгадували, то русалки забирали жертву із собою на дно. Згідно з українською демонологією, русалки були доньками або дружинами Водяника.

в) Соціокультурна довідка: русалка є однією з найвідоміших міфічних істот української культури, вона уособлювала водяне божество, але русалкам не поклонялися, їх скоріше побоювалися через їхній непередбачуваний характер (Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 512–513).

г) Дефініція: казкова водяна істота в образі гарної дівчини з довгими розпущеними косами й риб'ячим хвостом; водяна німфа (*Словник української мови*: В 11 томах. Том 8, 1977. С. 911).

г) Ціннісні характеристики: основними цінностями для русалки є воля, розваги, веселощі, танці, співи, прядіння та заманювання жертв.

а) Водяник – лінгвокультурний, фікціональний типаж.

б) Паспорт: міфічна істота, що виглядає як старий сивий дід з довгою кудлатою бородою з баговиння, одяг водяника або навіть його шкіра можуть бути подекуди вкритими скойками або мушлями. Живе водяник у водоймищах різного типу, де він є царем (часто його зображають з короною на голові). У своїй господі водяник слідує за порядком і часто «розважається» потопленням човнів і людей. За різними віруваннями, доньками або дружинами водяника є русалки.

в) Соціокультурна довідка: за народними віруваннями, водяник уособлював злий дух, що мешкає у водоймищах. Він приносив людям лише нещастя та горе і втілював водну стихію як небезпечне для людини явище. Особливо небезпечним водяник був для рибалок, оскільки вони полювали на худобу водяника – рибу. Тому перед риболовлю у воду треба було обов'язково кинути грудку солі. Поки водяник лизав сіль, рибалки могли ловити рибу (Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 109).

г) Дефініція: злий дух (зображуваний у фольклорі як дід із сивою бородою), що живе в озерах, річках тощо й приносить людям нещастя (*Словник української мови*: В 11 томах. Том 1, 1970. С. 723).

г) Ціннісні характеристики: основними цінностями водяника є лад та абсолютна влада у власній господі (водоймищі).

а) Потерчата – лінгвокультурний, фікціональний типаж.

б) Паспорт: міфічні істоти, що виглядають як маленькі діти, дуже бліді та худі, у довгих сорочках, з каганчиками у руках. Живуть потерчата у болотах та озерах поблизу берегів або на дні. За народними уявленнями, потерчатами стають діти, що померли нехрещеними або були вбиті (втоплені) власними матерями через те, що були народжені поза шлюбом. Потерчата можуть виходити вночі на берег, гойдатися на гіллі дерев разом із русалками, а також можуть заманувати і залоскотувати до смерті випадкових перехожих.

в) Соціокультурна довідка: оскільки всі потерчата є нехрещеними, то для заспокоєння своїх душ вони мають похреститися. Для цього вони літають вночі над землею і просять: «Хреста!». Людина, яка це почує, повинна похрестити потерча і дати йому ім'я, тоді його душа впокоїться і не потрапить у пекло. Якщо ж цього не станеться, потерча може сильно налякати людину або й залоскотати її до смерті (Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 474).

г) Дефініція: діти, що вмерли нехрещеними (*Словник української мови*: В 11 томах. Том 7, 1976. С. 406).

г) Ціннісні характеристики: основною цінністю потерчат є заспокоєння душ, що може бути досягнуто тільки через хрещення, тому ці істоти так настійливо вимагають хреста.

13. Принцип ввічливості (максими схвалення, згоди та співчуття) порушено в комунікації Водяника та Того, що греблі рве. Водяник засуджує легковажність і несерйозність ставлення останнього до Русалки (порушена максима схвалення), а також виражає йому претензії через його відсутність влітку, коли його допомога є вкрай необхідною. На пояснення і виправдання Того, що греблі рве Водяник не зважає (порушує максиму згоди) і забороняє Русалці з ним спілкуватися, таким чином виявляючи крайній ступінь своєї антипатії до нього (порушено максиму співчуття).

Під час комунікації Того, що греблі рве та Потерчат першим порушено принцип ввічливості (максиму такту), коли він змушує Потерчат шукати і кликати Русалку наверх, руйнуючи їхні хатки та розбудивши їх зо сну.

14. У наведеній комунікації наявні комунікативні мовні табу – уникнення прямого називання деяких деструктивних сил (Той, що греблі рве, Той, що в скалі сидить).

15. Невербальні знаки комунікації:

1) Потерчата чіпляються за руки до Того, що греблі рве (можна віднести до кінесики, за О. Селівановою – мова жестів), щоб зупинити його і припинити руйнування їхніх хаток;

2) Русалка знадливо всміхається і радісно складає долоні (можна віднести до кінесики, за О. Селівановою – мова жестів) для вираження радості від зустрічі з Тим, що греблі рве, але знадливість її посмішки додає до її слів відтінку хитрості, лукавства;

3) грізний тон (за О. Селівановою – фонаційна кінема) Того, що греблі рве свідчить про його невдоволення поведінкою Русалки, ревності;

4) Русалка ніби дражить Того, що греблі рве то кидаючись у його обійми, то щоразу пропливаючи повз (можна віднести до кінесики, проксеміки, за О. Селівановою – проксемічні показники, постава й розташування партнерів по комунікації); у такий спосіб вона кокетує з Тим, що греблі рве, зваблює його; з цією ж метою вона розкриває обійми, не обіймаючи його та дзвінко сміється;

5) Той, що греблі рве використовує з'їдливий тон мовлення (за О. Селівановою – фонаційна кінема), а також відвертається від Русалки (можна віднести до кінесики, проксеміки, за О. Селівановою – проксемічні показники, постава й розташування партнерів по комунікації), щоб показати їй, що він злиться і ображається на неї, не вірить її словам;

6) Русалка близько підпливає до Того, що греблі рве, хапає його за руки, використовує лукавий тон мовлення, тихо і дрібно сміється і свариться на нього пальцем (можна віднести до кінесики, проксеміки, за О. Селівановою – проксемічні показники, постава й розташування партнерів по комунікації, фонаційні кінеми) для того, щоб пококетувати з ним, а також показати йому, що вона знає про його зраду; але напівжартівливий тон Русалки свідчить про те, що вона пробає Тому, що греблі рве і не ображається на нього;

7) Той, що греблі рве простягає до Русалки руки і вони вдвох кружляють у танку (можна віднести до кінесики, проксеміки, за О. Селівановою – проксемічні показники, постава й розташування партнерів по комунікації), у такий спосіб ніби возз'єднуючись знову, забуваючи про зради один одного і поновлюючи своє кохання;

8) Той, що греблі рве укрито насміхається з Водяника і киває Русалці (можна віднести до кінесики, за О. Селівановою – мова жестів), таким чином зваблюючи та підмовляючи її втекти з ним разом, коли це дозволять зробити обставини;

9) Той, що греблі рве хапає Русалку за руку (можна віднести до кінесики, за О. Селівановою – мова жестів) і мчить з нею, виявляючи таким чином свою рішучість і зухвалість;

10) регіт Того, що греблі рве (можна віднести до кінесики, за О. Селівановою – фонаційна кінема) свідчить про його зухвалість і легковажність; у такий спосіб герой демонструє, що не боїться Водяника;

11) Русалка пручається (можна віднести до кінесики за О. Селівановою – мова жестів), коли Водяник змушує її йти на дно, таким чином виявляючи свою волелюбність і протест проти батькової заборони, небажання коритися йому;

12) Русалка поволі поринає у воду, жалібно всміхається і дивиться на батька (можна віднести до кінесики, проксеміки, сенсорика, за О. Селівановою – мова жестів, проксемічні показники, постава й розташування партнерів по комунікації, окулістика), що свідчить про її послух і те, що вона кориться батьковому наказу і намагається пом'якшити його гнів.

16. Заміна лінгвокультурних одиниць:

Потерчата – Lost Babes

Водяник – Water Goblin

хаци – undergrowth

плесо – clean open space

Полісся – Polissye, the wooded part of the province of Volhynia

провесна – very early spring

сон-трава – anemones

озерянка – who dwells here

ой, леле – please, oh, please

серпанок – veil

коновка – cup

душогубчик – heart-beguiler

паничі – gentlemen

дукачі – gold

пройдисвіт – vagabond

ой – good grief

Лінгвокультурні одиниці тільки в деяких випадках замінюються аналогічними одиницями англійської (американської) картини світу (Водяник – Water Goblin, ой – good grief), у всіх інших випадках вони замінюються або нейтральними відповідниками з англійської мови (хаци – undergrowth, сон-трава – anemones, серпанок – veil, дукачі – gold), або описовими конструкціями (Потерчата – Lost Babes, плесо – clean open space, Полісся – Polissye, the wooded part of the province of Volhynia, провесна – very early spring).

Назва міфічної істоти Русалка не перекладається англійською (Mermaid), а транслітерується (Rusalka) для збереження національно-культурної специфікитексту. Національний колорит тексту-оригіналу передається головню через українські міфологеми та стереотипи, а також символи та лінгвокультурні типижі.

17. Текст належить до української лінгвокультури. Його національно-культурна специфіка виявляється через наявність значної кількості національних стереотипів, міфологем, лінгвокультурем та символів, що репрезентують специфічну ірреальну (міфологічну) картину світу.

Список першоджерел для конспектування

1. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. С. 251–271.
2. Бойко О. Т. Невербальні засоби спілкування у системі міжкультурної комунікації у системі міжкультурної комунікації. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер. : Філологічна*. 2012. Вип. 23. С. 14–15. Електронний ресурс:- <http://surl.li/qkfhv> (дата доступу: 21.10.2023).
3. Галинська О. М. Фразеологізми як знаки культурної інформації. *Проблеми зіставної семантики*. 2011. Вип. 10. С. 72–77.
4. Гатальська С. М. Сутність символу як найважливішого механізму пам'яті культури [В:] *Філософія культури*: підручник. Київ: Либідь, 2005. С. 206–221.
5. Гончарова І. М. *Проблема міфологічного символізму в контексті культури*: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04. Київ, 1998. 18 с.
6. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. С. 72–82, 98–124.
7. Кричківська О. Міжкультурна комунікація у системі сучасних підходів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка. Тернопіль*. 2007. № 5. С. 88–96.
8. Курапов А. О. Залежність вибору стратегії акультурації від психологічного портрету особистості. *Актуальні проблеми психології*. Том VII. Екологічна психологія. 2018. Випуск 45. С. 155–166.
9. Назаренко О. В. *Українська фразеологія як вираження національного менталітету*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2001. 18 с.
10. Савченко Л. В. Коди культури та системи їх класифікацій [В:] Савченко Л. В. *Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти*: монографія. Сімферополь: Доля, 2013. С. 58–74.
11. Сидоренко Ю. Теоретичний підхід до визначення поняття лінгвокультурема. *Young Scientist*. 2017. № 4.1 (44.1). С. 129–131. Електронний ресурс: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/4.1/33.pdf> (дата доступу: 22.10.2023).
11. Шарманова Н. М. *Етнолінгвістика*: навчальний посібник. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkjlq> (дата доступу: 21.10.2023).

Зразки тестових завдань за матеріалами першоджерел для конспектування

1. За Н. Шармановою, кроскультурна лінгвістика є синонімічним терміном до поняття:

- а) лінгвокультурологія;
- б) етнолінгвістика;
- в) теорія міжкультурної комунікації;
- г) культурологічна лінгвістика.

2. І. Гончарова у своїй статті протиставляє:

- а) когнітивну свідомість і національну свідомість;
- б) мовну свідомість і когнітивну свідомість;
- в) свідомість «взагалі» та етнічну свідомість;
- г) мовну свідомість і національну свідомість.

3. Як співвідносяться між собою мовна і комунікативна свідомість (за Н. Шармановою)?

- а) комунікативна є частиною мовної;
- б) ці терміни є синонімами;
- в) мовна свідомість і комунікативна свідомість є окремими рівноправними категоріями;
- г) мовна є частиною комунікативної.

4. За визначенням Ф. Бацевича, мовна особистість розуміється як:

- а) мовленнєва особистість;
- б) комунікативна особистість;
- в) словникова, етносемантична особистість;
- г) сукупність усіх вищеназваних типів.

5. Людина як носій мови з боку її здатності до мовленнєвої діяльності; комплекс психофізичних властивостей індивіда, що дає йому можливість витворювати і сприймати мовленнєві твори, визначається Ф. Бацевичем як:

- а) мовленнєва особистість;
- б) мовна особистість;
- в) комунікативна особистість;
- г) словникова, етносемантична особистість.

6. В. Кононенко виокремлює дві моделі «культуризації» світу:

- а) світ – текст / світ – не текст;
- б) світ – знак / світ – не знак;
- в) світ – концептосфера / світ – некоцентосфера;
- г) світ – символ / світ – не символ.

7. За О. Ноженко, нова антропологічна парадигма наукового знання передбачає дослідження мови як:

- а) системи ментальних репрезентацій мовної свідомості;
- б) знакової системи;
- в) чітко визначної ієрархічної структури;
- г) впорядкованої сукупності одиниць і правил.

8. За О. Назаренко, основні уявлення людей, закладені у їхню свідомість культурою, мовою, релігією, наукою, суспільними контактами та такі, що виявляються у ментальності, становлять:

- а) константи культури;
- б) національні стереотипи;
- в) ерудицію;
- г) менталітет.

9. За О. Назаренко, національно специфічні фразеологізми віддзеркалюють характерні особливості культури і побуту, народні звичаї, символіку здебільшого у своїй / своїх:

- а) мовній реалізації;
- б) внутрішній формі;
- в) асоціативних зв'язках;
- г) специфічних контекстах.

10. На погляд Н. Шарманової, найефективнішим способом дослідження етноспецифічних концептів є:

- а) діахронічний аналіз;
- б) етимологічний аналіз;
- в) внутрішньомовне зіставлення;
- г) міжмовне зіставлення.

Відповіді: 1в, 2б, 3г, 4г, 5а, 6а, 7а, 8г, 9б, 10г.

Зразки завдань до модульної контрольної роботи

Варіант I

I. Тестові завдання

1. Серед наведених рядів оберіть той, у якому всі одиниці становлять лінгвокультурні типажі:

- а) японський самурай, англійський лицар, голландська домогосподарка;
- б) російська баба, італійський мафіозі, лондонський денді;
- в) гуцул, французький жебрак, іспанський тореадор;
- г) німецький бургер, білоруський козак, чукча.

2. Для висококонтекстних культур НЕ є характерним (за Ф. Бацевичем):

- а) прагнення більше слухати, ніж говорити;
- б) відкрите висловлення протилежних позицій;
- в) уникнення прямих формулювань думок;
- г) використання значної кількості невербальних знаків під час комунікації.

3. Український символ «Чумацький Шлях» за класифікацією символів за походженням відноситься до групи:

- а) космогонічних символів;
- б) архетипних символів;
- в) символів довкілля;
- г) символів явищ природи.

4. Із наведених нижче фразеологічних одиниць оберіть ту, якій притаманне лише діахронне, а й синхронне значення:

- а) згадала баба дівера;
- б) віділлються вовкові овечі сльози;
- в) у Бога теля з'їсти;
- г) у диковину собаки нековані.

5. Із наведених нижче рис оберіть ту, яка властива мовній картині світу:

- а) є застиглою і стійкою до змін;
- б) розвивається самостійно, не залежить від концептуальної картини світу;
- в) є первинною щодо концептуальної картини світу;
- г) визначає когнітивну картину світу.

6. Відомий факт існування декількох слів для позначення снігу в ескімоській мові та відсутність такого слова взагалі в мові бірманській підтверджує той факт, що:

- а) культура є визначуваною мовою категорією;
- б) культура визначає спосіб мислення людини;
- в) мова визначає спосіб мислення;
- г) спосіб мислення визначає структуру мови.

7. Фонаційні кінеми як один із засобів невербального спілкування включають:

- а) мову жестів;
- б) дистанцію між співрозмовниками;
- в) позу і взаємне розташування партнерів;
- г) звукові характеристики мовлення (ритм, швидкість, гучність тощо).

8. «Батьком» теорії міжкультурної комунікації вважають:

- а) Е. Холла;
- б) Д. Трагера;
- в) Е. Сепіра;
- г) Л. Вайсгербера.

9. Основними параметрами дослідження Homo Lingualis є:

- а) мовна свідомість, мовна когніція, мовна особистість, мовна творчість;
- б) мовна особистість, мовленнєва здатність, мовна творчість, мовна свідомість;
- в) мовна свідомість, мовна творчість, мовленнєва здатність, мовна когніція;
- г) мовленнєва здатність, здатність мовного моделювання, мовна особистість,

мовна творчість.

10. Лінгвокультурологія як наука виникла в межах такої парадигми методичних принципів:

- а) функціоналістської;
- б) антропоцентричної;
- в) експланаторної;
- г) генеративної.

11. Яка з перерахованих максим комунікації НЕ реалізує принцип кооперації?

- а) максима кількості;
- б) максима якості;
- в) максима манери;
- г) максима згоди.

12. Генетично фіксований давній образ, що є надбанням колективного несвідомого та втілюється у міфах, віруваннях і творах мистецтва, має назву:

- а) концепт;
- б) стереотип;
- в) символ;
- г) архетип.

13. За В. Гудикунстом, визначальною рисою суспільно орієнтованого стилю спілкування є:

- а) збереження соціальних цінностей і статусу;
- б) яскравий вияв індивідуальності;
- в) зосередженість на с особистісних якостях людини;
- г) позбавлена зайвих формальностей, «демократична» мова.

14. На якому рівні мовної системи національна специфіка мовної картини світу виявляється найяскравіше?

- а) фонетичному;
- б) синтаксичному;
- в) лексичному;
- г) словотвірному.

15. Потискання рук під час привітання між знайомими людьми є виявом:

- а) стереотипу поведінки;
- б) символу;
- в) ритуалу;
- г) мовної компетенції.

16. Із наведених нижче прецедентних імен оберіть ті, що відсилають до прецедентних текстів:

- а) Наполеон;
- б) леді Макбет;
- в) Черчілль;
- г) Жанна д'Арк.

17. Яка з наведених нижче характеристик притаманна концепту?

- а) чіткість структури і меж;
- б) поліапельованість;
- в) необмеженість свідомістю;
- г) незмінність і стійкість.

18. Процес перенесення значення однієї мовної одиниці або категорії на іншу на ґрунті схожості між ними у свідомості носія мови, має назву:

- а) порівняння;
- б) концептуалізації;
- в) метафоризації;
- г) категоризації.

19. Із перерахованих нижче знайдіть правильне твердження:

- а) будь-який концепт є константою;
- б) будь-яка логоепістема є лінгвокультурею;
- в) будь-який стереотип є ритуалом;
- г) будь-який архетип є символом.

20. Яка стратегія (форма) акультурації дозволяє сформувати мультикультурну особистість і на сьогодні вважається оптимальною?

- а) маргіналізація;
- б) сепарація;
- в) асиміляція;
- г) інтеграція.

Відповіді: 1б, 2б, 3а, 4а, 5в, 6в, 7г, 8а, 9а, 10б, 11г, 12г, 13а, 14в, 15в, 16б, 17б, 18в, 19г, 20г.

II. Відкриті відповіді на питання

1. Подайте визначення концепту, назвіть його основні характеристики. Наведіть приклади. За структурною моделлю І. Бондаренко, Т. Комарницької (Бондаренко І. П., Комарницька Т. К. *Актуальні напрями і проблеми сучасної лінгвістики*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. 269 с.), схарактеризуйте концепт ПИСАНКА.

Зразок: ПИСАНКА – образний бік: еліптична форма, гладенька поверхня, яскрава за кольором, невелика за розміром, прикрашена візерунками і малюнками; поняттєвий бік: розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце; розписується різноманітним орнаментом – геометричним, рослинним, тваринним; ціннісний бік: є дуже важливим символом української лінгвокультури, власне розписане яйце символізує джерело життя, усього живого; кожний колір має певне значення; писанка є традиційним атрибутом Великоднього свята, їй приписуються магічні охоронні та цілющі властивості [Жайворонюк 2006: 450–451].

2. Подайте визначення поняття міжкультурної компетенції. Схарактеризуйте категорії «культурної граматики» за Е. Холлом. Наведіть приклади.

Варіант II

I. Тестові завдання

1. Схематизований та однобічний образ явища, людини, речі, який ґрунтується на невеликій кількості рис оцінного характеру, що вважаються типовими для всього цього класу, називається:

- а) символом;
- б) стереотипом;
- в) ритуалом;
- г) архетипом.

2. Лавровий вінець, що використовується по всьому світі як атрибут переможців, є:

- а) стереотипом;
- б) архетипом;
- в) символом;
- г) етноїдемою.

3. Із наведених нижче мовних фігур знайдіть «стерту» мовну метафору:

- а) книжковий голод;
- б) сизий смуток;
- в) рукав для запікання;
- г) полин снігів.

4. Серед наведених одиниць оберіть ту, яка НЕ є лінгвокультурним типажем:

- а) тибетський монах;
- б) арабський шейх;
- в) мексиканський мачо;
- г) канадський ковбой.

5. Із наведених нижче прецедентних одиниць виберіть ту, яка відноситься до національно-прецедентних феноменів:

- а) за щучим велінням;
- б) покращення життя вже сьогодні;
- в) Попелюшка;
- г) батько народів.

6. Якій парадигмі дослідження зв'язку між мовою та мисленням відповідає твердження: «мислення визначає мову, оскільки в мові закріплюються результати когнітивного досвіду»?

- а) онтогенетичній;
- б) генетичній;
- в) когнітивній;
- г) філогенетичній.

7. За В. Кононенком, лінгвокультурний типаж становить один із різновидів:

- а) константи;
- б) концепту;
- в) лінгвокультуреми;
- г) архетипу.

8. Якій із наведених фразеологічних одиниць притаманне лише ідіоматичне (діахронне) значення?

- а) чмелів слухати;
- б) ханьки м'яти;
- в) мов оселедці у бочці;
- г) щоб роги не надто високі росли.

9. Яке з поданих тверджень відповідає гіпотезі Сепіра–Ворфа?

- а) мова визначає спосіб мислення;
- б) мова визначає культуру етносу;
- в) культура визначає структуру національної мови;
- г) культура визначає спосіб мислення.

10. Проксемічний компонент невербальної комунікації позначає:
- а) дистанцію між учасниками комунікації;
  - б) мову жестів і погляд;
  - в) поставу і розташування комунікантів;
  - г) звукові характеристики мовлення.
11. Для культур з великою дистанцією влади (за Г. Хофстеде) характерним є:
- а) дотримання традиції поваги і слухняності;
  - б) «демократичний» стиль поведінки лідерів країни;
  - в) ставлення до владної ієрархії як до необхідної умовності;
  - г) консультативний стиль спілкування.
12. Основними типами мовних особистостей, за Ф. Бацевичем, є:
- а) гармонійний, інвективний, конфліктний;
  - б) гармонійний, конфліктний, імпульсивний;
  - в) динамічний, статичний, конфліктний;
  - г) конфліктний, дисгармонійний, імпульсивний.
13. Із перерахованих нижче якостей оберіть ті, що притаманні маскуліним культурам (за класифікацією Г. Хофстеде):
- а) піклування про членів спільноти, емоційність, відповідальність;
  - б) відповідальне ставлення до роботи, рішучість, прагнення матеріального успіху;
  - в) уникнення конфліктів, емоційні зв'язки між членами спільноти, дбайливість;
  - г) надання великого значення соціальним цінностям і домовленостям, соціальна рівність статей, уникнення прямих протистоянь.
14. У який спосіб пов'язані між собою лінгвокультурема та концепт?
- а) лінгвокультурема становить план змісту концепту;
  - б) лінгвокультурема і концепт є незалежними рівноправними лінгвокультурологічними одиницями;
  - в) лінгвокультурема може містити у своїй структурі декілька концептів;
  - г) концепт може реалізовуватися засобами різних лінгвокультурем.
15. Визначте за змістом тип концепту ЗРАДА:
- а) гештальт;
  - б) фрейм;
  - в) сценарій;
  - г) увялення.
16. Яка з перерахованих максим комунікації НЕ реалізує принцип ввічливості?
- а) максима такту;
  - б) максима манери;

- в) максима згоди;
- г) максима схвалення

17. Визначте форму міжкультурної комунікації, що відбувається електронною поштою між двома співбесідниками:

- а) пряма опосередкована;
- б) непряма опосередкована;
- в) пряма неопосередкована;
- г) непряма неопосередкована.

18. Принцип міжкультурної комунікації, згідно з яким культурні цінності різних народів визнаються рівноправними, повноцінними і неповторними, має назву:

- а) принцип синергетики;
- б) принцип транзакції;
- в) принцип етноцентризму;
- г) принцип культурного релятивізму.

19. До якого з типів стереотипів належить український звичай тричі цілуватися з родичами і друзями під час зустрічі?

- а) стереотип-символ;
- б) канон;
- в) стереотип-ситуація;
- г) стереотип-образ.

20. Інформація про те, що в кожній оселі живе добрий / злий дух Домовик, за класифікацією ментефактів, є:

- а) стереотип;
- б) концепт;
- в) уявлення;
- г) знання.

Відповіді: 1б, 2в, 3в, 4г, 5б, 6г, 7б, 8б, 9а, 10а, 11а, 12б, 13б, 14г, 15а, 16б, 17а, 18г, 19б, 20в.

II. Відкриті відповіді на питання

1. Подайте визначення поняття лінгвокультурного типуажу. Наведіть приклади. Коротко схарактеризуйте лінгвокультурний типаж УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАК.

Зразок: 1) *Паспорт типуажу:* чоловік, як правило, міцної статури, неодмінним атрибутом є люлька, традиційна зачіска – оселедець. За віросповіданням – православний християнин. Проживає на Запорізькій Січі у куренях разом зі

своїми побратимами. Більшість козаків походили з селян, які втікали від поневолення. Вони часто брали участь у військових походах і обороняли рідні землі від набігів турків, татар.

2) Соціокультурна довідка: козак є втіленням ідеалу українця. Він є справжнім патріотом, який не жаліє навіть власного життя заради Батьківщини. Козак – носій усіх суспільних та духовних цінностей української лінгвокультурної спільноти, один із найяскравіших національних символів.

2. Схарактеризуйте мовну та концептуальну картини світу. Назвіть їхні спільні та відмінні риси.

Тематика індивідуальних завдань

1. Символізація назв в українській мові

- Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
- Лісняк Н. Символізація назв рослин у поезії Богдана Лепкого. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство*. 2012. № 36. С. 288–298. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkxjxj> (дата доступу: 21.10.2023).
- Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І., Куйбіда В. В., Коцур В. П. та ін.. *Словник символів*. Київ: Ред. часопису «Народознавство», 1997. 180 с.

2. Регіональний аспект лінгвокультурології

- Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
- Марчук Л. М. Лінгвокультурологічний аспект оцінної характеристики фемінітивів у мові ЗМІ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2019 № 38 том 3. С. 118–121.

3. Гендерний аспект у лінгвокультурології

- Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. *Гендерна лінгвістика в Україні : історія, теоретичні засади, дискурсивна практика* : [колект. моногр.] / за наук. ред. проф. Т.А. Космеди. Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2014. 472 с.
- Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.

4. Семіотичний підхід до вивчення мови та культури

- Андрейчук Н. І. *Семіотика лінгвокультурного простору Англії*. Львів, 2011. 278 с.
- Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.

5. Текст як предмет і категорія лінгвокультурології

- Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
- *Текст у дослідницьких парадигмах: теорія і практика*: [монографія] / за заг. ред. О.М. Семеніг. Суми : Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 2022. 248 с. Електронний ресурс: <http://surl.li/kxzyt> (дата доступу: 21.10.2023).

6. Використання методів дискурс-аналізу в лінгвокультурологічних студіях

- Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*. Черкаси, 2011. 350 с.
- Семигіна Т. П. Використання дискурс-аналізу в дослідженнях із соціальної роботи. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Спеціальний випуск*. 2001. Т. 19. С. 322–325. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkkfn> (дата доступу: 11.10.2023).

7. Комунікативні девіації: ознаки та причини

- Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 344 с.
- Джунусалієва Г. Д., Ковальська Н. А. Комунікативні девіації в контексті теорії мовної комунікації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 9. Сучасні тенденції розвитку мов*. 2011. Випуск 6. С. 68–71.
- Руда О. Г. *Комунікативні девіації в умовах українсько-російського білінгвізму* : автореф. дис... к. філол. н. / Інститут української мови НАН України. Київ, 2007. 23 с.
- Яшенкова О. В. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 312 с.

8. Структура національної мовної картини світу як лексичної системи

- Живіцька І. А. Мовна картина світу як відображення реальності. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2010. Вип. 4. С. 20–25.
- Кравченко-Дзондза О. Е. Метафорична картина світу в західноукраїнській прозі 20-30 років ХХ ст. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2013. С. 380–387.

9. Національно-культурні особливості побудови дискурсу

- Голубовська І. О. *Етноспецифічні константи мовної свідомості* : автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.15. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 2004. 38 с.
- Кальмук О. Р. Національна мовна картина світу та її зв'язок із пареміологічним фондом. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkkqe> . (дата доступу: 21.10.2023).
- Оран М. П. Мовна картина світу як феномен когнітивної соціальної психології. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 27. С. 273–280.

10. Коди культури. Український культурний код

- Галинська О. М. Типологія кодів культури в українській і англійській інтертекстуальній фразеології. Електронний ресурс: <http://surl.li/qklfm> (дата

доступу: 21.10.2023).

• Галинська О. М. Духовно-предметний код культури в системі кодів культури (на матеріалі фразеологічних одиниць української та англійської мов). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2015. Вип. 3. С. 9–14. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkllhn> (дата доступу: 21.10.2023).

• Попович М. В. *Нарис історії культури України*. Київ: АртЕк, 1998. 728 с.
• Савченко Л. В. *Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти*. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.

11. Мовні рівні як феномени та носії національної культури

• Постригань А. В. Мова як інструмент міжкультурної комунікації для формування особистості. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkliz> (дата доступу: 11.10.2023).

• Шишко І. А. Мова як універсальна форма існування культури. *ГРАНІ*. 2014. № 12 (116). С. 25–31.

• Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.

12. Національно-культурні конотації колоративів в українській мові

• Камберова Р. Семантика лексем зі значенням кольору в українських поетів-символістів. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Випуск 48, 2009. С. 300-305.

• Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.

• Семашко Т. Ф. *Особливості семантики та функціонування слів-колоративів в українській фразеології* : автореф. дис. ... к. філол. н. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2008. 26 с.

• Сорохан Г. М. *Колоратив ЧОРНИЙ у фразеології як вияв ментальності нації*. Електронний ресурс: <http://surl.li/qklnz> (дата доступу: 11.10.2023).

13. Міфологеми в українських народних казках

• Булашев Г. *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях*. Київ: Довіра, 1992. 415 с.

• Демчук Р. В. Формування репрезентативних міфологем на теренах України. Електронний ресурс: <http://surl.li/qklzr> (дата доступу: 11.10.2023).

• Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.

• Поляков В. Г. *Міфологема Царівни-жаби і метафізика української ментальності*. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkmab> (дата доступу: 21.10.2023).

14. Українська соматична мова

• Богущкий В. М. Соматична лексика як засіб просторової номінації в українській, англійській та іспанській мовах. *Studia Linguistica* 2009. Vol. 2. Рр. 61–67. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkmiē> (дата доступу: 11.10.2023).

• Стрілець Н. Я. *Структурні та функціонально-семантичні особливості соматичних фразем у ро-манських мовах (на матеріалі французької, іспанської та італійської мов)*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05 «Романські мови». Київ, 2003. 20 с.

• Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*. Черкаси, 2011. 350 с.

15. Співвідносність емоційних концептів та семантичних примітивів

• Вежбицкая А. *Язык. Культура. Познание*. Москва: Русские словари, 1996. 416 с.

• Даньків М. В. *Емоційні концепти страх і гнів: сутність та лінгвокультурна специфіка (на матеріалі фразеологічних одиниць перської і української мов)*. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkmjh> (дата доступу: 11.10.2023).

• Іващенко В. Л. Концепт і концептосфера в термінах метапоняттєвого опису. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkmc> (дата доступу: 11.10.2023).

16. Українські культурні архетипи

• Гатальська С. М. *Філософія культури*. Київ: Либідь, 2005. 328 с.

• Грицюта Н. М. Архетипи української ментальності в сучасній рекламі. – Електронний ресурс: <http://surl.li/qkmlc> (дата доступу: 11.10.2023).

• Ковтун Н. М. Архетип як історико-філософський феномен. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkmlj> (дата доступу: 11.10.2023).

• Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.

17. Мовна категорія оцінки в лінгвокультурологічному аспекті

• Кононенко В. І. *Мова у контексті культури*. Київ–Івано-Франківськ: Плай, 2008. 390 с. Електронний ресурс: <http://surl.li/ndjlo> (дата доступу: 11.10.2023).

• Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.

• Моїсеєва Н. О. Аксіологічність як лінгвофілософська категорія. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkijp> (дата доступу: 21.10.2023).

18. Національно-культурні конотації зоонімів в українській мові

• Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.

- Панфілова Н. Ю. Зооніми в українській та англійській мовах у лексичному полі концепту зради. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkmmz> (дата доступу: 21.10.2023).
- Топтун В. М. Взаємозв'язки антропонімів та зоонімів в українських говорах Чернігівщини. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkmne> (дата доступу: 21.10.2023).

19. Базові моделі людської комунікації

- Бебик В. М. *Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рилейшнз*. Київ: МАУП, 2005. 440 с.
- Нохріна Л. А., Кравець О. М. *Ефективні комунікації: навчальний посібник*. Харків: Харківська національна академія міського господарства, 2012. 263 с. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkmpc> (дата доступу: 12.10.2023).
- Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*. Черкаси, 2011. 350 с.
- Семенюк О. А., Паращук В. Ю. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 240 с.
- Яшенкова О. В. *Основи теорії мовної комунікації*. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 312 с.

20. Проблема передачі національно-культурних конотацій мовних одиниць під час перекладу

- Кардашова Н. Лінгвокультурні, соціокультурні та міжкультурні проблеми перекладу. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkmnk> (дата доступу: 21.10.2023).
- Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. – 327 с.
- Потреба Н. А. Лінгвокультурна адаптація художнього тексту. Електронний ресурс: <http://surl.li/qkmny> (дата доступу: 11.10.2023).

Питання до заліку

1. Етапи розвитку лінгвокультурології. Основні напрямки сучасних лінгвокультурологічних студій. Місце лінгвокультурології серед інших гуманітарних дисциплін.

2. Об'єкт і предмет, мета і завдання лінгвокультурології.

3. Принципи і методи лінгвокультурології.

4. Базові поняття і категорії лінгвокультурології.

5. Поняття культури. Проблема взаємодії мови та культури.

6. Поняття і властивості культурної конотації мовних одиниць. Способи репрезентації культурної інформації в мовних одиницях.

7. Поняття, властивості та функції національно-мовної картини світу. Способи експлікації мовної картини світу.

8. Поняття і основні властивості когнітивної картини світу. Співвідношення мовної та когнітивної картин світу.

9. Поняття моделі та образу світу. Співвідношення понять *модель світу*, *образ світу* та *картина світу*.

10. Співвідношення культури і цивілізації.

11. Поняття і структурна модель Homo Lingualis. Співвідношення понять *Людина Мовна* і *мовна особистість*.

12. Онтогенетичний та філогенетичний підходи до теорії лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа.

13. Поняття і рівнева модель структури мовної особистості.

14. Типологія мовних особистостей за Ф. Бацевичем.

15. Поняття лінгвокультурного типажу. Його визначальні характеристики і структурна модель.

16. Співвідношення поняття лінгвокультурного типажу з поняттями ролі, стереотипу, амплуа, іміджу, персонажу та мовленнєвого портрету.

17. Поняття внутрішньої форми фразеологізму. Універсальні та національно-специфічні фразеологізми.

18. Двоплановість семантики фразеологічних сполук.

19. Мовні фігури в лінгвокультурологічному аспекті. Метафори, порівняння, епітети як лінгвокультурні явища.

20. Поняття лінгвокультуреми, її диференційні ознаки та класифікаційні параметри.

21. Поняття символу, його основні властивості та ознаки. Класифікація символів.

22. Поняття архетипу. Співвідношення понять *символ* і *архетип*.

23. Поняття і основні різновиди ментефактів.

24. Поняття, основні ознаки і властивості концепту.

25. Лінгвокультурологічний та лінгвокогнітивний підходи до тлумачення концепту.

26. Структурна модель і типи концептів.

27. Поняття константи в лінгвокультурології та її співвідношення з поняттям концепту.
28. Поняття стереотипу та його основні ознаки. Види стереотипів.
29. Поняття прецедентного феномена, його основні ознаки, функції та кваліфікаційні параметри.
30. Типологія прецедентних одиниць. Сфери-джерела прецедентності.
31. Теорія міжкультурної комунікації як наука. Об'єкт і предмет міжкультурної комунікації. Основні аспекти дослідження в теорії та практиці міжкультурної комунікації.
32. Поняття мікро- і макрокультури.
33. Основні теорії міжкультурної комунікації.
34. Форми міжкультурної комунікації.
35. Поняття міжкультурної та етнокультурної компетенції. Складники етнокультурної компетенції.
36. Основні типи культур за категоріями «культурної граматики» Е. Холла.
37. Класифікація культур за ментальними програмами Г. Хофстеде.
38. Поняття комунікативного стилю. Стилї міжкультурної комунікації за В. Гудикунстом.
39. Поняття мовленнєвого етикету. Принципи та максими успішної комунікації.
40. Основні конвенції комунікації.
41. Поняття комунікативного табу. Види табу.
42. Поняття та функції невербальної комунікації. Типи невербальних засобів комунікації за О. Селівановою.
43. Принципи етноцентризму та культурного релятивізму в теорії міжкультурної комунікації.
44. Поняття інкультурації, її рівні. Способи передачі культурної інформації.
45. Поняття акультурації. Основні стратегії та етапи акультурації.
46. Поняття культурного шоку, його симптоми та форми вияву.
47. Етапи культурного шоку. Фактори, що впливають на культурний шок.
48. Етапи засвоєння чужої культури (модель М. Беннета).
49. Поняття міжкультурного тренінгу.
50. Правила полегшення процесу акультурації.

Термінологічний мінімум

- акультурація
- ампула
- антропоцентрична парадигма
- артефакт
- архетип
- асиміляція
- безеквівалентна лексика
- внутрішня форма
- гештальт
- дискурсний аналіз
- домінантний аналіз
- дух
- епітет
- еталон
- етноїдема
- етнокультурна компетенція
- етнолінгвістика
- етнопсихолінгвістика
- етноцентризм
- знання
- імідж
- інкультурація
- інтеграція
- калейдоскопічний концепт
- канон
- кінесика
- когнітивна картина світу
- комунікативне табу
- комунікативний стиль
- конвенція спілкування
- константа
- концепт
- концептуальний аналіз
- культура
- «культурна граматика»
- культурна компетенція
- культурна конотація
- культурна сема
- культурний концепт
- культурний релятивізм
- культурний фон
- культурний шок
- лексикон
- лінгвокультурема
- лінгвокультурний концепт
- лінгвокультурний типаж
- логоепістема
- Людина Мовна
- макрокультура
- максима комунікації
- маргіналізація
- менталітет
- ментальна програма
- ментальність
- ментефакт
- метафора
- метафоризація
- міжкультурна компетенція
- міжкультурна комунікація
- міжкультурний тренінг
- мікрокультура
- міфологема
- мовленнєвий етикет
- мовленнєвий портрет
- мовна картина світу
- мовна когніція
- мовна компетенція
- мовна особистість
- мовна свідомість
- мовна творчість
- мовна фігура
- мовно-культурний компонент
- модель світу
- неогумбольдтіанство
- образ світу
- окулістика
- онтогенез
- персонаж
- поняття фрейм
- порівняння

- прагматикон
- прецедентна ситуація
- прецедентне висловлення
- прецедентне ім'я
- прецедентний текст
- прецедентний феномен
- проксеміка
- ритуал
- сенсорика
- сепарація
- символ
- соціальний символізм
- стереотип
- «стерта» метафора
- схема
- сценарій
- такесика
- тезаурус
- теорія лінгвістичної відносності
- уявлення
- філогенез
- фонаційна кінема
- фразеологізм
- хронеміка
- цивілізація

Список рекомендованої літератури

Базова

1. Алимжанова Г. М. *Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека*. Алматы: LEM, 2010. 300 с.
2. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
3. Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
4. Кононенко В. І. *Українська лінгвокультурологія*. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
5. Манакін В. М. *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.
6. Сахарук І. Типологія прецедентних феноменів у сучасному українському дискурсі. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 23. С. 197–203.
7. Селіванова О. О. *Основи теорії мовної комунікації*. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.
8. Яшенкова О. В. *Основи теорії мовної комунікації*. Кіхв: ВЦ «Академія», 2010. 312 с.
9. Guirdham M. *Communicating across cultures*. West Lafayette: Bloomsbury, 1999. 383 p.
10. Hammer M. R. Intercultural communication competence / M. R. Hammer, M. K. Asante, W. B. Gudykunst (eds.) [In:] *Handbook of international and intercultural communication*. London: Sage Publications, 1989. Pp. 247–260.
11. Holliday A., Hyde M., Kullman J. *Intercultural Communication. An Advanced Resource Book*. London: Taylor & Francis Group, 2004. 233 p.

Допоміжна

1. Антонович Д. *Українська культура*. Мюнхен, 1988. 517 с.
2. Булашев Г. *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях*. Київ: Довіра, 1992. 415 с.
3. Вейсгербер Й. Л. Язык и философия. *Вопросы языкознания*. 1993. № 2.
4. Вежбицкая А. *Язык. Культура. Познание*. Москва: Русские словари, 1996. 416 с.
5. Войтович В. М. *Українська міфологія*. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
6. Гумбольдт В. *Язык и философия культуры*. Москва: Прогресс, 1985. 452 с.
7. Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г. та ін. *Українські символи*. Київ: Ред. часопису «Народознавство», 1994. 40 с.
8. Кононенко В. І. *Концепти українського дискурсу*. Івано-Франківськ:

Плай, 2004. 248 с.

9. Кононенко В. І. *Символи української мови*. Івано-Франківськ: Плай, 1996. 134 с.

10. Краснобаєва-Чорна Ж. В. *Сучасна концептологія: концепт життя в українській фраземіці*. Донецьк: ДонНУ, 2009. 201 с.

11. Марченко М. І. *Історія української культури*. Київ: Радянська школа, 1961. 284 с.

12. Попович М. В. *Нарис історії культури України*. Київ: АртЕк, 1998. 728 с.

13. Сэпир Э. *Избранные труды по языкознанию и культурологии*. Москва: Прогресс, 1993. 656 с.

14. Юнг К. Г. *Архетип и символ*. Москва: Ренессанс, 1991. 304 с.

15. Hall E. T. How cultures collide. [In:] *Culture, communication, and conflict: readings in intercultural relations*; Weaver G. R. (ed.). Needham Heights, MA: Simon and Schuster Publishing, 1998. Pp. 9–16.

16. Kaikkonen P. Intercultural learning through foreign language education. *Experiential Learning in Foreign Language Education*; Candin C. N. (ed.). London; New York, etc.: Longman, 2001. Pp. 61–105.

17. Lustig M. W., Koester J. *Intercultural competence. Interpersonal communication across cultures*. Longman, 1999. 401 p.

18. Spitzberg B. H. A Model of intercultural communication competence. *Intercultural communication: a reader*; Samova L. A., Porter R. (eds.). Belmont; Albany; Bonn, etc.: Wadsworth Publishing Company, 1997. Pp. 379–391.

Інформаційні ресурси

<http://mova.dn.ua>

Предметний покажчик

- Homo Lingualis, 59, 60
Homo Loquens, 64
Акультурація, 135–141
Амплуа, 69
Антропологічна лінгвістика, 59
Антропонім, 74
Антропоцентризм, 19
Антропоцентрична парадигма, 20, 60
Арго, 45
Артефакт, 88, 89
Архетип, 25, 38, 58, 72, 84–85
Внутрішня форма, 73, 93
Гештальт, 94
Дискурс, 18, 22, 25, 27, 29, 38
Дискурсивний аналіз, 29–30
Дистанція влади, 118
Домінантний аналіз, 30
Дух, 89
Епітет, 77
Еталон, 25, 100
Етноїдема, 38
Етнокультурна компетенція, 111
Етнолінгвістика, 21
Етнопсихолінгвістика, 22
Етнос, 20, 111
Етноцентризм, 133–135
Зіставний метод, 31
Знання, 88
Імідж, 69
Індивідуалізм, 118
Інкультурація, 136
Канон, 100
Картина світу когнітивна (концептуальна), 40, 54
Картина світу мовна, 39, 45, 50–52, 54
Картина світу, 25, 39, 49, 53–54
Категорія контексту, 114
Категорія простору, 115
Категорія часу, 115
Категорія швидкості поширення інформації, 116
Квантитативна лінгвістика, 29–30
Кінесика, 128
Когнітивізм, 19
Когнітивна лінгвістика, 33
Когнітивний простір, 64, 73
Колективізм, 118
Комунікативне табу, 127
Комунікативний стиль, 119–121
Конвенція спілкування, 125
Константа, 35, 36, 94
Концепт культурний, 35, 99
Концепт лінгвокультурний, 32, 35, 39, 79, 88
Концепт, 26, 29, 33–37, 45, 54, 60, 68, 79–80
Концептосфера, 35
Концептуальний аналіз, 29, 94
Корпусна лінгвістика, 29
Культура, 18, 26, 35, 42–45, 51, 57–58, 60, 66, 91, 106, 114–118
Культурна конотація, 46, 47, 72
Культурна сема, 46
Культурний релятивізм, 107, 134, 135
Культурний фон, 46
Культурний шок, 137–138
Культурні настанови, 111, 112
Культурні норми, 110, 111
Культурні цінності, 111
Культурно-мовна компетенція, 26, 65, 98
Культурологія, 21
Лексикон, 64
Лінгвістична відносність, 61
Лінгвокраїнознавство, 20–21
Лінгвокультурема, 32, 36, 79–81
Лінгвокультурний аналіз, 30

Лінгвокультурний типаж, 67–70
Лінгвокультурознавство, 27
Лінгвокультурологія діахронічна, 20
Лінгвокультурологія зіставна, 20
Лінгвокультурологія порівняльна, 20
Лінгвокультурологія, 5, 18, 20–22, 24, 59
Лінгвокультурна лексикографія, 21
Лінгвоперсонологія, 67
Логосистема, 32, 36, 37
Людина Мовна, 59, 60
Макрокультура, 108
Максима спілкування, 124–125
Маскулінність, 118
Менталітет, 37
Ментальна програма, 118
Ментальність, 37
Ментефакт, 88, 96
Метафора, 29, 75, 76
Метод, 28–29
Методологія, 28
Міжкультурна компетенція, 118
Міжкультурна комунікація, 5, 106, 110–111
Міжкультурний тренінг, 139
Мікрокультура, 108
Міф, 38
Міфологема, 37, 39, 76
Мова, 6, 17–18, 21, 24, 25, 26–27, 41, 43–45, 59–62, 67
Мовленнєва поведінка, 25
Мовленнєвий етикет, 123
Мовленнєвий портрет, 70
Мовна когніція, 59
Мовна особистість, 20, 26, 37, 59, 60, 64–65, 67
Мовна свідомість, 59
Мовна творчість, 59–60
Мовна фігура, 77
Мовознавство, 19, 21, 59
Модель світу, 54–55
Нація, 20

Невербальні засоби комунікації, 114, 119, 127–132
Неогумбольдтіанство, 19
Образ світу, 54–55
Онтогенез, 62
Персонаж, 69
Порівняння, 76–77
Прагматикон, 64
Прецедентна ситуація, 102
Прецедентне висловлення, 102
Прецедентне ім'я, 102
Прецедентний текст, 102
Прецедентний феномен, 89, 101, 102, 103
Принцип ввічливості, 125–126
Принцип кооперації, 124
Проксеміка, 129
Ритуал, 25, 58
Рівень невизначеності, 118
Роль, 69
Свідомість, 27, 91
Сенсорика, 129
Символ, 37–38, 82–85
Соціальний символізм, 131
Соціокультурний типаж, 68
Соціолінгвістика, 59
Стереотип національний, 100
Стереотип, 25, 37, 69, 73, 89–90, 98–104, 103–104
Схема, 93
Сценарій, 94
Такесика, 129
Тезаурус, 64, 65
Троп, 75
Уявлення, 93, 99–100, 101
Фемінність, 118
Філогенез, 61, 62
Фонаційна кінема, 194
Фразеологізм, 25, 36, 72–76
Фрейм, 94, 101
Хронеміка, 115
Цивілізація, 58

Іменний покажчик

- Абеляр П., 91
Алімжанова Г., 51, 82
Андрейчук Н., 59–60
Артемова Ю., 79
Баллі Ш., 5
Барилова Г., 83–84
Бацевич Ф., 5, 64, 79,
98, 100–101, 106, 123–124, 127,
128, 137
Бенвеніст Е., 19, 29
Беннет М., 135, 138, 140–141
Боас Ф., 5
Богданова І., 100, 101
Бондаренко А., 24, 26, 44
Бохеном Л., 112
Вайсгербер Л., 5, 19, 61,
Вандрієс Ж., 5, 19
Ващенко В., 20
Вежбицька А., 5, 20, 35, 51, 79
Венжинович Н., 49, 72, 76, 94,
100–101
Вітгенштейн Л., 5, 18
Вундт В., 22
Гайдеггер М., 5, 18
Гатальська С., 85
Грайс Г., 124–125
Гримм Я., 18
Гудикунст В., 119
Гумбольдт В., 5, 18–19, 50–51
Гадамер Г.-І., 18
Гердер Й., 18
Гентнер Д., 61
Голдін-Медоу С., 61
Голубовська І., 64,
Дерріда Ж., 5, 18
Джонсон М., 76
Єсперсен О., 51
Жайворонок В., 5, 21, 52
Женетт Ж., 5, 20
Жуйкова М., 76–79
Загнітко А., 20, 36
Іващенко В., 33
Каракевич О., 88
Кемпбелл Д., 134
Кім Я., 108
Кісінг Р., 20
Клайн М., 110
Кононенко В., 5, 20, 24, 25, 44–45,
53, 74–77, 93, 100–101
Космеда Т., 67,
Коулман Л., 62
Кочерган М., 20, 49
Краснобаєва-Чорна Ж., 33, 90
Куранова С., 65
Лавриненко С., 88
Лакофф Дж., 20, 28, 76
Леві-Строс К., 18
Левченко О., 20
Ленекер Р., 20
Лисиченко Л., 35
Ліппман У., 98
Лоренц К., 62
Манакін В., 5, 24, 49, 106–107, 115,
128–130, 131
Мацько Л., 81
Медвідь Н., 80, 81
Мейє А., 19
Назаренко О., 73
Оберг К., 137
Папіш В., 67–68
Потебня О., 5, 18–19, 82
Прадід Ю., 72
Приходько А., 92
Савченко Л., 5, 52
Селіванова О., 5, 35, 42, 61, 76,
90, 98, 106, 110–111, 130–131,
133–137
Семенюк О., 91, 94, 95, 96
Семенюк Т., 92
Сепір Е., 19, 27, 41, 43, 50, 51, 61–62

Совтис Н., 79
Сотников А., 64,
Соловйова Т., 99
Стратен Е., 20
Сухенко В., 60
Уорф Б. Л., 19, 27, 43, 50–51, 61–62
Ужченко В., 50
Федорюк Л., 35, 49, 91–93, 101
Фоменко О., 82

Фромм Е., 83
Фуко М., 29
Херсковіц М., 134–135
Холл Е., 107, 114–116
Хофстеде Г., 118
Чердниченко І., 20
Штерн І., 50–51
Юнг К. Г., 84
Яшенкова О., 124–126, 13

Відповіді до тестових і практичних завдань

Практичне заняття № 1

Історія та теоретичне підґрунтя лінгвокультурології як науки

Тестові завдання: 1г, 2а, 3б, 4а, 5а.

Вправа 4. Міфологема – змій; концепт – коваль; ритуал – молитва перед смертю.

Вправа 5. *Свідомість + мова:* концептуальна картина світу, мовна особистість, мовна компетенція. *Мова + культура:* етнотема, лінгвокультурема. *Культура + свідомість:* культурна компетенція, міфологема, ритуал, архетип, стереотип, мовна картина світу. *На перетині осей:* символ, концепт, логоепістема.

Практичне заняття № 2

Мова та культура

Тестові завдання: 1а, 2г, 3б, 4б, 5а.

Вправа 3. *Вінок* – символ молодості, цноти, гідності, Матері-Землі, традиційний атрибут весільного ритуалу; *дуля* – знак зневажливого ставлення до кого-небудь, старовинний охоронний засіб проти нечистої сили; *намисто* – традиційна жіноча прикраса, яку носять на шії, багате намисто є символом заможності та піклування чоловіка про свою дружину; *каплиця* – церква без вівтаря для молитов і відправ; *шинок* – невеликий заклад (часто в селі), де можна було купити і випити спиртні напої; *коза* – за старими повір'ями пов'язувалася з нечистою силою, служила символічним позначенням ненажерливості, нерозумності, мало корисливості, але пізніше стала символом плодючості; *сметана* – символ добробуту, заможності (Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури:* словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 97, 205, 273, 296, 385, 555, 649).

Вправа 4. *Готувати рушники, дьогтем мазана, аж з медом та з маком, передати куті меду, [схожий] як макогін на ночви, давати березової каші, лити воду на колесо, водити хліб-сіль, дати гарбуза* тощо.

Практичне заняття № 3

Людина. Мова. Культура

Тестові завдання: 1в, 2б, 3а, 4а, 5б.

Практичне заняття № 4

Фразеологія та мовні фігури в системі лінгвокультурних засобів

Тестові завдання: 1в, 2в, 3в, 4в, 5в.

Вправа 1. Національно-специфічні: *жданиками годувати, груші на вербі, аж молоко кисне, позичити очей у сірка, хоч мак сій*; універсальні: *дуріти (казитися) з жиру, Содом робити, гадюку за пазуху брати, віділлються вовкові овечі сльози, умити руки*.

Вправа 2. *Стояти на Божій дорозі* – бути близьким до смерті; у *диковину собаки нековані* – про глуху місцевість, глибоку периферію; *халявки смалити (присмалювати, пекти)* – упадати коло когось, залиятися; *щоб сидячого татари не взяли* – не бути бездіяльним, не сидіти без роботи; *один тому час, що батько в плахті* – про те, що ніколи не повториться, буває один раз у житті; *мухи в носі грають* – про гордовиту, задержувату людину; *мислите писати* – йти, плутаючи ногами, нетвердою ногою (про п'яних); *кішці хвоста не зав'язати* – не вміти щось зробити (не бути здібним ні до чого); *згадала баба дівера* – говорять, коли хтось згадує минуле, те, чому немає вороття, про що вже пора забути; *де козам роги правлять* – дуже далеко, на засланні.

Вправа 3. Синхронна: *чмелів слухати (чмелі гудуть), щоб роги не надто високі росли, як (мов, наче і под.) оселедці (оселедців) у бочці, довбнею не доб'єш*; діахронна: *зробити з лемеша швайку, руки фертом, ханьки м'яти, залити сала за шкуру, життя коромислом, вилами по воді писане*.

Вправа 7. *The talk of the town* – притча во язицех, *heads and tails* – орел та решка, *go nuts* – блекоти наїстися, *to kick the bucket* – врізати дуба, *to beat the air* – товкти воду в ступі.

Практичне заняття № 5

Лінгвокультуреми, символи та архетипи в національній культурі

Тестові завдання: 1г, 2в, 3в, 4б, 5г.

Вправа 1. Концепти: *тополя, вінок, Івана Купала, калина, серце, воля, доля, жінка, туга, птах*; лінгвокультуреми: *тополя, вінок, Івана Купала, калина, гринджоли, жуван, кобза, обжинки, ружа, ряст, хрест, причастя*.

Вправа 2. Класифікація Г. Алімжанової: матеріально-фактологічні: *треті півні співають, припічок, галушки, гайдамаки, рушники подавати, русалки регочуться, хрещений, Святий Вечір, булава*; аксіологічні: *довгі коси, червоний мак, летіти стрілою, чорнобровий*; мовленнєво-поведінкові: *слава Ісу*.

Класифікація В. Кононенка: безеквівалентна лексика: *припічок, галушки, гайдамаки, русалки, булава*; міфологізовані одиниці: *русалки регочуться*;

паремії: *летіти стрілою, треті півні співають, рушники подавати*; символи культури: *довгі коси, червоний мак, чорноброва, булава*; стійкі порівняння: *летіти стрілою*; лінгвокультуреми зі сфери мовленнєвої поведінки: *слава Ісу*; лінгвокультуреми зі сфери релігії: *слава Ісу, хрещений, Святий Вечір, причастя*; фразеологізми: *треті півні співають*.

Вправа 3. Класифікація О. Селіванові: умовні – *кутя, дзеркало, папороть*; випадкові: *горлиця, або будь-який інший*; універсальні: *Йордан, ворона, веселка, рука, місяць, ніч*.

Вправа 4. Символи: *плуг, янгол, буришин, цап-відбувайло, підкова, Трійця, дуля, колядка*; архетипи: *небо, ніж, сім, зерно, колесо, чорний, ланцюг, терези, яйце, зілля*.

Вправа 6. Символи: *пісня, прапори вгорі, кораблі, скелі, холодні ями*; архетипи: *серце, сонце, срібло, земля, ріки, кров, зоря*; лінгвокультуреми: *кобзар, у дзвони задзвоніте*.

Практичне заняття № 6

Ментефакти, концепти та константи в аспекті лінгвокультурології

Тестові завдання: 1г, 2г, 3г, 4в, 5б.

Вправа 2. Концепти: теща, діти, дружина, черга, газета, мужчина, квартира, серце, пташка, село, чинуша, душа; знання: райрада, двері, кімната, кабінет, прізвище, вуха, очі, хвилина, ініціали, список, бригада, помідори, вікна, двері, штори, ордер, стіл, валер'янка, валідол; уявлення: листівочка, вулиця Миру, бумажки, шпар галочка, мурашки, дурниці.

Вправа 5. Константи: кохання, радість, жаль, життя, сум, зірка, дума, туман, сонце, гнів, любов, душа, мова; концепти: будні, свята, ілюзії, сумніви, хмарки, образа.

Практичне заняття № 7

Стереотипи та прецедентні феномени як лінгвокультурні явища в контексті сучасних досліджень

Тестові завдання: 1в, 2а, 3б, 4б, 5а.

Вправа 1. Універсально-прецедентні: *Геракл; секонд-хенд; полювання на відьом; умивати руки; політ над гніздом зозулі; битва з вітряками; Чорнобиль; національно-прецедентні*: *Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці; поділ України на сорти за регіональною ознакою; Голохвастов; всьо пропало; дикі танці; соціумно-прецедентні*: *союз нерушимий; кордон на замку; по щучому велінню; тоді ми йдемо до вас*.

Вправа 2. *30 срібляників* – прецедентне висловлення (прецедентний текст), універсально-прецедентний, сфера релігії; *Мекка* – прецедентне ім'я (прецедентна ситуація), універсально-прецедентний, сфера релігії; *7 листопада* – прецедентне висловлення (прецедентна ситуація), соціумно-прецедентний, суспільна сфера.

Вправа 5. Стереотипи: *камікадзе* (еталон-образ), *щорічна книжкова виставка у Франкфурті* (еталон-ситуація), *вболівати в пабі за футбольну команду* (канон); прецедентні феномени: *прімуси починають* (висловлення (текст), універсально-прецедентний), *сралаш Давосу* (висловлення (ситуація), національно-прецедентний), *Гулака-Артёмовського* (висловлення (ситуація), національно-прецедентний), *поета Чехова* (висловлення (ситуація), національно-прецедентний), *Анни Ахметової* (висловлення (ситуація), національно-прецедентний), *сралаш* (ім'я (текст), соціумно-прецедентний), *утомльонну сонцем* (висловлення (текст), універсально-прецедентний).

Практичне заняття № 8

Теорія міжкультурної комунікації як наука. Національно-культурна специфіка комунікації

Тестові завдання: 1г, 2б, 3б, 4а, 5г.

Практичне заняття № 9

Особливості міжкультурної комунікації та взаємодії з чужою культурою

Тестові завдання: 1в, 2а, 3в, 4а, 5б.

Вправа 1. а) акультурація; б) інкультурація.

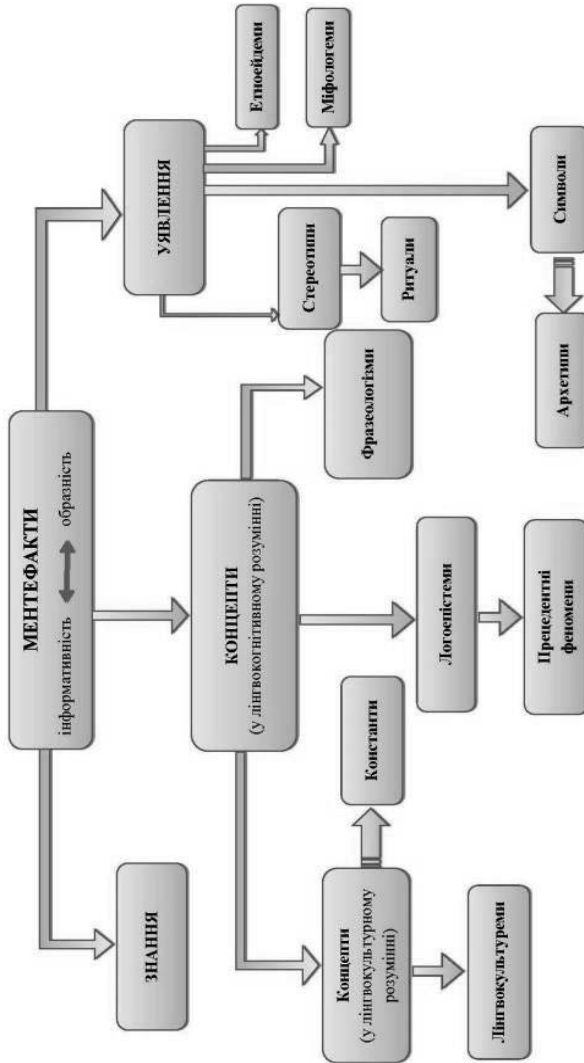
Вправа 3. У промові вжито близько 200 знаків невербальної комунікації, серед яких найчастіше використовуються фонаційні кінеми (за О. Селівановою). Мовець дотримується принципу ввічливості та кооперації і всіх відповідних максим.

Вправа 4. Принцип ввічливості (всі максими, що його реалізують) порушено і Мотрею, і Кайдашихою. Мотря також порушує принцип кооперації (максиму якості та кількості), а Кайдашиха не дотримується максим кількості та відношення (принцип кооперації).

Вправа 6. а) сепарація; б) фаза вживання (часткового) в культуру; в) батько головної героїні переживає культурний шок, однією з найяскравіших форм вияву якого в уривку є підвищена (майже маніакальна) турбота про своє здоров'я і віра в універсальні цілющі властивості звичайного миючого засобу.

Додатки

Система мовних одиниць у лінгвокультурологічному вимірі

Зразок лінгвокультурного аналізу мовної картини світу

Схема аналізу:

1) визначити основні наявні в тексті символи, архетипи, стереотипи, концепти (лінгвокультуреми); для чого вони використовуються в тексті та як вони відбивають мовну картину світу?

2) схарактеризувати основні риси української ментальності (риса характеру, особливості світогляду, стиль життя, основні цінності), виходячи з інформації, наявної у виділених одиницях.

Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друзяка, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водивсь, а до церкви? Так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін – він вже й там: свічку обмінить, старцям грошень роздасть і приньметься за діло; коли прочує яку бідність, наділить по своїй силі і совіт добрий дасть. За його правду не оставив же його і бог милосердний: що б то ні задумав, усе йому господь і послав. Наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою слухняною; і що було Наум ні забажжа, що ні задума, Настя (так її звали) ночі не поспить, усюди старається, б'ється і вже зробить і достане, чого мужикові хотілось. Поважав же і він її, скільки міг, і любив її, як свою душу. Не було меж ними не тільки бійки, та й ніякої лайки. Щодень хвалили бога за його милості.

У в однім тільки була в них журба: не давав їм бог діточок. Та що ж? Настя як здума про се, то зараз у сльози та в голос; а Наум перехреститься, прочита отченаш, то йому і стане на серці веселіи, і пішов за своїм ділом чи в поле, чи на тік, чи у загороду або до батраків, бо був собі заможненький: було й воликів пар б п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панцину відбувати, і у дорогу ходити; була ж і нивка, одна і друга, ще дідівська, а третю він сам вже купив, так було йому чим орудувати.

Аж ось за отцевські і материнські молитви дав їм бог і дочечку. Та й раді ж були обоє, і Наум, і Настя; таки з рук її не спускали. Коли ж, було, куди дитина побіжить, чи до сусідів, чи на вулицю, то вже котрий-небудь, або батько, або мати, так слідком за нею і ходять. Та й що то за дитина була! Ще маленьке було, а знала і отченаш, і богородицю, і святий боже, і половину вірую. А тільки було зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома і каже: «Мамо! піду до церкви, бач, дзвонять; грішка не йти; тату, дай шажок на свічку, а другий старцю божому подати». І в церкві вже не запустує і ні до кого не заговорить, та все молиться, та поклони б'є.

(Г. Квітка-Основ'яненко)

Лінгвокультуреми: Бог милосердний, старець Божий, панщина.
Символи: волики, шкапа, нивки (у тексті) – символи заможності господаря.
Архетипи: батько, мати, дитина.
Прецедентні феномени: отче наш, святий Боже, вірую.

Значна кількість одиниць (лінгвокультурем та прецедентних феноменів) мають своїм джерелом Святе Письмо, що загалом свідчить про визначальну роль релігії (християнства) в житті українців. У тексті релігійність визначається як чеснота головних героїв. Віра прищеплюється від самого дитинства і супроводжує добropорядну людину протягом всього життя.

Опис господарства Наума Дрота, що реалізується через символи *волики*, *шкапа*, *нивки* тощо, підтверджує поцінювання та позитивне ставлення в українському суспільстві до заможності як свідчення хазайновитості та працелюбності господарів.

Архетипи *батько*, *мати*, *дитина* та значна кількість лексем, які можна віднести до лексико-семантичної групи *родина* свідчать про те, що саме родина має для українця першорядне значення. Сімейні цінності є базовими у житті. Родинні стосунки вибудовуються за певними правилами, які залишаються непорушними багато поколінь (покірність дітей своїм батькам, взаємоповага між чоловіком та жінкою, піклування батьків про дітей тощо).

ДОДАТОК 3

Зразок лінгвокультурного аналізу мовної особистості

Схема аналізу:

- 1) тип мовної особистості (за І. Бондаренком, Т. Комарницькою);
- 2) тип мовної особистості (за класифікацією Ф. Бацевича);
- 3) вербально-семантичний рівень (лексикон), що відбиває ступінь володіння побутовою мовою;
- 4) когнітивний рівень (тезаурус), на якому відбувається актуалізація й ідентифікація релевантних знань і уявлень, властивих соціуму (мовній особистості), які створюють колективний і/або індивідуальний когнітивний простір;
- 5) прагматичний рівень (прагматикон), який містить у собі вияв і характеристику мотивів, цілей і настанов, що рухають розвитком мовної особистості.

ЗА ДВОМА ЗАЙЦЯМИ Дія друга. Вихід XIII

Ті ж, старі Сірки й Химка. Сірчиха у кумеднім чепчику і хустці. Сірко у довгій сюртуці і великій хустці на шиї, виходять і низько кланяються.

Проня. Рикомендую вам мого хорошого знакового.

Голохвостий (кланяється з пристуком). Свирид Петрович Голохвостов з собственою персоною. Позвольте до ручки? (Цілує).

Явдокія Пилипівна. Дуже раді! Вас уже так хвалили дочка наша, Проня Прокоповна... Дуже раді, просимо!

Голохвостий. Проня Прокоповна по ангельской доброте, так і понімаєм, мерсі! (До Прокопа Свиридовича). Честь імею рикомендувать себя: Свирид Петрович Голохвостов!

Прокіп Свиридович. Дуже, дуже радий, що бачу розумного чоловіка; розумного чоловіка послухать – велика втіха! (Тричі цілує). Дуже раді! Просимо, сідайте!

Проня (тонно). От кресло; прошу, мусью!

Всі сідають; Голохвостий на кріслі коло неї ж направо; наліво ж на дзигликах старі Сірки. Химка визира з пекарні; яка хвилинка – тихо.

Прокіп Свиридович. Позвольте спитати: ви синок покійного Петра Голохвостова, що цілюрню держав за Канавою?

Проня. Ви, папонько, не знать как говорите: їхня хвамілія Голохвостов, а ви какогось хвоста вплели!

Голохвостий. Да, моя хвамілія натиральна – Галахвостов, а то необразованна мужва коверкасть.

Проня. Разумеється.

Явдокія Пилипівна (до старого). Бач, я казала, що не той! А який розумний!

Прокіп Свиридович. Вибачайте, добродію, ми люди прості, що чули... Так ви, значить, не його, не цілюрника синок?

Голохвостий (змішавшись). То єсть по натуре, значить, по телу, как водиться; но по душе, по образованості, дак ми уже не та хворма...

Проня. Авжеж, образованный человек: хіба-разве можна його рівняти до простоти?

Явдокія Пилипівна. Куди нам там?!

Прокіп Свиридович. Так, так...

Яку хвилину тихо

Химка (од дверей). Чи зараз давати вино і шклянки?

Проня (аж схопилась). Іди собі!

Прокіп Свиридович докірливо махає головою, а стара рукою.

Прокіп Свиридович. Гм, гм... дак ви уже цілюрні не держите?

Проня. Я уже раз вам гаварила: палікмахтерська, а ви все-таки цілюрня, цілюрня!

Явдокія Пилипівна (докірливо йому кива). І як-таки!..

Прокіп Свиридович. Їй-богу, забув... стара вже пам'ять..

Голохвостий. Нічаво... ето трапляється, по простоте, значить. Я, відіте лі, занімаюсь кахвюрами і комерціей разною. У мене етого дорогого делікатного товару – паровицями; пудри, лямбра, дикалони, брильянтини!

Явдокія Пилипівна. І брильянти?! Господи

Прокіп Свиридович. Я думаю, такий товар і грошви бере – страх!

Проня. Разумеється, не вашого: що вірвовки та гвоздки або серка!

Явдокія Пилипівна. Е, ви, дочко, так не кажіть, і на цьому товарові добрий зарібок.

Проня. Пхе!

Голохвостий. Нашот денег, доложу вам, так їх на етот делікатний товар їдьоть – страх! То есть щоденно – сила! Ну, дак, слава богу, у мене етой деньги непереводно: целый Хрещатик мине винен. Мине уже не раз говорили мої приятелі: охвицера, митрополичі басы, маркели... што, чаво, мол, не закупиш ти магазинов на Хрещатику? Дак я їм: на чорта той мине клопот? У меня есть благородний материал, то пушай і другі торгують!

Явдокія Пилипівна (до Прокопи Свиридовича). От багатий!

Прокіп Свиридович (до неї). Правда.

Проня. Ви очінно добрі.

Голохвостий. Мерсі! Натирально, в кожном обхожденї главная хворма – вченость. Потому ежели человек учений, так йому уже свет переменяється; тогди, тогди, приміром, што Химце будет белое, то йому рябое, што Химце будет цяця, то йому... пардон!.. Ви меня, Проню Прокоповно, понімае?

Проня. Разумеється, што розумний чоловік зовсем інчаго; вот і міні тепер все інче здається, бо я недарма у пенціоне вчилась!

Явдокія Пилипівна. О, то правда, що вчилась : не жаліли кошту: всяких мод зна! Які у неї плаття, шалі, сукні... яких квіток позаводить...

Проня. Мамонько!

Голохвостий. О, Проня Прокоповна маєт скус! Ежелі когда человек подиметься разумом вгору вище од лаврської колокольні да глянет оттудова на людей, то вони йому здаються-кажуться такі маненькі, как пацюки, пардон, криси! Позвольте папіроску?

Явдокія Пилипівна. Куріть, здорові! (До старого). Ну й розумний же!

Прокіп Свиридович. Аж страшно!

Голохвостий (до Сірка). Не вгодно лі?

Прокіп Свиридович. Спасибі, я не вживаю; от нюхати, то друге дело, аж ніс тремтить... Ну та й табака ж у нашого дядька, скажу вам, і чорт його зна, що він кладе туди? Ну, цілий день ходиш та нюхаєш пучки...

Проня (до батька). Та годі вже про вашу табаку! (До Голохвостого). Позвольте і мені папіроску!

Прокіп Свиридович. Вони курять?

Явдокія Пилипівна аж руками сплеснула.

Голохвостий (подає). Пардон! Нету лі іногда тут огню, бо я свого забил!
Проня (гукає). Химко! Химко! Падай вагну!
Прокіп Свиридович. Вагну!

Химка виходить з повною покришкою жару.

Проня. Ти б іще цілий віхоть принесла! Сірників дайте, мамо!
Химка. Так і казали б, а то «вагну»...

Явдокія Пилипівна почина шукати.

Голохвостий. Не безпокойтесь, пардон, я с этой самой покришки закурю.
(З хвиглясами йде в середні двері за Химкою вслід).

(М. Старицький)

1) за класифікацією І. Бондаренко та Т. Комарницької: Проня – імпульсивний тип, Голохвостий – конфліктний тип, Явдокія Пилипівна – гармонійний тип, Прокіп Свиридович – гармонійний тип;

2) за класифікацією Ф. Бацевича: Проня – ригідний тип, Голохвостий – гнучкий тип; Явдокія Пилипівна – перехідний тип, Прокіп Свиридович – перехідний тип;

3) лексикон: Проня – ступінь володіння побутовою мовою високий, але героїня це приховує і намагається створити враження високого володіння лише літературною мовою, хоча це в неї вдається погано, оскільки вживання такої кількості запозичених слів у мовленні є недоречним; Голохвостий – ступінь володіння побутовою мовою високий, ри цьому мовець постійно намагається її прикрасити «розумними» словами, запозиченими з російської, французької мови тощо, але це майже завжди недоречно, оскільки більшість слів не узгоджуються між собою і з контекстом; Прокіп Свиридович і Явдокія Пилипівна – високий ступінь володіння побутовою українською мовою, вільно спілкуються розмовною мовою;

4) тезаурус: Проня – низький рівень освіченості, є дуже обмеженою людиною, хоча при цьому героїня впевнена, що є розумною; вона часто вживає в мовленні «розумні» слова, оскільки вірить, що це є свідченням її освіченості й інтелігентності; Голохвостий – абсолютно впевнений у тому, що він є розумною і високоосвіченою людиною, що він постійно і намагається підкреслити вживанням у мовленні т.з. «розумних» слів – запозичень і канцеляризмів, є людиною прагматичною і цинічною; Прокіп Свиридович і Явдокія Пилипівна – є досить обмеженими людьми, у яких будь-хто, хто демонструє розум і заможність, викликає побоювання, повагу і справляє неабиякий вплив;

5) прагматикон: Проня – основною комунікативною метою є демонстрація «освіченості», заможності і причетності до «вищих кіл»; щоб сподобатися Голохвостому Проня говорить з ним кокетливо і намагається максимально йому догодити, до того ж вона хоче приховати своє просте міщанське походження,

тому постійно робить зауваження і виправляє мовлення батьків, які, на її думку, є занадто простакуватими; Голохвостий – основною комунікативною метою є справити враження на всіх присутніх, особливо батьків Проні своєю високою «освіченістю», продемонструвати вишуканий смак і заможність, для цього герой розмовляє трохи зверхньо і перенасичує мовлення «розумними» словами, загалом поводить себе щодо інших дуже зарозуміло; Явдокія Пилипівна – намагається якнайкраще представити доньку, щоб видати її заміж за розумногої перспективного Голохвостого, вона розмовляє мало, обережно, бо побоюється «розуму» Голохвостого, при цьому героїня користується будь-якою можливістю, щоб похвалити доньку; Прокіп Свиридович – намагається більше дізнатися про «друга» доньки, ставиться до Голохвостого привітно, дружжелюбно, з цікавістю, але побоюється виставити себе і доньку в поганому світлі, тому говорить мало і дослухається до Проні.

Комунікативна особистість Химки недостатньо яскраво виражена в тексті.

ДОДАТОК 4

Зразок лінгвокультурного аналізу лінгвокультурного типуажу

Схема аналізу:

- 1) «паспорт лінгвокультурного типуажу» (зовнішній образ, одяг, генераційна належність, гендерна ознака, місце проживання, походження, сфера діяльності, дозвілля, сімейний стан, оточення, мовленнєві особливості);
- 2) соціокультурна довідка;
- 3) дефініційні характеристики;
- 4) ціннісні характеристики.

Український козак – реальний, лінгвокультурний типуаж.

1) Паспорт типуажу: чоловік, як правило, міцної статури, зодягнений у білу сорочку та шаровари (дуже широкі штани специфічного крою, що заправляють у халяви чобіт), неодмінним атрибутом козака є люлька, традиційна зачіска – оселедець (поголена голова, на маківці залишений довгий чуб волосся, який часто для зручності заправляли за вухо). За віросповіданням козак – православний християнин. Часто козаки були неодруженими або залишали жінок у селах і поверталися до них тільки взимку. Проживали козаки на Запорізькій Січі (укріплене поселення на островах на Дніпрі за його порогами) у куренях разом зі своїми побратимами, жінкам вхід на Січ було суворо заборонено. Більшість козаків походили з селян, які втікали від поневолення. Козаки часто брали участь у військових походах і обороняли рідні землі від набігів турків, татар, пізніше брали участь у національно-визвольній боротьбі проти Речі Посполитої та Російської імперії. У вільний від походів час козаки виготовляли та чистили зброю, вправлялися у військовій справі. Серед рядових

(низових) козаків було багато неграмотних, але козацькі отамани переважно були досить освіченим людьми і талановитими воєначальниками.

2) Соціокультурна довідка: козак є важливим історичним персонажем і втіленням ідеалу українця. Він є не лише людиною сильною, завзятою, сміливою, винахідливою, витривалою, чесною, справедливою, а й глибоко релігійною. Козак є справжнім патріотом, який не жаліє навіть власного життя заради Батьківщини. Він – носій усіх суспільних та духовних цінностей української лінгвокультурної спільноти, один із найяскравіших національних символів.

3) Дефініція: козак – це вільна людина з селян або міської бідноти, яка тікала на південні землі й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; будь-який представник Запорозької Січі (Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 297.).

4) Ціннісні характеристики: основними цінностями для козака була віра, воля, рідна земля, вірність отаману і побратимам-козакам, хороша зброя і кінь.

ДОДАТОК 5

Зразок лінгвокультурного аналізу структури концепту

Схема аналізу:

1) образний аспект: зорові, слухові, тактильні та інші характеристики предметів, явищ, подій, що відбиті в пам'яті особистості;

2) поняттєвий аспект: мовна фіксація концепту, його позначення, опис, ознакова структура, дефініція;

3) ціннісний аспект: важливість цього психічного утворення для індивідуума та для спільноти; ціннісний аспект є визначальним для виділення концепту

ПИСАНКА – образний бік: еліптична форма, гладенька поверхня, яскрава за кольором, невелика за розміром, прикрашена візерунками і малюнками; поняттєвий бік: розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце; розписується різноманітним орнаментом – геометричним, рослинним, тваринним; ціннісний бік: є дуже важливим символом української лінгвокультури, власне розписане яйце символізує джерело життя, усього живого; кожний колір має певне значення; писанка є традиційним атрибутом Великоднього свята, їй приписуються магичні охоронні та цілющі властивості [Жайворонок 2006: 450–451].

Вербалізація концепту КРУТИ в українській поезії

6.1. Вступні зауваги. У сучасних когнітивних, лінгвістичних, культурологічних та лінгвокогнітивних, лінгвокультурологічних, лінгвопсихологічних студіюваннях все більшої ваги набуває встановлення особливостей мовної одиниці в різних площинах вияву, а також з'ясування її функційного навантаження в реалізації тих чи тих закономірностей мовленнєво-комунікативних інтенцій. Для встановлення останніх особливо значущим постає вичерпне розуміння потенціалу мовної одиниці, її «завантаження» різними додатковими смислами та сентенціями, з-поміж яких особливої ваги набувають символні, категорійні, поняттєві та ін. У своєму загалі вони сукупно включені в концепт, що корелює з когнітивно-національним простором. Концепт *Крути* в українській мовно-культурній та мовно-когнітивній основі набув особливої ваги та значущості. Його інтерпретація вимагає урахування низки чинників, що спричинили постання концепту *Крути* та відповідне його функційне навантаження. Усе це визначає *актуальність* дослідження, а його *новизна* мотивована тим, що вперше концепт *Крути* розглянуто в етимологічному, структурному, символно-категорійному вимірах з обґрунтуванням його синтагматики і парадигматики та виявом статусного навантаження компонентів пам'яті, уяви та судження в його структурі, що й визначає *теоретичне значення* студіювання. *Практичне спрямування* аналізу концепту *Крути* зумовлене можливістю використання отриманих результатів у вишівських курсах з лінгвістики тексту, актуальних питань сучасної лінгвістики та ін.

6.2. Концепт і мовлення: загальне розуміння. За сучасними тлумаченнями, концептом (лат. *conceptus* – зібрання, сприйняття, початок) – акт «схоплення» смислів проблеми, предмета в цілісності мовленнєвого висловлення. Термін «концепт» упроваджено у філософію П. Абельяром [Абельяр 2010] у зв'язку з аналізом проблеми універсалій, що вимагала розчеплення мови та мовлення. Принцип «схоплення» простежувано з ранньої патристики (загальна назва напряду, заснованого так званими отцями церкви та авторитетними церковними письменниками I–VIII століть із відповідними філологічними, джерелознавчими, текстологічними, історичними аспектами). Принцип «схоплення» («схоплювання») пов'язаний з ідеєю неозначуваності речей, що випереджає поняття, модальним характером знання, коментування. Акт розуміння в цьому вимірі не міг розгортатися в лінійній послідовності міркування, одиницею якого було речення, він вимагав повноти смислового вираження в цілісному процесі вимови. Висловлення постає одиницею мовленнєвого спілкування, а мовлення в цій інтерпретації – сутність, якій притаманні функції суб'єктності, смислороздільності та смислової єдності. Мовлення пов'язане з ідеями творення, втілення Слова та інтенціями, які властиві суб'єкту як його активне начало. Усе це передбачає акт позначення та

його результат – значення всередині позначуваного. Наразі це не діахронічний процес звукової лінійності, а синхронічний процес вияву смислів, що вимагає щонайменше двох учасників мовленнєвого акту – адресанта й адресата, а їхня взаємодія передбачає розуміння, звернення одного до одного (іманентний план буття) та одночасне звернення до трансцендентного джерела – Бога, тому що озвучуване при «Богові свідкові» мовлення завжди має ознаки жертвовності. Висловлене мовлення, за П. Абеляром, сприймається як «концепт у душі слухача» [Абеляр 2010, с. 121]. Концепт, на відміну від форми «схоплення» у понятті (*intellectus*), що пов'язане з формами розуму, є похідним піднесеного духу, спроможного творчо відтворювати або збирати (*conspicere*) смисли та помисли як універсальне. Останнє становить зв'язок речей і мовлення, водночас концепт охоплює також і розум як свою частину. Концепт як висловлюване мовлення не тотожний поняттю. У такому розумінні поняття виступає об'єктивною цілісністю різних моментів предмета розуміння, що створені на ґрунті правил розуму або системності знань. Поняття не може бути персональним, воно безпосередньо пов'язане зі знаковими та значущими структурами мови. Поняття виконує функцію становлення певної думки, незалежно від спілкування, постаючи певним підсумком або моментом / ступенем пізнання.

Концепт формується мовленням (уведенням цього терміна раніше цілісне Слово жорстко розділилось на мову й мовлення). Мовлення здійснюється не у сфері граматики (вона є тільки його складником), а в просторі душі з її ритмами, енергією, жестикуляцією, інтонацією, постійними уточненнями, що становлять сенс коментування. Концепт є максимально суб'єктивним. Змінюючи душу індивідуума, який обдумує річ, концепт у своєму вияві передбачає іншого суб'єкта з актуалізацією смислів у відповідях на відкриті / приховані питання. Звертання до слухача завжди передбачало звертання до трансцендентного джерела мовлення – Бога. Пам'ять та уява – невіддільні властивості концепту, спрямованого, з одного боку, на розуміння тут і тепер; з іншого – концепт синтезує в собі три можливості душі: 1) як акт пам'яті, орієнтований у минуле; 2) як акт уяви – у майбутнє; 3) як акт судження – в теперішнє. Тому концепт у Гільберта Поретанського став опертям поняття конкретного цілого та ідеї сингулярності; у Фоми Аквінського – єдності ідеального та матеріально-феноменального; в Іоана Дунса Скота – концепту як мислимого сутнього та ін. Орієнтовно з XIV ст. (період онтологічного припущення однозначності буття) ідея концепту стала зникати і поступово заступатися поняттям як найадекватнішим осягненням істинності речі, поданої як об'єкт.

Окремі думки (штрихи ідеї про концепт) можна віднайти у філософії І. Канта, Ф. В. Шелінга, а згодом у персоналістських філософіях XX ст. (В. Бачевич, В. Біблер), де основною постає ідея твору. Як термін концепт виступає у постмодерністській філософії Ж. Дельоза, Ф. Гватарі [Делез, Гваттари 1998: 22], які розмежували три етапи розвитку вчення про *концепт*: посткантіантський; енциклопедія концепту (пов'язування творення концепту із

власнесуб'єктивністю); педагогіка концепту (розглядає умови творчості як чинники одиничних моментів). Чомусь обійдено увагою період Середньовіччя, де розуміння концепту є у чомусь спорідненим сучасному. І там, і там концепт пов'язаний із творчістю, що завжди є одиничною. І в цьому сенсі концепт охоплює мовлення як стійкі згустки думки (відкрито в Середньовіччі). У сучасному розумінні мовлення (відповідно концепт) орієнтоване не на двохосмислену співрозмову (з Творцем та з адресатом) з передбаченням трансцендентного та іманентного планів буття, а лише на останній з його „необмеженими змінними”. Мовлення постає як гра асоціацій та інтерпретацій, що знищує будь-який текст і перетворює його в об'єкт владний претензій. Концепт у постмодерністському розумінні виступає полем поширених у просторі сугестивних знаків. У тексті завжди легко простежити об'єктивно-мовні форми вираження, тому термінологічно концепт від поняття важко відрізнити. Хоча в сенсі об'єктивації поняття завжди постає узагальненим відбиттям сутності речі, не забарвленої суб'єктивними сугестіями, а концепт, крім ядрового поля, завжди має той суб'єктивний / корпоративний компонент, що може бути виявлений тільки через призму відповідних експериментів тощо. Водночас концепт змінний, еволюційний, творений, щораз розпросторюючись у своїх вербалізаціях та ін.

6.3. Концепт, символ і категорія: спільне і відмінне. У сучасних дослідженнях концепту оперують термінами *концепт*, *концептуальний*, *концептуальна семантика*, *концептуальна картина світу* та ін. Актуальними постають студіювання концептів за сферою вжитку, структурою, закономірностями вербалізації та ін. (див.: [Федорюк 2019]). Зазвичай під концептом розуміють фрагмент знання, досвід, що включає мовну і немовну інформацію [Селіванова 1999, с. 11–14]. За А. Вежицькою, концепт постає комплексом культурно зумовлених уявлень про предмет, співвідносним з поняттям, як набором істотних ознак, знань про нього. Уже сам обсяг знань та уявлень про предмет дозволяє диференціювати концепт-мінімум vs як мінімальний обсяг уяви та концепт-максимум vs як «енциклопедичний концепт», де в першому відсутнє повне оволодіння смислом слова (це той мінімум, який необхідний для мовця у процесі спілкування; предмет може поставати периферійним для потреб), а останній репрезентує «вичерпне» охоплення смислу слова: енциклопедичне знання максимально доповнене професійним та іншим знанням. Концепт – це вся сукупність знань про властивості денотата, а матеріальною основою концепту постає слово. Концепт завжди має чітку та послідовну національно-культурну мотивацію, хоча остання не постає тотожною для всіх мовців. Якраз концепти-мінімуми та концепти-максимуми засвідчують відмінність ємності того чи того концепту в різних мовців. Очевидно, концепт-мінімум – це поняттєвий компонент значення слова (в іншій термінології – денотат, десигнат, сигніфікат, лексичне поняття, референт), концепт-максимум – одиниця ментальних / психологічних ресурсів людської

свідомості, тому концепт – оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи, всієї картини світу, відбитої в людській психіці. За такого розуміння в концепті наявні лінгвістична і лінгвокультурологічна величини. З оперттям на останню, можна витлумачити розуміння концепту як згустку культури у свідомості людини, тобто того, у формі чого і як культура входить у ментальний світ людини, і того, через посередництво чого людина входить у саму культуру, а в окремих випадках впливає на культуру.

З поняттям *концепту* співвідносно поняття *символу*, що не виступає тотожним, адже не кожний концепт є символом [Ужченко 2000, с. 9]. Мовний символ у сукупності своїх виявів не охоплює всієї ємності символічного значення, тому що його може виражати не лише слово, а й сама реальність, і, насамперед, ментальний корелят – і слова, й реалії – об'єднувальний їх концепт. Символ та концепт – поняття цілком нерівнорядні, тому що термін *символ* релевантний для образно-поетичного світосприймання, *концепт* виступає ментальним оператором ємнішого плану. *Концепт* пов'язаний із пізнавальною діяльністю суб'єкта, попри наявність / відсутність символічного значення. *Концепт* виходить за суто лінгвістичні рамки, водночас ці одиниці можна зіставляти та порівнювати в тому разі, коли концепт і символ вербалізовані та виражені одиницями одного рівня – мовного [Ужченко 2000, с. 11]. Лінгвістичний підхід до символу ґрунтований на його комплексному аналізі, що уможлиблює встановлення усіх додаткових інтерпретацій у визначенні семантичних основ для встановлення символістської концептосфери (наприклад, символ 'таїна' формований через поняття мовчання, тиша, що передає ідею спокою). Водночас символ може виступати смисловим конструктом поезії (наприклад, у поезії символізму), концепт таким не постає, тому що він завжди реалізований.

Поняття *концепту* відрізняється і від поняття *категорії*. Спорідненою для них є типізувальна функція, але концепти об'єднують нерівнорядні категорії, а категорії об'єднують рівнорядні концепти.

6.4. Основні виміри концепту Крути: історія та еволюція. У загальному розумінні Крути – село в Україні, в Ніжинському районі Чернігівської області. Воно було засноване зусиллями ніжинських міщан 1648 року. Спочатку було два села – Крути і Кагарлики, що розділені річкою Остер. Вони виникли на землі, яка була відведена місту Ніжину за королівським актом 1624 року. Після Визвольної війни 1648–1657 років Богдан Хмельницький підтвердив права Ніжинського магістрату на це село. За Гетьманщини село входило до Ніжинського полку. В Крутах була церква (ще одна в селі Кагарлики), а також церковно-приходська школа, налічувалось близько 500 дворів. На території Крутівської сільради були розташовані три хутори: Бакланово, Діброва (колишні Твані), Поляна (колишні Хвостики (час з'яви 1907–1912 роки). Револуційні традиції в Крутах починалися ще в 1905 – 1907 роках, а в березні 1917 року село визнало владу Генерального

Секретаріату УНР. На території села відбувся неповторний та *Легендарний Бій під Крутами*; власне, на залізничній станції Крути, під селищем Крути та поблизу села Пам'ятне (130 кілометрів на північний схід від Києва). Під час цього бою в 1918 році (16 (29) січня) селяни активно допомагали українським військам – провіантом, лікуванням, розвідкою та переховуванням поранених. Сам бій тривав п'ять годин між чотиритисячною армією Михайла Муравйова та загonom київських студентів і бійців вільного козацтва, що загалом нараховував близько чотирьох сотень вояків. На території села поховані кілька героїв цієї битви – членів студентського куреня Армії УНР. Пам'ять про цей Бій під Крутами 1918 року має активний вияв – одна з могил збережена, але поетизація бою розпочалася відразу. У загальному перебігу військових дій бій зіграв важиву роль у піднятті загального патріотичного духу, а також у можливості виграти час та згодом на нетривалий час зберегти молоду Українську Державність. Інша річ, що у свідомості передових патріотичних сил особливого значення цей бій набув завдяки героїзму української молоді. Визначальним було також те, що 27 вояків, які потрапили після бою в полон до більшовиків, були ними страчені. На похороні в Києві біля Аскольдової могили голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський назвав юнаків, які загинули в нерівній боротьбі, героями.

6.5. Концепт Крути: образно-символьний компонент. Чи не першим присвятив цьому героїчному вчинкові глибоко психологічний вірш «Пам'яті тридцяти» Павло Тичина. У цій поезії досить прозоро простежувана поетизація неповторного подвигу тридцяти *мучнів українців, Славних, молодих*. У творі не згадано ані місця бою, ані перебіг обставин загибелі, водночас чітко простежувано героїзацію вчинку вояків. Для Павла Тичини *Аскольдова могила* постає тим символом слави, що еднає величний вчинок тридцяти *мучнів українців* з тим минулим, де також зрада і підступність вершили свій суд Каїна, адже визначальним для цих мучнів була любов до рідної Вітчизни: *На кого завзявся Каїн? / Боже, покарай! – / Понад все вони любили / Свій коханий край*. Поетизація вчинку *мучнів українців* глибинно відсилає до того місця, де відбувся бій, до Крут. У цьому разі прецедентне ім'я не названо, але воно міститься у кожному компоненті тексту. Для поета істотним постає сам вчинок, його знаковість – служіння великій справі Державності українського народу, тому: *Вмерли в Новім Заповіті / З славою святих*.

Крути, після Легендарного бою під ними, на початку свого вжитку в літературі поставали прецедентним ім'ям, співвідносним із прецедентною ситуацією. У цьому разі виступали певного зразка складним знаком, у вжитку якого в комунікації здійснювана апеляція не власне до денотата, а до набору диференційних ознак цього прецедентного імені, асоційованих із відповідною історичною подією. Це той своєрідний випадок трансформації прецедентного імені в концепт, в якому чітко виявлюваними постають пам'ять, уява і судження. Так, у вірші Богдана-Ігоря Антонича «Крутянська пісня» (1937 р.), що згодом став піснею (комп. Я. Ярославенко) поетизація подвигу здійснена через

активізацію компонента *слава Крутів*, розміщеного в множині *наші бойовища*, але для Крутів надано кваліфікатор *найсвятіше – найсвятіше з наших бойовищ*. Для автора Крути – це *смолоскип в майбутнє; мужність і посвята, вірність, що міцніша понад смерть*. Крути в поетичному контексті набувають образно-символьного звучання, що посилювано повтором *Крути! Крути!* у кожному віршованому дворядку на зразок: *Крути! Крути! Це за батьківщину / стати муром, шанцем душ і тіл. / Крути! Крути! Мужньо, воедино / прямувати в найсвятішу ціль*. У звучанні *Крути! Крути!* поєднано пам'ять (як минуле) та уяву (як майбутнє), водночас пам'ять узагальнено й подано не як бій із трагічними наслідками, а як велич та мужність Духу, як жертвовність в ім'я найвищих ідеалів, коли особисте підпорядковане найвищим ідеалам рідної Вітчизни, тому *Крути* – знак, відштовхуючись від якого, *Мужньо, воедино прямувати в найсвятішу ціль*. Сполучувальний потенціал ядрового компонента концепту *Крути* у поезії Б.-І. Антонича є тільки імпліцитним, тому що номінативний уявлення *Крути! Крути!* в емоційно-експресивному звучанні з регулярним повтором у семи рядках із шістнадцяти передбачає наступне уточнення та розгортання: *Крути! Крути! – смолоскип в майбутнє. / Підіймімо наші душі виши!; Крути! Крути! Час розплати близько, / вже червоний ворог кари жде*. Таке розгортання, з одного боку, зорієнтоване в майбуття з домінацією уяви (*Крути! Крути! – смолоскип в майбутнє. / Підіймімо наші душі виши!*), з іншого, – у минуле (як пам'ять): *Крути! Крути! Час розплати близько, / вже червоний ворог кари жде*.

У поезії Олексі Стефановича «Крути» (1933 р.) домінує пам'ять, у якій простежувано образи учасників Легендарного бою. Ці образи подано в еволюції, тій динаміці, що вияскравлює експозиційно сприйняття подвигу в сучасному як *Льот ваш орлиний, нестримливий льот, / Льот крізь вітри і хуртечі*; водночас – це відбиття особливостей тієї епохи, в яку відбулись неповторно-тектонічні зрушення у свідомості молодого покоління. Саме воно *В мороці неладу, в п'ятмі підлот* пішло на утвердження національно-мовної самоідентичності та самовиявлюваності. В актуалізованих предикативних номінаціях на зразок *Що там, що вперше з рушницею ти, / Що там, що тому п'ятнадцять* відтворено надзвичайно юний вік воїнів-захисників Української Державності з наголошенням вищості інтересів нації на шальках терезів життя: *Так хороше вам на ворога йти, / Снівом гучним захлинатся...*, бо ж справді неповторність подвигу та велич Вітчизни передано у формі знахідного відмінка особово-вказівного займенника з використанням великої літери: *О, ви уміли за Неї лягти, / Мужньо лягти і діточо, / Вміли холодную млу пропекти / Жаром багрянних сорочок!* Сила молодих воїнів у високості духу, в бажанні бути тими, хто за найскладніших обставин готовий на все – заради найсвятішого – постановна нації як самодостатньої. Накопичення гранично допустової семантики посилює зображення надзвичайно складної ситуації двобою: *Хай вам вітри вибігають на шлях, / Просять вернути, голосять, – / «Щоб наша доля...» – лунає в полях, / «Щоб краще в світі жилося!..» // Хай це зловісніше тьмариться рань, / Голови*

юні тим вище... / *Як на параді, йдете ви на брань, / В простори гроз, як на грище.* З одного боку, конструкція *Хай вам вітри вибігають* забарвлена семантикою банальності, з іншого, – тут чітко простежувана граничність обставин, всупереч яким відбувається дія, актуалізаційним компонентом якої постає: *Голови юні тим вище...* Імплицитність співвідносного компонента до *тим* посилює відповідність зображуваного з чітким окресленням якісного зіставлення, фінальним виявом чого і виступає: *Як на параді, йдете ви на брань, / В простори гроз, як на грище,* де повтор структурно однотипних порівняльних предикативних частин (*Як на параді та як на грище*) з імплікацією в другій головній частині предикативної основи (*йдете ви*) посилює семантику порівняння – вона набуває нарощувального вияву. Контактне розташування *на брань* та *В простори гроз* створює прозорість синтаксичного ряду, де перша конструкція із семантикою наслідку, а друга – із семантикою місця (простору), і водночас неодновимірність ситуації.

Загибель молодих воїнів – невпинний жаль за тим, що мало стати, що мало бути, тому: *Ваша загибля за Весну ясну, Ваші зарубані весни* не минули даремно, адже завдяки їм *Сходять нам ваші негасні сонця, / Дзвонять серця ваші вічні, / Ваші квітневі, травневі серця, / Квітні, посічені в січні...* У контексті вірша образ *Весни* виступає експресивно та емоційно насиченим, бо *Весна ясна* – це перемога, що не відбулася, а *Ваші зарубані весни* – життя молодих воїнів, зупинені та обірвані в одну мить. Вони зарубані – їх автор не вважає за потрібне кількісно окреслювати, а за *Весну ясну* сталася *Ваша загибля* як нерозчленована сукупність, як множинність життів, що стали цілісністю на шляху ворогові – немилосердному та безжалісному: *Лавами – ворог... Ось кинувся він, / Котить на ваші окопи...* Скінчився бій, та не скінчилось життя молодих воїнів, адже *Сходять нам ваші негасні сонця* (через метафору передано плінність життя зупиненого та не зупиненого водночас). Сходять, бо сповнені були сонце саянності та світлості, а *Дзвонять серця ваші вічні* (також метафора), бо нагадують про те, що пам'ять про світлий вчинок житиме вічно. Та й не просто серця, а серця Весни – *Ваші квітневі, травневі серця*. Молоді серця... Серця, які несли оновлення, коли пробуджується добре й щасливе, а зле та лихе зникає безслідно. Серця – *квітні*. Похідний прикметник квітний у чомусь споріднений з дієсловом *квітнути*, що означає '1) розкриватися, розпускатися (про квіти); цвісти': *Матиола квітла на грядках... І лила лукаво-ніжний пах* (М. Рильський); 2) перен. Бути в розквіті; мати здоровий, гарний вигляд: *Вона тепер квітла, як калина* (Я. Качура); 3) перен. процвітати, успішно розвиватися: *Квітне Україна, як весняний сад* (В. Сосюра) (СУМ, IV, с. 136)', водночас має власну семантичну силу: *квітний – цвітущий: Можна розгулятися в лугах зелених, на квітних лугах* (І. Нечуй-Левицький) (СГ, 2, с. 233); 'рідко. Який квітне, квітучий: *Всі поля і луг – у квітному цвіту* (П. Тичина)' (СУМ, IV, с. 135). Семантичний простір прикметника *квітний* у поезії С. Олекси спрямований на попередній контекст з актуалізацією силового поля *весна* як юність, водночас *квітні* – це не тільки молоді, юні, але й красиві, героїчні, тому вони *посічені в січні...*, щоб мороз

скував їх силу, а сніг закрив усі сліди. Та вони згинули під Крутами... І сьогодні *У клеkotинні – святі корогви, / Клеkotу повні – прапори,* і в цьому сьайві-клеkotі знамен йдуть ті, хто славить молодих воїнів, адже шлях чітко визначено та окреслено: *В буряні рушим простори, / Радо на сурмний задуднимо зов / Ми по шляху грозовому, / Тому крутому, що з Крутів пішов, / Непереможному тому, – / І коли кинем на ворога час / Незагладимої скрути, / Взнас він добре, про віщо для нас / Крикнули кровію Крути.*

У поезії О. Стефановича виявлюваною постає символність *Крут* як центру опору – грізного двобою, як шляху-заповіді, яким треба йти наступним поколінням, як пам'ять (*про віщо для нас / Крикнули кровію Крути*).

Символьне навантаження *Крут* не викликає ніяких застережень, тому що їхня вербалізація символізує вияв любові до Вітчизни, героїзму в його граничній реалізації (стояти до смерті, бо цінності народу і держави цього вартують), а також – як юність і порив до боротьби, що особливо показовим виступає в аматорській поезії Ірини Кичкир «*Їх було триста*»: *Була зима... Ніхто й не міг сказати, / Що зовсім скоро їм прийдеться йти, / Щоб нььку Україну захищати, / За її волю в битві поляяти... / Їх було триста – юнаків сміливих, / Їх було триста... І усі вони / Не будуть більше знати днів щасливих, / Вони – герої, нації сини.*

У сучасній вербалізації концепту *Крути* все більшою мірою його символний компонент набуває узагальнювальності. Так, поезія Михайла Костіва «*Бились до загину*» розпочинається символним звучанням *Крут*, що виступають вербалізатором слави Держави: *Крути наші українські / Славлять Україну! А у вірші Марії Коломий «Крути»* визначальним виступає компонент пам'яті концепту *Крути* з детальним заглибленням у перебіг тих подій, які возвеличили молодих воїнів і які й сьогодні виступають образним символом боротьби за майбуття.

Концепт *Крути* в українській мовно-національній свідомості належить до визначальних, тому що засвідчує сприйняття та усвідомлення історичного минулого як непересічної цінності, на якій ґрунтується розуміння державності. Сьогодні парадигматика концепту *Крути* та його поетизація є досить розширеною, де домінують виступають його кваліфікатори як вияву: 1) любові до вітчизни (*Крути – це символ любові до Вітчизни* (Урядовий кур'єр. – 2012. – 29 січня)); 2) патріотизму і жертвності (*Крути – символ патріотизму і жертвності* (Електронний ресурс: <http://www.imounr.org.ua/?p=15953> (дата доступу: 21.10.2023))); 3) сталості пам'яті та оцінки крізь її призму сучасного відстоювання державності (*Нам Крути не забути* (Електронний ресурс: http://libnad.blogspot.com/2014/01/blog-post_29.html (дата доступу: 11.10.2023))); 4) загальнонаціональної честі та достоїнства (*Крути – символ національної честі*. Народна воля : газета по-надвірнянськи. 2013. 25 січня); *Крути – символ нації*. ЦБС м. Бердянська (Електронний ресурс: http://cbslibrary5.blogspot.com/2014/01/blog-post_28.html)); 4) трагедійності та подвигу (*Крути: трагедія, подвиг, пам'ять*. Снежнянская ЦБС. 2013. 29 січня (Електронний

ресурс: http://biblioschs.blogspot.com/2013/01/blog-post_29.html); 5) всезагальної пам'яті з актуалізацією імперативності для сучасності (*Пам'ятай про Крути* (Народна воля : газета по-надвірнянськи. – 2013. – 25 січня); *Крути – честь Держави і нації* (Анатолій Яна. ЦБС м. Бердянська (Електронний ресурс: http://cbslibrary5.blogspot.com/2014/01/blog-post_28.html (дата доступу: 21.10.2023))); 6) історичного минулого та його слави для сьогодні (*Крути – наша слава, наша історія*. Закарпатська обласна бібліотека для дітей та юнацтва (Електронний ресурс: <http://surl.li/qkhhmn> (дата доступу: 11.10.2023))); *Бій під Крутами – героїчна сторінка історії України* (Електронний ресурс: <http://surl.li/qkhlq> (дата доступу: 11.10.2023)));

7) волі до перемоги (*За волю України. Полеглим синам в бороні під Крутами* // Там само); 8) множення подвигу та розширення його кількісного статусу в сучасній Україні (*Було триста – буде три мільйони / Ярослав Музиченко // Україна молода. – 2005. – 27 січня*); 9) оцінки минулого крізь призму його значущості (*На Аскольдовій могилі український цвіт... / Віра Кульова. Хрещатик. 2007. 26 січня*); 10) наголошенням неперервності та тяглості величного Легендарного бою (*А чи закінчився бій під Крутами / Людмила Гуренко // Персонал плюс. – 2006. – 26–31 січня*) та ін. В оцінці трагедійної події активним є вживання форм найвищого прикметникового ступенювання: *Прояв найбільшого патріотизму – Бій під Крутами / В. Пономарьов. Портал українця* (Електронний ресурс : <http://surl.li/qkqgz> (дата доступу: 22.10.2023)); або ж альтернація, через призму якої треба самостійно сформуувати оцінку, висловлену в розгорнутому тексті (*Бій під Крутами: героїчний вчинок і державна зрада / Олександр Палій* (Електронний ресурс: <http://surl.li/qkqzga> (дата доступу: 11.10.2023))).

6.6. Структура концепту Крути. Домінуючими в поетичному полі постає компонент пам'яті концепту *Крути*, оцінка ж постає як вияв трагедійності. Так, у вірші Ігоря Яворського «Розіп'яті Крути» переважає спогад про неповторність подвигу юних воїнів та наголошення невичерпної слави з чітким окресленням місця подвигу і двообою двох систем: *...Сюди печаль свою несучу. / Шепчу молитву в ріднім слові / Не надмогильному хресту – / Козацькій славі в їхній криві.*

В етимологічному вимірі концепту *Крути* легко встановити, що його основу становить власна назва – м. Крути, навколо якого від самого початку почали групуватися асоціативні пучки. З-поміж останніх особливо актуалізованими постають такі, що наголошують на зв'язку *Крут*: 1) із боєм у будь-якому його вияві – місце, час, перебіг з поступовою героїзацією молодих воїнів (*Легендарний; жорстокий, нищівний, кровопролитний* і под.); 2) із перемогою волі над фізичною іпостассю (*Дума про скривавлену сорочку* (Оксана Лятуринська)); 3) із юнацькою відвагою та її поетизацією (*Бій під Крутами – зразок доблесті юних максималістів*); 4) із плином бою (*Земля дрижала. Схід в огнях жеврів. / Сурмили сурми. / Гримали гармати... / А в їх очах вогнистих і зав'язаних / Горів святий*

благословенний гнів. // Ішли, де білість сніжних полів, / Де смерть взялася з вітром танцювати; / Свистіли кулі... Рвалися гранати... / – і постаті майнули в вир вогнів. // І прогоріло... Порохом зайшло... / Могилок триста заросло травом. / А ти, як все, усміхнене село / Сниш сині сни в солодкому спокою (Андрій Герасевич («Крути»)) як виявом нездоланності та непереможності в майбутньому соціумно-духовному просторі (Та сніг розтав. / Понад байраком / Блакить і сонце знов, / Лише в житах ростуть не маки / – Цвіте юнацька кров. / А вітер їх довкруг рік-річно / Збира у пишній жмут. / Плете з квіток легенду вічну / Про чин героїв Крут (Микола Верес «Крути»); 5) із майбутньою покарою за сподіяне лихо, що чи не найобразніше відтворив Євген у словах: За набої в стінах Софії, / За криваву скруту Крут, – / Хай московське серце Росії / Половецькі пси роздеруть. Саме їх взяв як епіграф до свого твору Григорій Булах у поезії «Сніг»; пор. також: Та прийде пора: знов заграють гармати. / Їх гомін могутній вітри понесуть... / В дні бою і слави, в дні помсти-відплати. / Порвем мільйони легендою Крут! (Дажбожич «Крути»); 6) із сумом через непоправну втрату юних життів, які стали на дорозі нищення Української Державності. У цьому разі основним компонентом постає символічний: Стою німий... Схмяляю низько чоло... / У спогадах подія судних днів / Жива встас... Точився бій навколо... / О, скільки їх, відважних юнаків. / За рідний край і за любов до волі / Лягли от тут, на цьому полі!.. / Ой, поле, поле крові і скорботи!.. / Тут в сьайві ранку нашої весни / Почавсь новий шлях хресний до Голготи / І залунало зрадливе: «Розпни!»... / Немод Христа друге страшне розп'яття / Судилося Вкраїні... О, прокляття! (Демид Бурко «Крути»); 7) з історичними паралелями (Від Батурина до Крут (Максим Грива); сюди ж прилягають Умань, Полтава та ін.); 8) із вірою у переможність української нації: О, прийде, Вкраїно, Твій радісний день – / Поглянь же – мільйони до бою веде / Крізь бурі сердиті, жорстокі – їх Триста! (Михайло Дяченко „Крути”); 9) зі смутком-тугою за перерваним життям, тим життям, що покладено на олтар служіння рідному народу: Нас ніхто не ласкав. Материнських не бачили рук ми. / Нам ніхто книжечок у торбини шкільні не вкладав. / Нам дивились у схудлі обличчя пожадливі круки, / Ми весняних не бачили обрив, квітів і трав (Петро Кізко «Юним»); 9) з ушлявленням України від самого крутянського бою: Чорнів-червонів потолочений сніг, / День Славу писав Україні: / Боролись, аж поки останнім поліг / Юнак у вовняній хустині... (Олекса Кобець «На Крути»); 10) зі смертю як початком нового і переможного: Тридцять тисяч московських штиків / Піднялося до їхніх грудей – / Україно, провадь юнаків!!! / Бо їх смерть – Твоя слава, трофей!!! (Микола Лебединський «Крути») та ін.

Ядрову площину концепту *Крути* становить пам'ять, що в еволюційному вимірі пов'язана з боєм, тим Легендарним подвигом юних, що в більшості поезій показаний у трагедійно-героїчному вимірі, де кожний з трьохсот (триста юнацьких грудей; Триста хлопців безвусих... дітей; Триста хлопців безвусих – дітей, / Триста хлопців, соколів, рекрутів) постає не як одиниця в сукупності, а як самодостатність (Триста хлопців і кожний привіт / Свій шле у пожарах;

кожний лишає сонет / Україні на снігу кривавий!..; / Із них кожний спинити бажа / Вал дев'ятий, що суне з півночі): *І ось триста юнацьких грудей / На московські повстало гармати – / Триста хлопців безвусих... дітей, / Забажало за край свій сконати! // Триста хлопців, як шовки, як цвіт, / Що на досвітку виріс у зорях – / Триста хлопців і кожний привіт / Свій шле у пожарах. / На червоно зогрівсь кулет – / І вже далі набоїв немає, – / Але кожний лишає сонет / Україні на снігу кривавий!..* (Микола Лебединський «Крути»). Навколо ядрової площини розташована значно ємніша і насиченіша сфера уяви, що охоплює різноманітні асоціативні напрями. До цієї сфери, поза всяким сумнівом, належать символічні навантаження лексеми *Крути*. З-поміж символічних наповнень вирізняється ознака непереможності: *Ой, Дніпро, Дніпро! Не втопи спокуту! / Спокою нема. Простір закипів. / На Крутій Горі ще гуркочуть КРУТИ. / Чути – наче Дзвони! – триста голосів* (Антоніна Листопад «На Крутій горі»), де метафора *На Крутій Горі ще гуркочуть КРУТИ* передає образно-символьне наповнення написаної великими літерами лексеми *КРУТИ* з її звуковим відтворенням у рамках всієї балади. Особливо ж це наголошено в кінцевій строфі, в якій великі літери спрямовані на відбиття величчя подвигу, неперевершеності героїчного вчинку та його значущості для сучасності: *Щоб не вмерти знов, оживайте, звуки! / Ой, Дніпро-Дніпро! / Гирло – із гербів! / НА КРУТІЙ ГОРІ НЕ БУЛО РОЗЛУКИ. / Візьмемось ЗА РУКИ. РОЗУМОМ – В СОБІ! / ЩОБ НЕ ВМЕРТИ ЗНОВ... Ой, Дніпро, Дніпро!* Повтор підрядної детермінантної предикативної частини *Щоб не вмер з фінальними написаннями її великими літерами ЩОБ НЕ ВМЕРТИ ЗНОВ* зорієнтоване і в сучасне, і в майбутнє. Максимально наповнює площину уяви концепту *Крути* і своїм емоційно-експресивним забарвленням має повне заперечення повторної загибелі Української Державності (це передає внутрішньореченнєвий компонент *ЗНОВ*). Абсолютну ж периферію концепту *Крути* становить первинне значення власного імені, що співвідносне з одним із його компонентів – судженням.

До основних вербалізаторів концепту *Крути* належать лексеми та сполуки слів: 1) *Крути*; 2) *Легендарний бій*; 3) *триста бійців*; 4) *триста юнацьких грудей*; а також контекстуальні вияви на кшталт 5) *січневі сніги* (*Йдуть січневі сніги, / Орда надходить від Крут, / На платформах гармати, / Над містом иррадієв грокіт, / Знов набої в руках* (Святослав Гординський «Сім літ»)); 6) герої *Крут* (*І коли ми, в добробут залюблені, / Раз на рік дружно сходимось тут, / Значить це, що не зовсім загублене / Почуття до героїв Крут* (Алла Косовська-Давиденко «Крутянам») та ін.

6.7. Висновкові зауваги. Дослідження концепту *Крути* має перспективи в розкритті його зв'язку з іншими рівно- та нерівнорядними концептами, виявом статусу в загальнонаціональній концептосфері. Особливо значущим виступає з'ясування когнітивного поля концепту *Крути* з простеженням навантаження відповідної когнітеми зі структурованістю поетичного лексику та адекватним простеженням сполучувальних інтенцій концепту *Крути*, його вмонтованості в мову ЗМІ, наукових студіювань різного спрямування.

Література

- Абеляр П. Диалектика [В:] *Теологические трактаты*. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. 640 с.
- Делез Ж. *Различие и повторение* / пер. с фр. Н.Б. Маньковский, Э.П. Юровский. Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис», 1998. 384 с.
- Делез Ж., Гваттари Ф. *Что такое философия?* / пер. с фр. и послесл. С.Н. Зенкина. Москва: Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург: Алегей, 1998. 288 с.
- Селіванова О. Принципи концептуального аналізу [В:] Селіванова О. *Актуальні проблеми менталінгвістики*. Київ; Черкаси: Брама, 1999. С. 11–14.
- Ужченко Д. В. Символ-концепт-компонент фразеологізму. *Вісник Харківського університету. Серія: Філологія*. 2000. Вип. 491. С. 47–50.
- Wierzbicka A. *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor: Karoma, 1985. 390 pp.

ДОДАТОК 7

Синтаксичні константи художнього мовлення Тараса Шевченка: інтерпретація у функційно-когнітивній науковій лінгвопарадигмі

7.1. Дослідження будь-яких начал у мові, а особливо тих, що становлять її основу, належить до актуальних. Синтаксичні константи як складники загальномовних констант ще не розглядались, хоча в руслі сучасних лінгвістичних пошуків – у розрізі функційно-когнітивної наукової лінгвопарадигми – це цілком мотивоване тому, що уможливорює застосування різних процедур категоризації об'єктивного світу з їхнім виявом у мовній системі. Останнє стає опертям встановлення тих стійких компонентів, які в силу своєї сталості і тяглості виступають системотвірними.

Розгляд синтаксичних констант художнього мовлення вимагає, хоча б побіжного, огляду загальної проблеми тлумачення констант, а відповідно – і мовних, зокрема синтаксичних як визначальних компонентів художнього мовлення.

У сучасних наукових пошуках, коли релятивізм пронизує аналіз будь-яких тверджень і тлумачення їхньої природи, особливої значущості набуває розуміння динаміки лінгвальних явищ. Е. Гуссерль наголошував, що досі немає істинної уяви про те, що зробив нового суб'єкт, чим він займається, та й про всі імплікації смислу, прихованих процесами скам'яніння попередніх традицій і виникнення нових традицій, оскільки суб'єкт сам не усвідомлює стійких передумов своїх конструкцій, понять, принципів, теорій [Гуссерль 1992]. Культурні константи не субстанційні, тобто вони стосуються самих об'єктів як світобудови, вони

операційні. Культурні константи виступають компонентами образних дій людини, тому що світ облаштований не як певна окреслена зовнішня величина, а як дійсність розвитку певного культурного суб'єкта. Особливо важливим є те, що ця дійсність знаходиться всередині суб'єкта. Константи водночас провокують активність суб'єкта, спрямовуючи та орієнтуючи її. Вони виступають величинами раціоналізації досвіду.

У сучасній лінгвістичній науці істотним постає встановлення основ мовної реальності через з'ясування суттєвих, але не виявлених структур. Розкриття статусу останніх, їхньої специфіки, їхнього навантаження у внутрішньому облаштуванні мови, завдяки яким зберігається її тяглість навіть за умови різких / поступових історичних видозмін. Водночас актуальним є питання вияву природи таких структур, їхньої дії та навантаження у збереженні основних мовних вимірів навіть за умови активного впливу інших мов, перебування певної мови в активному силовому полі іншої мови, пор. функціонування верхньо- та нижньолужицької мов як острівних у німецькомовному силовому полі. За відсутності повнонаціонального і повногенеративного, повносоціального і повнотериторіального навантаження ці мови зберігають свій статус у самовияві особистості і розвиваються завдяки збереженню відповідних констант. «Розмивання» констант, а то й повна їхня «руйнація» зумовлюють занепад мови, втрату її силового поля. Адекватно ж і формування мови, витворення її літературно-нормативного коду замкнено на формування цілісної системи мовних констант.

7.2. У розумінні, а швидше – тлумаченні констант цілком реальним є опертя на їхню кваліфікацію в математиці, фізиці та програмовому забезпеченні. У математиці константу дефінують як незмінну величину, пор., наприклад число $\pi = 3,14$; у математичних рівняннях зразка $Y = 3 * X + 7$, де числа 3 та 7 є константами. Такі константи встановлені та встановлювані людиною, у фізиці: пришвидження вільного падіння становить 9,8 м/с. У програмуванні константа як значення вноситься програмістом у код на етапі його створення. Константи притаманне тільки своє значення, тому терміни *константа* і *значення константи* постають повними синонімами. Властивістю константи є її здатність утримувати значення, задане програмістом, протягом роботи усієї програми та повідомляти це значення програмі в запитах програми. Значення константи незмінне. Тому цілком аргументованим постає тлумачення мовної константи як стійкої величини, у чомусь подібної в дефінуванні на математичні, фізичні, програмно-комп'ютерні. Саме незмінність константи забезпечує її відтворюваність і замкнутість на компонентарну структурованість.

Мовні константи не слід ототожнювати з мовними універсальями, що зазвичай витлумачувані як та чи та притаманна усім або більшості природних мов властивість, з-поміж яких диференційовано абсолютні (властиві усім мовам світу, пор., наприклад: розмежування голосних і приголосних звуків) та статистичні

(так, носові приголосні звуки притаманні майже усім мовам світу, хоча у мовах народів Західної Африки такі звуки є не окремими фонемами, а алофонами оральних проривних у контексті носових приголосних). До статистичних універсалій прилягають так звані фреквенталії – явища, що постають у мовах світу досить часто (ймовірність вища ніж випадкова). Абсолютним універсаліям протиставлені також імплікативні (складні), тобто такі, що констатують зв'язок між двома класами явищ: якщо у мові наявна двоїна, то в ній є і множина. Частковим виявом імплікативних універсалій постають ієрархії, які виступають як множина «двочлених» імплікативних універсалій (ієрархія Кінена-Комрі [Keenan 1977: 63–69]) доступності іменних груп, що з-поміж іншого поширені і в релятивізації: суб'єкт, прямий об'єкт, непрямий об'єкт, об'єкт порівняння та ін. Іншим прикладом є ієрархія аргументів (ієрархія Міхаеля Сильверстайна (див. її аналіз у [Загнітко 2006: 135–157]), де в цьому розрізі простежується ієрархія аргументів через рефлексивізацію. Міхаель Сильверстайн [Silverstein 1976: 112–171] сформулював аналізовану ієрархію в сімдесяті роки минулого століття як сукупність імплікативних універсалій. Згодом запропонована ієрархія була доповнена й деталізована іншими дослідниками на матеріалі австралійських мов з простеженням у них так званої розподіленої ергативності (split-ergativity): в одних мовах особові займенники мають акузативну парадигму, всі ж інші типи іменних груп – ергативну; водночас в інших мовах така диференціація виявлюється між іменниками-назвами істот та іншими іменними групами, а в мові дирбал займенники 1 та 2 особи мають акузативну парадигму, усі ж інші іменні групи – ергативну, що сукупно утворює шкалу: *займенник 1–2 особи > займенник 3 особи > власне ім'я > особове ім'я > назва істоти > назва неістоти*. Наявна шкала постає інтерпретована так: *Якщо у мові L існує морфологічно ергативна парадигма для займенників 1–2 особи, то вона існує також для займенників 3-ої особи; якщо у мові наявне власне ім'я, то в ній існує також особове ім'я; якщо у мові наявна категорія назв істот, то в ній наявна також категорія неістот*. Акузативну парадигму легко дефінувати через опозицію назв істот ↔ назв неістот: *Якщо у мові L існує морфологічно каузативна парадигма для іменників – назв неістот, то вона наявна і в іменників – назв істот*.

7.3. Мовними універсаліями постають ті властивості, що притаманні людській (природній) мові загалом (не окремим мовам або ж мовам окремих сімей чи регіонів тощо), а мовні константи заглиблені в національно-когнітивну та національно-мовну особливість і являють собою ту матрицю, поза якою еволюція мовної системи без втрати її рівноваги не постає можливою.

Константи в цьому разі обрано не зовсім випадково – це величини, що стійкі та постійні (пор., наприклад, співвідношення в українській мові конструкцій зі стрижневим компонентом *мати* та конструкцій зі стрижневим компонентом *бути*), тобто виступають константами мови. Іманентно у мові

наявний певного типу каркас, що відповідає за її структурну та компонентарну цілісність, комплекс постійних з-поміж низки змінних, які слід кваліфікувати як **мовні константи**. З-поміж них особливий статус належить **синтаксичним константам**.

Своєрідним є погляд К. Тищенка на кваліфікацію констант [Тищенко 2007]. Для нього це поняття має застосування у визначенні функційних стилів, для чого застосовано лексичні константи, що мають опертям відповідні сталі величини лексичного складника стилю.

Термін *константи* з відповідним атрибутом *культурні* досить поширений у працях з культурології, лінгвокультурології (В. Бондарекно, В. Кононенко та ін.). Під *константами мови* слід мати на оці концепти, що існують постійно або досить тривалий час. Поняття концепту опрацьовано і у філософському, і в культурологічному вимірах (Ж. Дельоз, А. Вежбицька, Ф. Гваттарі, О. Селіванова та ін.). Зазвичай під концептом розуміють «пучки уявлень, знань, переживань, асоціацій, що супроводжують слово» [Федорюк 2019: 84–90], це згусток мовної пам'яті у свідомості людини, тобто те, як мова входить у ментальний світ людини. Водночас, концепт – це те, через що людина входить у мову, засвоює та освоює її. На відміну від понять концепти не лише мислимі, вони переживаються [Там само: 41].

Концепти не існують ізольовано, вони груповані навколо основних констант. У цьому разі *константа* – це найбільш значуще, системоутворювальне. Мовні константи не субстанційні, тому що вони не прямо стосуються всесвіту, вони є операційними. Вони належать до способу дії людини і водночас певною мірою дистанційовані від неї в силу темпоральних і просторових чинників. Належність до способу дії людини мотивована тим, що мовна реальність існує і як зовнішня компонента, і як компонента мовного розвитку людини. Мовні константи зазвичай не усвідомлювані особистістю, хоча їхню наявність почасти обґрунтовували В. фон Гумбольдт, В. Вундт, О. Потебня та ін. Мовні константи зорієнтовані на раціоналізацію. Картина світу, її мовний вияв, що виформовані на її ґрунті, може аналізуватися, критикуватися, але самі константи не підлягають ніякому сумніву і ніяк не аналізовані, бо їх сам індивід не бачить. Комплекс мовних констант – це та «призма», через яку людина і сприймає світ, і ословлює пізнане, і самоідентифікує себе.

7.4. Мовні константи не містять ні уявлень про конкретику, ні оцінок, ні експресії. Водночас вони скорельовані з минулим і співвіднесені із сучасним, зорієнтовані з майбутнім. У будь-якому суспільстві і в будь-яку епоху наявний мовний каркас, система мовних координат, що уможлиблюють функційну цілісність мови в її тих чи тих різновидах. Кожна соціокультурна система певною мірою адаптує ширшу мовну традицію. Самі мовно-культурні константи нейтральні щодо тих чи тих ціннісних орієнтацій соціокультурних груп та історико-еволюційних процесів. Мовно-культурні константи не відбивають та й не

визначають цілісної картини світу, вони становлять комплекс взаємопов'язаних (вони мають той самий «каркас – систему мовно-культурних констант») інтенційних світів. Можна переконливо стверджувати, що на ґрунті тих самих культурних констант витворюється низка комплексів мовних картин світу, у кожній з яких у відповідну історичну епоху такі мовно-культурні теми інтерпретовані по-різному.

У процесі еволюції мовної системи (вона інтенсивно розвивається) завжди постають нові рівні організації елементів або ж еволюція того чи того мовного ярусу. Формування такого рівня або ж його еволюція зумовлює перебудову усієї системи, такі процеси впливають на уже сформовані рівні, змінює композицію їхніх елементів та їхні функційні характеристики, через що система, ускладнюючи свою структуру, постає органічно цілим [Степин 1992: 47].

Епоха Тараса Шевченка особлива для української мови в силу низки чинників, визначальними з-поміж яких можна вважати, з одного боку, розчленованість усіх українських земель, а з іншого, – поступове «силове» мовно-культурне освоєння усіх українських земель. Саме мова Тараса Шевченка «в історії української літературної мови має велике значення, бо власне його мова стала наріжною підвалиною літературної мови» [Огієнко 1995: 140]. Синтаксичний рівень мови Тараса Шевченка особливий – він відбиває особливості не тільки 1) конструювання тих чи тих конструкцій як наслідку реалізації та втілення авторської модальності у втіленні задуму; 2) співвідношення лінійного упорядкування реченневих структур (надкоротких ↔ коротких ↔ середніх ↔ довгих ↔ наддовгих ↔ речень-текстів); 3) регулярність відповідних синтаксичних конструкцій; 4) функційне навантаження службових елементів і под., але й виявляє системну мовно-синтаксичних констант. Останні постають нерівнорядними. З-поміж них насамперед слід виділити ті, що виявлювані і зовнішньо-, і внутрішньомовно одночасно. До таких належить насамперед *константа* суб'єкта, основним виявом якої є категорія суб'єкта: у внутрішньомовній системі реалізована через категорію персоналізації / імперсоналізації, пор.: (1) **Я** не нездужаю нівроку, / А щось такеє бачить око, / І серце жде чогось (Я не нездужаю...); *Не для людей, тієї слави, / Мережані та кучеряві / Оці вірші віршую я. / Для себе, братія моя!* (Не для людей, тієї слави...); (3) **Я** в хаті мучився колись, / Мої там сльози пролились, / Найперші сльози (Якби ви знали, паничі...); – персоналізація; (2) **Мені** здається, я не знаю, / А люде справді не вмирають... (Мені здається...); (4) *Дивлюся, іноді, дивлюсь, / І чудно, мов перед святою, / Перед тобою помолюсь* (І станом гнучим...); (5) *Лічу в неволі дні і ночі, / І лік забуваю...* (Лічу в неволі дні і ночі...); (6) **Мені** тринадцятий минало (Мені тринадцятий минало...); (7) **У всякого** своя доля / І свій шлях широкий... (Сон). Мовно-синтаксична константа суб'єкта як загальнотипологічна універсалія кваліфікується в термінології власне-семантичного рівня речення як агент / агентив (лат. *agens* – діяч). В останньому розумінні – це одна з основних семантичних ролей у мові. У висловленні агенсом виступає активний учасник ситуації, витворювач дії. Водночас агент можна розглядати як денотативну роль суб'єктного типу,

головного учасника ситуації, протагоніста, який безпосередньо виконує дію і постає джерелом енергії цієї дії. Здебільшого виражений формою називного відмінка: *...Отут, було, на цвинтарі / Я з дітьми гуляю / І з Юрасем-гетьманенком у піжмурки граєм* (Великий лях). Не вдаючись у закономірності та особливості вираження агенса та співвідношення із категорійною семантикою суб'єкта на іншому рівні аналізу реченнєвої структури, слід сказати, що вияв суб'єкта належить до синтаксичних констант, оскільки 1) поза цією семантикою неможливе ані постановня ситуації, ані її розгортання, ані граничний / проміжний вив; 2) семантика предиката передбачає наявність суб'єкта (у структурі дієслівних лексем-предикатів лівобічна валентність прогнозує відповідний тип семантики суб'єкта; 3) суб'єкт завжди спрямований на номінативну площину реченнєвої структури, відповідно співвідносячись з екзистенційною та ін. Синтаксична константа суб'єкта не виступає тотожною категорії суб'єкта на семантико-синтаксичному рівні речення, що може бути вираженим у художньому мовленні Тараса Шевченка здебільшого формами називного ((1), (2), (3)), давального ((6)) відмінків, нульовою формою ((4), (5)). Константа суб'єкта, що корелює з відповідним концептом, охоплює різноманітні його вияви на кшталт а) суб'єкта стану ((1), (2)); б) суб'єкта процесу ((3)); в) суб'єкта дії ((4)); г) суб'єкта буття ((6)) та ін.

7.5. Кожна константа виявлювана через систему пропозицій, кількість яких не можна вважати гранично обчислюваною до вичерпного вивчення синтаксису творів Тараса Шевченка. Так, константа суб'єкта з її виявом через різноманітні статусні ролі суб'єкта (→ дії, процесу, стану, якості, локативності, кількості) як власне-діяча ((8) *Мені тринадцятий минало, / Я нас ягнята за селом* (Н. Н. («Мені тринадцятий минало...»)), спостерігача ((9) *Вітер з гаєм розмовляє, / Шепче з осокою. / Пливе човен по Дунаю / Один за водою* («Вітер з гаєм розмовляє...»)), *Коло гаю в чистім полі, / На самій могилі, Дві тополи високії / Одна одну хилить. / І без вітру гойдаються, / Мов борються в полі* («Коло гаю в чистім полі...»); оповідача ((10) *Ой високо сонце сходить, / Низенько заходить. / В довгій ярі по келії / Старий чернець ходить* (Чернець); (11) *Чимало літ перевернулось, / Води чимало утекло, / І в хутір лихо завернуло, / І сліз чимало принесло* (Наймичка); *Посідали. / Розв'язав торбину, / Вийняв кобзу, разів зо два / Ударив по рваних* (Мар'яна-черниця)). Усі вияви суб'єкта становлять сукупно цілісність, що тільки в межах художнього мовлення Тараса Шевченка легко розпізнається, а її навантаження простежуване в рамках того чи того твору.

Синтаксична константа суб'єкта виступає в художньому мовленні Тараса Шевченка ядровою. Своїм діапазоном охоплює і а) суб'єкта-діяча (суб'єкт дії / суб'єкт процесу / суб'єкт стану / суб'єкт якості / суб'єкт кількості), і б) суб'єкта-оповідача, і в) суб'єкта-спостерігача та ін. Найпоследовніше з-поміж них досліджувано суб'єкта-діяча як зображуваного в авторській модальності (В. Ващенко, І. Огієнко, П. Плющ, В. Русанівський, О. Синявський, В. Сімович,

М. Сулима, П. Тимошенко та ін.) тому, що він продукує дію. Суб'єкт-діяч виступає тим «творцем» переживання, через якого й можливе пізнання всього. Досить часто такого суб'єкта Тараса Шевченка подає імпліцитно – через форми безособових дієслів з елементом-постфіксом *-ся*, а у постпозиції висвітлено фізичні складники суб'єкта, що вияскравлюють увесь процес переживання персонажа-суб'єкта: (12) *Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється, / І очі не бачать, не чуть голови! / Замість шматка хліба за кухоль береться* (Невольник). У (12) компоненти *серце, очі* відповідно передають внутрішній психологічний стан (*серце*) та неможливість реагування на зовнішній світ (*очі*), пор. (2), (3). Стан суб'єкта-персонажа є зрозумілим не лише для адресата зовнішнього, але й для іншого суб'єкта-персонажа: (13) *Дивиться Ярина та нишком сміється. «Що се йому стало? Ні їсти, ні пити – / Нічого не хоче! Чи не занедужав?»* (Невольник). Так чином стан основного суб'єкта сприймається іншим (дивиться) та здійснюється його оцінка (внутрішнє мовлення).

7.6. Одним із наскрізних елементів вияву на стилетвірного навантаження суб'єкта виступають віддієслівні компоненти – іменники на зразок думи (14) *Думи мої молодії – / Понурії діти, / І ви мене покинули!.. / Пустку натопити / Нема кому...* (Невольник), оскільки вони виступають одним із напрямів мислетвірної діяльності суб'єкта, пор. також *думи* 1) як можливий елемент відчуження внаслідок метафоризації: (15) *Думи мої, думи мої, / Лихо мені з вами! / Нащо стали на папері / Сумними рядами?..* (Думи мої, думи мої...); 2) як внутрішню особливість осмислення та спорідненості: (16) *Думи мої, думи мої, / Ви мої єдині, / Не кидайте хоч ви мене / При лихій годині. / Прилітайте, сизокрили / Мої голуб'ята, / Із-за Дніпра широкого / У степ погуляти...* (Думи мої, думи мої...), де звертання (16) *сизокрили Мої голуб'ята* посилює буттєвість елемента *Думи мої* і водночас посилює розчленованість суб'єкта як філософсько-ліричної цілісності. Сюди ж прилягають віддієслівні похідні – іменники зразка *думка*, що зафіксований як назва поезії чотири рази (*Думка* («Вітре буйний, вітре буйний!»); *Думка* («Нащо мені чорні брови...»), *Думка* («Тече вода в синє море...»), *Думка* («Тяжко-важко в світі жити...»)), а як стилетвірний компонент – орієнтовно 177 разів. У цьому разі не наголошувано на думці як особливому жанрі «невеликої медитативно-елегічної (журливої) поезії» [Літературознавчий 2006: 213–214], а як специфічному стані суб'єкта. Не менш важливим у вияві функційного навантаження суб'єкта виступає маркер суб'єктивної модальності на кшталт *здавалось, бачилось, уявлялось*, а також *бачиться* ($\approx$ *уявляється*). Такі й подібні компоненти можуть поставати й інтродуктивними з функційним навантаженням побіжності: (17) *І бачиться, в селі убогім / (Мені так бачиться) нічого / Не виросло і не згнило, / Таке собі, як і було* (Ми вкупочці колись росли...).

Не менш значущою в художньому мовленні Тараса Шевченка постає синтаксична константа адресата: (18) *«Не кидай матері!» – казали, / А ти покинула, втекла. / Шукала мати – не найшла, / Та вже й шукати перестала, /*

Умерла плачучи («Не кидай матері!» – казали). У цьому разі істотним постає концентрація уваги адресата через актуалізацію того чи того локативного компонента (он ((19) **Он** глянь, – у тім раї що ти покидаєш, / Латану свитину з каліки знімають, / З шкурою знімають, бо нічим обуть / Княжат недорослих... (Сон (У всякого своя доля...))), онде ((20) **Онде** злодій штемпований / Кайдани волочить; / Он розбойник катований / Зубами скрегоче, / Недобитка товариша / Зарізати хоче! (Сон (У всякого своя доля...))), там), інколи посилюваного градаційним протиставленням ((19) **І не в однім отім селі, / А скрізь на славій Україні** / Людей у ярма запрягли / Пани лукаві... (І виріс я на чужині...)), пор. також: (20) **А як не бачиш того лиха, / То скрізь здається любо, тихо, / І на Україні добро. / Меж горами старий Дніпро...** (І виріс я на чужині...). До адресатності належить також увесь спектр апелятивних конструкцій: (21) **Вибачайте, люди добрі: Може, не до ладу...** (Гайдамаки); (22) **Бандуристе, орле сизий! Маси крила, маєш силу, / Є коли літати** (Н. Маркевичу) і под.

Зовнішньомовною константою в художньому мовленні Тараса Шевченка постає константа сентенційності, що легко простежувана в низці експлікацій на зразок: (23) **Не заревуть в Україні / Вольнії гармати** (Гоголю); (24) **У всякого своя доля / І свій шлях широкий...** (Сон (У всякого свояч доля...)).

Не менш знаковою для художнього мовлення Тараса Шевченка є синтаксична константа діалогійності, що пронизує кожний рядок його поетичних творів. Водночас синтаксичну константу діалогійності ні в якому разі не можна обмежувати тільки зовнішніми виявами діалогічності, тому що, подібно до будь-якої іншої синтаксичної константи, константа діалогійності виступає внутрішнім ідейним потенціалом. Одним і з напрямів реалізації діалогійності виступають часто вживані питальні речення, що своєю інтеррогативною семантикою передбачають певну відповідь: (25) **І все то те, вся країна, / Повита красою, / Зеленіє, вмивається / Дрібною росою, / Споконвіку вмивається, / Сонце зустрічас... / І нема тому почину, / І краю немає! / Ніхто його не додбав / І не розруйнує... / І все то те... Душе моя, / Душе моя убогая, / Чого марне? / Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш, / Хіба ти не чуєш людського плачу? / То глянь, подивися; а я полечу** (Сон (У всякого своя доля...)).

Однією із синтаксичних констант художнього мовлення Тараса Шевченка постає народнорозмовний синтаксис як один із виявів народно розмовної мови (пор. погляди В. Русанівського [Русанівський 2002]). Такий народнорозмовний синтаксис здебільшого постає одним із найдійовіших шляхів стилізації: (26) **Я не одинокий, я не сирота, – / Єсть у мене діти, та де їх подіти? / Заховать з собою? – гріх, душа жива!** (Гайдамаки), де через розмовність постає уніфікація тенденції узуального вжитку форми, що зумовлює її поступову кодифікацію: (27) **Душе моя, / Чого ти сумуєш? / Душе моя убогая, / Чого марне плачеш, / Чого тобі шкода? хіба ти не бачиш, / Хіба ти не чуєш людського плачу? / То глянь, подивися; а я полечу / Високо, високо за синії хмари; / Немає там власті, немає там кари, / Там сміху людського і плачу не чуть. / Он глянь, – у тім раї, що ти покидаєш, / Латану свитину з каліки знімають, / З шкурою знімають, бо нічим**

обуть / Княжат недорослих; а он розпинають / Вдову за подушине, а сина кують, / Єдиного сина, єдину дитину, / Єдину надію! в війско отдають! (Сон (У всякого своя доля...)). Автор веде постійний діалог, наче постаючи у двох іпостасях – оповідача-спостерігача та активного учасника, що знає ціну пізаному. Переходи від звернення до душі (*Душе моя, / Чого ти сумуєш? / Душе моя убогая, / Чого марне плачеш, / Чого тобі шкода?*) як вияву позірної душевності, позірної тому, що основу-основу становить настановна реалізація духовності як стратегія екзистенційної чоловічості. Спрямування на осмислення, самозаглиблення та усвідомлення раціонального начала навіть у творчому пізанні дійсності (пор. навантаження лексем *думи / думка*, що тільки в заголовках використані шість разів) вивищує екзистенційну чоловічість як духовність, як вищу форму лету духу.

7.7. До синтаксичних констант мовно-художнього простору Тараса Шевченка належить постійна зовнішньотекстова адресатність, тобто прогнозування постаті читача-реципієнта, який не тільки глибинно сприйматиме зображене, але уява останнього доповнюватиме відповідні сцени. Фатичність мовлення поета просто вражає, хоча ця фатичність сповнена динаміки: навіть не названий адресат чітко постає осмисленим ((28) *Як умру, то поховайте...; Поховайте та вставляйте, / Кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропите. // І мене в сем'ї великій, / В сем'ї великій, / В сем'ї вольній, новій, / Не забудьте пом'янути / Незлим тихим словом* (Заповіт (Як умру, то поховайте...))). У (28) означено-особовий суб'єкт постає тим адресатом і водночас потенційним суб'єктом-діячем, який виконуватиме дію. Останнє відбито в дієслівних формах наказового способу – друга особа множини: *поховайте* → *поховайте* → *вставляйте* → *порвіте* → *окропите* → *не забудьте*. Синкретична семантика такого суб'єкта відбита в ірреальності його дії та її замкнутості на інтенціях адресанта.

До синтаксичних констант мовно-художнього простору Тараса Шевченка належить емпатія (англ. *empathy* (від грець. *patho*) – співпереживання), що в загальному сенсі позначає усвідомлення відношень, почуттів, психічних станів іншої особи та вияв цього у формі співпереживання. Таке переживання спрямоване усередину і в синтаксисі може позначатися відповідні трансформи. С. Куно для характеристики емпатії застосовує логофоричне правило, за яким займенник 1-ої особи прямого мовлення зазнає трансформації в займенник 3-ої особи в непрямому мовленні ((29) *Княжна говорила, що вона й нічого не знала*). С. Куно упровадив у синтаксичний вжиток поняття емпатії як прийняття мовцем-адресантом погляду учасника описуваної події: (30) *Ми в раї пекло розвели, / А в тебе другого благасм, / З братами тихо живемо, / Лани братами оремо / І їх сльозами поливасм. / А може, й те ще ... ні, не знаю, / А так здається ... сам еси... (Бо без твоєї, Боже, волі / Ми б не нудились в раї голі). / А може, й сам на небеси / Смієшся, батечку, над нами / Та, може, радийся з панамі, / Як править*

миром! (Якби ви знали, паничі...). Емпатія реалізується в синтаксичному ладі й закономірностями позначення референта, і добором підмета, і порядком слів і под. Так, у фразі (31) *Люде знають, / Кого годують, доглядають* (Мені здається, я не знаю...) мовець-адресант має опертям погляд *людей*, а у фразі (32) *І що ж ви скажете: за славу / Лили вони моря кроваві / Або за себе? Ні, за нас!* (Там само) – власний з опертям на одностумів, де я злито й кумульовано із *ми (нас)*.

7.8. Інвентар синтаксичних констант загалом та мовно-художнього простору Тараса Шевченка вимагає свого поглибленого вивчення, але навіть побіжний погляд засвідчує їхню нерівнорядність та необхідність їхнього ґрунтовного розгляду з опертям на особливості національно-когнітивного простору (семантичні константи) та виявом закономірностей національно-мовної організації синтаксичного ладу (формальні константи). До цього прилягають чинники ситуативно-комунікативного упорядкування адресатних інтенцій (функційно-комунікативні константи) та ін. Вичерпний список синтаксичних констант художнього мовлення Тараса Шевченка можна встановити тільки з опертям на відповідний перелік концептів та особливостей вияву напрямів категоризації об'єктивного світу, його відбиття у мовно-художній картині. Тому перспективним постає опрацювання синтаксичних констант у функційно-когнітивній лінгвопарадигмі, що уможливить осмислення не лише функційного навантаження тих чи тих мовно-синтаксичних одиниць та конструкцій, але й встановлення їхнього внутрішнього когнітивного потенціалу.

Література

Вербицька 2010: Вербицька, О. Трансформація концепту суб'єкта у контексті постмодернізму. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія: Філософія*. 2010. Вип. 13. С. 45–52.

Гуссерль 1992: Гуссерль, Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. *Вопросы философии*. 1992. № 7. С. 162–178.

Загнітко 2006: Загнітко А. *Теорія сучасного синтаксису*. Донецьк: Донецький національний університет, 2006. 378 с.

Загнітко 2011: Загнітко А. П. *Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.

Загнітко 2012: Загнітко, А. П. *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*. Донецьк: Донецький національний університет, 2012.

Конторчук 2010: Конторчук, Г. Творчість Тараса Шевченка як об'єкт мовознавчих досліджень. *Волинь – Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2010. № 21. С. 244–249.

Літературознавчий словник-довідник 2006: *Літературознавчий словник-довідник* / за ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В.І. Теремка. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 752 с.

Мецлер 1990: Мецлер А. А. *Прагматика коммуникативных единиц*. Кишинев: Штиинца, 1990. 104 с.

Огієнко 2001: Огієнко І. (Митрополит Іларіон). *Історія української літературної мови* / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і нація, 2001. 440 с. (Видавничий проект Фондації імені митрополита імені Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття»).

Русанівський 2002: Русанівський, В. М. *У слові – вічність (Мова творів Шевченка)*. Київ: Наукова думка, 2002. 240 с.

Тищенко 2007: Тищенко, К. М. *Основи мовознавства: системний підручник*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. 308 с.

Федорюк Л. *Специфіка української концептосфери : лінгвокультурологічний вимір (на прикладі концепту смерть)* : [монографія; за ред. А. П. Загнітка]. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. 176 с.

Keenan 1977: Keenan, E., Comrie E. Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar. *Linguistic Inquiry*. 1977. Vol. 8. Pp. 63–69.

Kuno 1970: Kuno S. Some properties of non-referential noun phrases. *Studies in General and Oriental Linguistics*. Tokio, 1970. Pp. 348–373.

Silverstein 1976: Silverstein M. Hierarchy of features and ergativity. *Grammatical Categories in Australian Languages* / Robert M. W. Dixon (ed.): Australian Institute of Aboriginal Studies. Chicago, 1976. Pp. 112–171.

Навчальне видання

**Загнітко Анатолій
Богданова Інна**

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

Навчальний посібник
для студентів закладів вищої освіти

Видання 4-те, перероблене і доповнене

Технічний редактор Вікторія Чернега

Підписано до друку 17.05.2017
Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman
Друк. арк. 16,5. Ум. друк. арк. 15,35.
Наклад 300 прим. Зам. № 2334/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>